५१८८

५१८८

नामग्र — शतपथ ब्राह्मणभाष्य
वेदार्थ प्रकाशः

कर्ता — श्री सायणः
" हरिस्वामीन.

पत्र.सं. — १३३ सं. -x

विषयः — संहिता ब्राह्मणं.

शतपथ श्लो० ३३२०

॥ प्रथमकाण्डः ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीभवानीशंकरःप्रसन्नः॥ ॥वागीशाद्याःसुमनसःस
र्वार्थानामुपक्रमे॥यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तन्नमामिगजाननं १ यस्यनिःश्वसि
तंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं २ तत्कटा
क्षेणतद्रूपंदधतोबुक्कभूपतेः कृतावनरणःक्षीरसागरादिवचंद्रमाः ३
विजितारातिर्जातोवीरःश्रीहरिहरःक्षमाधीशः धर्मब्रह्माध्वन्यःसमादि
शत्सायणाचार्यं ऋग्यजुःसामशाखानां एकैकाव्याकृतात्वया तावतान
समानार्थास्तातुंशक्यास्ततःपराः वासनाविशदायत्रमंत्रार्थानामशेषतः प्राये
णाध्वर्यवंकर्मपूर्णशाखांतरैर्विना करामलकवद्यत्रपरंतत्त्वंप्रकाशितं याका
ण्वितादृशीशाखात्वयाव्याख्यायतामिति सर्वज्ञःसायणाचार्योविमृश्योदीरि
तान्गुणान् माध्यंदिनेशतपथेब्राह्मणेव्याकरोतिनत् संचारःपदवाक्यार्थन्या
यानांदर्शितःपुरा वेदानामर्थवत्त्वादियच्चान्यदुपयुज्यते सर्वशाखासमत्वेन
विज्ञेयंतदिहाखिलं यत्तुसंदिग्धमज्ञातमत्रतद्धिपरीक्ष्यते संमस्ताकल्पसूत्रा
णांब्राह्मणानांचसंग्रहात् इहहिचरमेचतुर्दशेकांडेकरतलामलकैवसरतत्वं १

प्रकाशितं ततः प्राकृतेश्च त्रयोदशकांडे त्रेताग्निसाध्यो धर्मः प्राधान्येन प्रतिपा
दितः अग्नयश्चाधानपवमानेष्टिभिर्निष्पाद्याः पवमानेष्ट्यश्च दर्शपूर्णमास
विध्यंतर्गाहितया तदधिगमसापेक्षत्वानारतिप्रथमे कांडे दर्शपूर्णमासौ प्रति
पाद्येते तदनुष्ठानारंभश्च पूर्णमासपूर्वकः अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं १
यदंगं व्रतोपायनं तदंगत्वेनापामुपस्पर्शनं विधत्ते व्रतमुपैष्यन्निति पूर्णमास
स्य च प्राथम्यमन्त्रे वाग्ने पौर्णमासप्रयोगं प्रथमं अभिधाय पश्चाद्दर्शप्रयोगाभि
धानं कात्यायनेनापि तथाभिधाय पौर्णमासवदन्यदिति पौर्णमासतंत्रस्य दर्शे
अतिदेशात् तथाहवै हैं ब्रह्मणे प्रजापतिपर्वसंधानप्रस्तावे पौर्णमासेन चामा
वास्येन च पौर्णमासीं चामावास्यां च तस सर्वाभिषज्यन्निति पौर्णमासप्राथम्यात्
तथा तैत्तिरीयके पौर्णमासं हविरिदमेषां मय्यामावास्यं हविरिदमेषां मयी
सन्वाधानानुमंत्रणयोर्यजमानमंत्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राथम्यमवग
म्यते ननु सर्वोयं पाठक्रमः श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्यं प्रतिषिध्यते श्रुतिश्च पा
ठाद्बलीयसी श्रुसर्वपा ठमुख्यस्थानप्रवृत्तीनां क्रमप्रमाणानां मध्ये श्रुतेः प्रा

धर्म्येणैव नप्राबल्यात् श्रूयते हि पौर्णमासप्राथम्यनिंदा यः पौर्णमासीं पूर्वामा
लभेत प्रतिलोममेवैनावालभेतेति न तस्य वाक्यस्य सारस्वतौ होमौ पुरस्ता
ज्जुहुयादमावास्यायै सरस्वत्यनुलोममेवैनावालभत इति सारस्वतहोमविधि
2 शेषत्वेन पौर्णमासप्राथम्यनिंदार्थवादत्वात् अतउक्तरीत्या पौर्णमासप्राथ
म्यमुपपन्नं उपस्पर्शनं चेहाचमनं विवक्षितं न चापस्तंबेनाप आचामस्तुप
स्पृशतीति वदताआचमनप्रतिद्वंद्विभावेनोपस्पर्शनाभिधानात्स्पर्शनमात्रं
तत्प्रतिभाति सत्यं तत्र तथाप्यहहन्तु तेन पूतिं नं तरत इति वाक्यशेषादपोऽभ्यासं त
रत एव मेध्यो भवतीति वदाचमनमेव यथा अनक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र घृ
त तैलादिषु अंजनसाधनत्वेन संदिह्यमानेषु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषात् घृत
मेवेति निश्चयस्तद्वत् सूत्रितं हि संदिग्धे तु वाक्यशेषादिति न स्पर्शव्रतोपायनां
गत्वमुपेष्यन्निति शतपथसमयेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभिधानात् ल
क्षणहेतोः क्रियाया इति स्मृतेः प्रधानं हि स्वनिष्पत्त्यर्थमंगमनुष्ठापयत्तदनु
ष्ठाने हेतुर्भवति न च लक्षणेऽपि शत्रुविधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चयः इति वाच्यं २

तथाहि भवितोष्यं व्रतेन लक्षितो यस्तत्पूर्वकालः तत्संबंधमाचमनस्य विधातुं व्र
तमुपैष्यन्निसेनतस्यात् तत्कालसंबंधश्चाचमनानंतरं व्रतोपायनस्य विधाना
त्पाठादपि सिध्यतीति लक्षणार्थस्वीकारे वचनमनर्थकमिति ननु व्रतोपायना
दपि प्रथममाहवनीयप्रणयनमग्न्यन्वाधानं च एत एवापस्तंबः प्रातरग्निहो
त्रं हुत्वाहवनीयं प्रणीयाग्नीनन्वादधातीति कात्यायनस्तु प्रणीतस्याहवनी
यादेरन्वाधानासंभवादर्थसिद्धं प्रणयनं मत्वाग्न्यन्वाधानमेव प्रथममाह अग्न्य
न्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वेति ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः परत्वेन व्रतोपायनं
तदंगमाचमनं वा कथमभिदधाति अत्राभिधीयते नियमेन याजमानानां मध्ये
व्रतोपायनमेव प्रथमं अग्न्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानं अध्वर्युर्यजमानो
वेति कात्यायनोक्तेः नन्वन्वाधानमंत्रस्य ममाग्ने वर्च इत्यस्य प्रसगाच्छीघ्रा नियमेन
याजमानत्वं युक्तं यथा आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहीत्यादेः तस्य हि समाख्यया आध्व
र्यवत्वप्राप्तावपि प्रसगाच्छीघ्रलिंगेन प्रबलेन समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्ण
तं मंत्रास्तु कर्मकरणास्तद्वद्धिति ससमकरणमंत्रत्वात्तत्र तथात्सु ममाग्ने वचर इ
ति करणमंत्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद्यजमानेन प्रयोगे तत्सन्निपाद

नासामर्थ्यादध्वर्युणैवप्रयोज्यमित्युक्तमुत्तराधिकरणेकरणेष्वर्थवत्त्वादिति
अनडुत्क्तयुक्तेस्तत्करणमन्वाधानमप्यध्वर्युणैवानुवानुष्ठेयं यत्तुकात्यायनेना
ध्वर्युर्यजमानोवेत्युक्तं तत्रयाजमानत्वं शाखांतरमूलं एतच्छाखानुसारेणत्वा
3 पस्तंबादिभिः केवलाध्वर्यत्वयुक्तमितिविभागः अथवायथाप्रणीतस्यान्वाधा
नानुपपत्त्याप्रणयनमप्यन्वाधानविधिनैव संगृहीतं कात्यायनसूत्रे तथाअंतरेणा ज्र ५
हवनीयंचगार्हपत्यंचप्राङ्तिष्ठन्नितिवचनादेवाग्निप्रणयनंतद्दलीकरणरूप
मन्वाधानंचार्थसिद्धत्वादनुक्तमित्युच्यमानांगमध्येव्रतोपायनस्यप्राथम्यमवि
रुद्धंविहितमुपस्पर्शनमनूद्यप्रशंसति तद्यदिति तत्सत्कृतं यदुपस्पर्शनं तेनां
त रतः पूतिः पवित्रताभवति अनृतवदनेनहिपुरुषासंभावितमपवित्रत्वमिति
ननूपस्पर्शनस्यफलमेवेदंपवित्रत्वंकिंनविधीयते कथमपिसंबंधाभावेपिहिफल
विधित्वंदृष्टंयथाप्रतितिष्ठंतिहयएतारात्रीरुपयंतीतिरात्रिसत्रे नरात्रिसत्रस्यप्र
नन्यशेषत्वेनस्वतंत्रतयाविधीयमानस्ययुक्तंयदर्थवादोप्यपेक्षितंफलंसमर्पयती
ति उपस्पर्शनस्यतुसंस्कारतयासंस्कार्येणैवप्रयोप्रयोजनेननिरपेक्षितस्यकथ
मपेक्षितंफलंसमर्थोऽर्थवादःसमर्पयितुंयथायदाङ्क्तेचक्षुरेवभ्रातृव्यस्यवृंक्तर ३

ति अत्र ह्यंजनस्य संस्कारतया फलमनपेक्षमाणस्य भ्रातृव्यचक्षुर्वर्जनं न
फलमिति॥ इति तं च द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्
ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतालक्षणे शाब्दे अनुप्रविष्टं किंचिदप्यर्थमनभिदधा
नस्य वाक्यस्यानर्थक्यमेव प्राप्तं आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामि
ति तत्रैव कस्यचिदंशस्य स्तुत्या भवत्यर्थवत्तेति चेत् प्रवृत्तिविशेषमकुर्वाणया
किं स्तुत्यापि॥ यतस्तु तं भ्रातृव्यं तावानेव सोऽर्थः अत्रोच्यते इह लिङादियुक्तेषु
वाक्येषु द्वे एव भावने शाब्दात्मिका च अर्थात्मिका च उक्तं च अभिधाभावनामाहुरन्या
मेव लिङादयः अर्थात्मभावनां त्वन्यां सर्वाख्यातेषु गम्यते॥ इति॥ एकैका च साध्यसाधनेति पु ८
कर्तव्यताभिः त्रिभिरंशैरंशत्रयवती॥ अर्थभावनायां हि स्वर्ग एकः साध्योंशः तत्कर
णमाग्नेयादिः साधनांशः प्रयाजादिरितिकर्तव्यतांशः तत्रैवार्थभावनायां पुरुषप्र
वृत्तिः शाब्दभावनायां भाव्यो लिङादिस्त्व्यापारो वा करणं अर्थवादिकी स्तुतिरिति
कर्तव्यता तत्रार्थभावनांशत्रयस्यानभिधानेपि शाब्दभावनेतिकर्तव्यताभूतां स्तु
तिं ब्रुवाणोर्थवादः कथमनर्थकः स्यात् यदाह सूत्रकारः विधिना त्वेकवाक्यत्वात्
स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः॥ इति॥ स्तुतिविरहे ह्यंशस्यैवैकल्यादपरिपूर्णा शाब्दभावनया न प्रवृत्ति

घ। रर्थभावनायांप्रवृत्तस्येतितस्याअप्यानर्थक्येनमूलोच्छेदप्रसंगइतिकथमनर्थिकास्तु
तिःस्यात् यन्त्वर्थवादरहितंकेवलंविधिवाक्यंनत्रविधिरेवस्तुतिमाक्षिपतीतिनो
क्तदोषावतारः इहप्रसक्तश्रुतायांस्तुतौसत्यांकिमाक्षेपक्लेशेनेत्यलं एषचविचा
रःउत्तरत्रसर्वेष्वेवार्थवादेषुद्रष्टव्यइति अनृतवदननिमित्ताशुद्धिपरिहारेणोप
स्पर्शनस्यप्राशस्त्यमभिधायतत्साधनभूतानामपांस्वतःशुद्धत्वात् स्वसंबंधि
शुद्धिहेतुत्वाच्चतत्प्रशस्तमित्याह मेध्याआपइति इदानीमग्निदर्शनलक्षणेनांगां
तरेणसहितंसमंत्रकंव्रतोपायनंविधत्ते सोग्निमिति सयजमानःअग्निमाहवनी
यं मंत्रार्थस्तु हेव्रतस्यपालकाग्नेअनृतवदनत्यागादिरूपंव्रतंकरिष्यामि तत्क
र्तुंशक्तोभूयासं शक्नोतेर्लिङ्याशिष्ययम् मदीयंतद्व्रतंराध्यतांसमृद्धंभवत्विति
व्रतप्रतिपदंव्याकरोति अग्निर्वैदेवानामितिउत्तरभागस्यव्याख्यानेहेतुमाह ना
त्रेति तिरोहितमविस्पष्टार्थंपदं स्वीकृतस्यव्रतस्ययागसमाप्तिपर्यंततामाह अ
थेति संस्थितेयागेपर्यवसितेविसर्जनमंत्रमाह अग्नेव्रतपतेव्रतमचारिष
मिति अत्राशकमराधीतिपूर्वमंत्राद्वैलक्षण्यंतत्रहेतुमाह अशकद्धीति योय
तस्यपर्यवसानंप्राप्तवान्सएतत्कर्मकर्तुमशकत् शक्तोभूत् तस्मैतेनकर्मणाअ ४

राधिअसिद्धि तत्कर्मासि ध्यादित्यर्थः अग्नितिगमेर्लुङिमंत्रेषसेति च्लेर्लुकि
हल्ङ्याद्दिलोपे मोनोधातोरिति नत्वं व्रतोपायनेमंत्रांतरंविधातुंपूर्वमंत्रान्तस्यैववि
शेषमाह एतेनेति यत एतेनवक्ष्यमाणेनेदमहमित्यादिनाबहवोव्रतमुपयंति अतस्तु
हेतोरनेनैवोपेयात् एवकारेणैवमंत्रःप्रशस्यते नतुपूर्वोनिषिध्यते अतएवका
त्यायनोद्वयमप्याह अग्नेव्रतपत इदमहमितिवेति इदमहमितिमंत्रेकर्मत्वेनापा
दानत्वेनचसत्यानृतयोरुभयोरेवोपादानेकारणमाह द्वयंवाइति यदिदंजगत्स
र्वमनृतंसत्यंचेतिकोटिद्वयमेवनतृतीयाकोटिरस्ति सत्यमेवदेवाश्चिरावस्थाना
त् नियमेनसत्यवादित्वाद्वा अनृतंमनुष्याः स्वप्नदृष्टवदल्पकालावस्थानात् प्रायेणा
नृतवादित्वाद्वा तथादेवमनुष्याणांसत्यानृतवादित्वमैतरेयकेप्याम्नातं·सत्यसंहिता
वैदेवा अनृतसंहितामनुष्या इतिसत्यानृतवदनसाहित्यंहितत्रविवक्षितोर्थः तस्मा
द्दीक्षितेनसत्यमेववदितव्यमितिवाक्यशेषात् यदनेनमंत्रेणोच्यतेतन्मनुष्येभ्योदेवा
नुपैमीति सैवमात्मकं इममर्थमयंमंत्रआहेत्यर्थः अनेनमंत्रेणव्रतमुपेयुषोनियममा
ह सवाइति सइत्थंकृतव्रतोपायनः सत्यमेवेत्येवकारादनृतंनवदेदित्यर्थः अत्यैव
कारेयघसत्यंनचदवश्यंवक्तव्यंस्यात् ग्रहंसंमाष्टि इतिवदेकत्वस्याविवक्षितत्वात् अ

नृतवचनं चाप्रतिषिद्धं स्यात् इमसंसंमा छ्रुतिवदेकत्वस्य इष्यते च न तु निषेधः अत एव तै
त्तिरीयके दर्शपूर्णमासप्रकरणे समाम्नायते नस्यैतद्व्रतं नानृतं वदेदिति यद्यप्याहिता
ग्निमात्रस्यानृतवदनमन्यत्र प्रतिषिध्यते तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदिति तथाप्यनृ
तवदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासांगत्वसिद्धये पुनरिह वक्तव्यमेव इतरथा अनृतवदने
5 पि पुरुष एव प्रत्यवेयात् क्रतुः पुनरविगुण एव स्यात् यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलंजादि
निभक्षयेत् न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धिरिति न्यायात् ननु अनेनापि वचनेन
कथमनृतवदननिषेधस्य कर्मांगसिद्धिः वदेदिति प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् तदर्थ
एवायं प्रतिषेध इति हि युक्तं कर्मप्रकरणात् कर्मांगतेति चेत् प्रतिषेध्यपाठादपि क्रिया
यास्तावत्कर्तृशेषता पदश्रुत्या प्रतीयते यदर्थं प्रतिषेध्यं तादर्थ्यमेव प्रतिषेधोपि चाभि
धीयत इति श्रौतेन पुरुषार्थत्वेन प्रबलेन प्राकरणिकी दर्शपूर्णमासार्थता बाध्यते न
नु न वदेदिति पदद्वयगम्यप्रतिषेधस्य कर्तुः संबंधः पदद्वयं च वाक्यमिति कथं प्रतिषेध
स्य कर्तृसंबंधः श्रौत इति चेन्न यथा ग्रहं संमार्ष्टीति पदद्वयगम्य संमार्गस्य ग्रहशेषता
तथापि द्वितीयया क्रियासामान्यं प्रति ग्रहस्य शेषत्वाभिधानात् तद्विशेषस्य संमार्गस्य
पदांतरेणोपस्थापनेपि न शेषशेषिभावस्य श्रौतत्वभंगस्तद्वत् अत इह पुरुषार्थो निषेधो
विधीयते स्मृत्यैव विहित इति चेत् तथापि हि तस्या एषैव श्रुतिर्मूलं भविष्यति द्वयोर ५

र्थसाम्यात् अतोयुक्तः श्रुत्याप्रकरबाधइति अथमतं अतिविरोधेदुर्बलंप्रबलेननि
राक्रियतेननुस्वयंप्रबलमिसेवदुर्बलहिंसान्याय्या नचेहप्रकृतक्रिययाकर्तृसंबंधेप्र
करणबाधः अतोनकेवलक्रत्वर्थतेति ननुपुरुषमात्रार्थोनृतनिषेधःस्मृत्यैवसिद्धः
सएवक्रतुगतपुरुषार्थोपिभविष्यतीतिकिमनेनविशेषनिषेधेन नचतस्याःस्मृतेरि
यंश्रुतिर्मूलमितियुक्तं सामान्यविशेषविषयतयामूलमूलिभावासंभवात् एवंतर्हिस
र्वविशेषगामिनासामान्येनस्मृतिसिद्धस्यनिषेधस्यप्रकरणाबाधायक्रतुगतपुरुष
विशेषेअनुवादोस्तु तस्यप्रत्ययार्थत्वेनप्राधान्यादित्युक्तंस्यादेवयदिकर्तुःप्रत्ययार्थत्वं
स्यात् नत्वेतदस्तिअन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वात् अवश्याभिधातव्ययाभावनयैवाक्षेपा
त्कर्तुःप्रतीतेः नचलःकर्मणिचेतिस्मृतिबलात्कर्तुःप्रत्ययार्थतात्वस्याःस्मृतेर्द्व्येक
योरित्यनेनैकवाक्यत्वात्प्रत्ययाभिधेयत्वेनोच्यमानयोर्द्वित्वैकत्वयोर्व्यावर्त्तकत्वेनैव
कर्तुःसमर्पणात् कर्तृद्वित्वेद्विवचनंकर्त्रैकत्वेएकवचनमिति अतोभावनयासंख्यया
वाक्षेपादेवकर्तुःप्रतीतिःसिद्धेतिनप्रधानतयाप्रत्ययार्थः अतःक्रियायाएवप्राधान्या
त्तस्यामेवांगत्वेनानृतनिषेधोविधियतेनचस्मृत्यापुरुषार्थतयाविहितस्यअनृतवद
ननिषेधस्यकथमिहप्रकरणात्क्रत्वर्थतेतिवाच्यंखादिरोयूपोभवतिखादिरंवीर्यकाम
स्येतिवत्संयोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वसिद्धेः उक्तंहिएकस्यतूभयत्वेसंयोगपृथक्त्वमिति

अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासांगत्वेनानृतप्रतिषेधस्य विधिरयमिति सिद्धं त
दाह कात्यायनः इदमहमितिवा सत्यवाद्यनृतः कर्मांगमनृते सत्यवदनमिति तस्मान्नेय
शाइतियज्ञाश्विनां देवानां यज्ञोपि यज्ञाः प्रतिपादनायय शास्त्वेन रूपकं अग्नेव्रतपतर
तिमंत्रवदिदमहमिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकं मंत्रेणाभ्युपेतस्य व्रतस्य प्रसंगाद्वि
सर्जनमाह अथ संस्थित इति अत्र तु विसर्जनमंत्रस्यायमर्थः व्रतोपायनात्प्रागहं य
एव मनुष्योस्मि व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्य इदमस्मि ननु व्रतसमय इव देवः इदमिति क्रि
याविशेषणत्वान्नपुंसकत्वं न च सो मनुष्यो व्रतसमयेपि मनुष्य एव न तत्किमुच्यते य ए
व मनुष्योस्मि स एवेदमस्मीति तत्राह अमानुष इवेति मानुषोपि हि तदा अन्यालकत्वा
त्सत्यवदनाद्धा देव इवेत्युक्तं व्रतत्यागे तु कृते व्रतारंभात्प्राग्वत्स्वभावसिद्धं मनुष्यत्वमेवेति
ननु यथा व्रतोपायने अनृतात्सत्यमुपैमीत्युक्तं एवं तत्यागे सत्यादनृतमुपैमीति किं नो
क्तमिति तत्राह नहीति महता कर्षाद्दिवत्वात्प्रच्युतेनात्यंतनिकृष्टमानुषत्वप्राप्तिकथ
नस्य परुषत्वादकथनं तदाह नदु खल्विति व्रतप्रसंगादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वे
द्युर्यजमानेन व्रतानंतरं यत्कर्तव्यं तद्वक्तुं प्रतिजानीते अथात इति यतो व्रतानंतरम
शनानशनापरनामकर्मारण्याद्यशनमेव यजमानेन कर्तव्यं अतस्तदनंतरमेव त
स्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः प्रतिज्ञातस्याशनानशनपक्षस्य प्रशंसार्थं केवलानशना

नपक्षंनिरसितुमुपन्यस्यति॥ तदुहेति॥ तन्तस्मिन्नशनानशनविषयेसवयसःपु
त्रोषाढनामकःसर्वालनाअशनस्यागमेवव्रतंमेनेतथामन्यमानस्याषाढस्याशप
माहमनोहेत्यादि अनुपन्यस्तमपिमनुष्यस्यमनआसमंताज्ज्ञानंतिअतोयोसौ
यजमानोव्रतमुपैतिएषनःप्रातरवस्यंपक्षनीतिज्ञात्वातेविश्वेसर्वे तेदेवाव्रत
दिवसेयजमानस्यगृहानागच्छंतिउपवसथनामनिर्वचनेनदेवानामागमनंद्र
ढयतितेस्येति उपसमीपेयजमानस्यवसं[illegible]तिदेवाअस्मिन्नितिपूर्वदिवसउपव
थनामकइत्यर्थः अस्तुकिंततइतिचेत् गृहेमनुष्येष्विति तेष्वनश्नत्सुयःकश्चि
द्यजमानःस्वयंपूर्वंभुंजीतेतियत्तदेवानुचितमितिवितर्कयामःअथयःकश्चिद्दे
ष्वनश्नत्सुपूर्वोश्नीयादितिय~त्तस्यानवक्लृप्तिःकिमुवक्तव्या केमुतिकन्यायफलमा
ह तस्माद्धिति उइत्यसंदेहे अशनवर्जनलक्षनार्थेनास्तिसंदेहइत्यर्थः आषाढेनचे
न्मुनिनानिर्णतोनशनपक्षः तर्हिसएवपरमार्थःकथमशनानशनपक्षइतिचेत्
अस्यापिमुनिनैवयाज्ञवल्क्येनसोपपत्तिकंनिर्णतोनेदित्याह तदुहेति तदुतस्मि
न्नप्यशनानशनपक्षेयाज्ञवल्क्यउपपत्तिमुवाचह अशनानशनलक्षणस्यमतस्मम
र्थनायप्रसेकपक्षोदूषयति यदीति दैविकेहिकर्मणिदेवान्प्रत्युद्दिश्यस्यैवहविषःप्र
थममनुपयोगःकामममन्यस्य पित्रेपुनरितिनियमाद्धविषोन्यदप्यनुपयोज्यमितिपि

पितृदेवसत्तामापादयतो याज्ञवल्क्यस्याशयः नत्किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्यमि
ति यस्तमाशयमजानानः शंकते तं प्रत्याह यद्युरिति यद्युयद्दित्वश्नाति तदा अशिशि
षतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान्स्यात् अशनानशनपक्षयोरुभयोरपि दोष
श्चेत्यागतिरिति तत्राह सयदिति यद्द्रव्यमशितमपि अनशितवद्भवति तद
श्नीयात् किं तदिति तदाह यस्येति यस्य द्रव्यस्य संबंध्यन्नं हविर्देवा न गृह्णंति तदशि
तमपि सदनशितवद्भवति तथात्वे यथोदीरित दोषद्वयाभावमाह सयदिति अश
नादेवनपितृदेवनात्वं अश्यमानस्य देवायोग्यत्वाद्देवन देवानामतिक्रमः अथ किं
तादृग्द्रव्यमिति तदाह स वा इति आरण्यग्रहणं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविर्व्यतिरिक्तो
पलक्षणं रक्ष्यं रक्षोद्भवं फलं भुक्तोपलक्षणत्वेन तु मुनिविशेषव्यवहारं प्रमाणयति
तदुहेति वृषानाम कश्चित्तस्य पुत्रो वार्ष्णः तस्य नाम बर्कुरिति मुनेर्मतमपवदति
नदु तथेति तत्र हेतुः व्रीहियवयोरिति शमीधान्यं तिलमाषादि उपचिनोतीस्फ
पचं अल्पेनापि हिमाषपिष्टेन मिश्रितं व्रीहिपिष्टं त्रिचतुरान्यामान्स्थापितमुपचि
तं बर्कु भवतीति प्रसिद्धं तदाह व्रीहियवाविति अतो माषोपयोगे व्रीहियवावेव यत्तु उ
पयुक्तौ स्यातां अतस्तथा न कुर्यात् अतो यदुक्तमारण्यमेवाश्नीयादिति तद्देवव्यवस्थि
तं सकृदशनं तां रात्रिमाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शयीत तत्रैव शयने हेतुः ८

देवान्वाइति उपावर्त्तनेसमीपे सेवते अधःखादीत नपुनः खड्गादेरूपरि यत्तदुपरिस्थितं
श्रेयांसं अध एव स्थिता उपचरंति अथप्रभातेध्वर्योः कर्तव्यमाह सवाइति सप्रसिद्धो
ध्वर्युः प्रथमेनकर्मणा अप एवाभिमुख्येन प्राप्नोति किं तस्य प्रथमं कर्म तदाह अपःप्रणय
तीति एतत्त्वापां प्रणयनमथ संयौतीतिवक्ष्यमाणसंयवनार्थं अतः संयवनात्प्राक् प्रणी
तानां नाशे पुनः प्रणयनं कर्तव्यं कृते तु संयवने तन्नाशेपि प्रयोजनस्य जातत्वान्न पुनः प्रणे
तव्यं नन्वंतर्वेदि प्रणीतानि नयनीस्फ्य परि तननिनयनार्थं पुनः कस्मान्न प्रणयनमिति चे
त् न संयवनप्रयुक्तानामेवापां प्रतिपत्तिमात्रं अतो तत्तपां प्रणयनस्य प्रयोजकं नहि
चात्वाले प्रासनं कृष्णविषाणां प्रयुंक्ते अथोभयं साधयतः प्रणयनस्य कथं संयवनमेव प्र
योजनं न त्वंतर्वेदि निनयनमिति चेत् पूर्णपात्रं निनयतीति द्वितीयया अपां संस्कार्यकर्मत्व
प्रतीतेर्निनयनस्योपयुक्तसंस्कारतया प्रासनवत्प्रतिपत्तित्वात् संयवने तु समान प्रकरणे शा
ख्यांतरे प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति तृतीयया अपां संयवनं प्रतिगुणत्व प्रतीतेः अतः संय
वनार्थमेव प्रणयनं उक्तं प्रणयनं प्रशंसति यज्ञो वा इति अपां यज्ञसाधनतया यज्ञरूपत्वा
त् न द्विस्तारात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविस्ताररूपत्वात् प्राशस्त्यं उक्तं प्रणयनमनूद्य तस्य
च कस्त्वेति व्याहृतिचतुष्टयात्मकं मंत्रं विधत्ते सप्रणयतीति हे प्रणीतोदक को नाम त्वां यज्ञे
न सह युनक्ति योक्तुं समर्थः ये समर्थः स त्वा युनक्ति कस्मै वा प्रयोजनाय युनक्ति यस्मै युनक्ति

तस्मैपुनक्तियोजनेकर्त्ताप्रयोजनंवादुर्ज्ञानमित्यर्थः व्याहृयंतइतिव्याहृतयोमंत्राः
दुर्ज्ञानत्वाभिधानाच्चनिश्वासअवचनादनिरुक्ताः व्याहृतिविशेषणस्यानिरुक्तत्वस्यप्र
योजनमाह अनिरुक्तोवाइति अनिर्ज्ञातोहिपदार्थः कइतिपर्यनुयुज्यते अतोसावनिरु
8 क्तः प्रजापतिश्चकइत्युच्यते कोहवैनामप्रजापतिरितिश्रुतेः अतःश्रुतिसाम्यात्प्रजा
पतेरनिरुक्तत्वं अथवावाचकमंत्रोच्चारणमंतरेणमनसैवध्यात्वाप्रजापतेर्होमादपिप्रजा
पतिरनिरुक्तः स्यात् यत्तूष्णींतत्प्राजापत्यंसमनसाजुहोतिमनइवहिप्रजापतिरिति
श्रुतेः सत्वनिरुक्तः प्रजापतिः प्रस्तुतेकिमायातमित्यत्राह प्रजापतिर्यज्ञइतिप्रजा
पतिर्यज्ञानसृजनेतियज्ञस्रष्टृत्वश्रुतेः कार्यस्यकरणाभेदात् तथाएषवैसप्तदशःप्रजा
पतिर्यज्ञमन्वायत्तइतिसप्तदशाइतिसमुदायात्मकस्यप्रजापतेः सकलयज्ञानुगमश्रुतेः
अनुगछतश्चसामान्यादेर्लोकेनपृथक्अनुगंतव्यः व्यक्तावभिमानदर्शनात् यस्मात्प्र
जापतिर्यज्ञः अतोअनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिः प्रणयनादनिरुक्तप्रजापत्यात्मकतयाअनिरु
क्तंयज्ञमेवपुनक्तिप्रारभतइत्यर्थः प्रशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राथम्यस्याप्रणयनंप्रागस्ता
वीयज्ञोवाइतितत्त्वनयतिपदोपात्तप्रापणात्मकविस्तारद्वारतइति अथापइत्यस्याव
यवार्थपर्यालोचनयापिद्वैधास्तीति यद्देवेति अनियोगेएवकारः ननियोगेनप्रागुक्त
रीत्येवस्तुतिः किंत्वेवमप्यस्तीत्यर्थः आप्नुवंतिसकलंजगदित्यापःतासांनामधेयप्रणय ८

नात्प्रथमैमेवसर्वआप्नंस्यादित्यपिप्रशस्तंतत्प्रणयनमित्यर्थः अथवास्यकर्मणोयद्दे
वांगंप्रापयितव्यमध्वर्य्वादयःप्रमादान्नप्रापयंतितद्वैकल्पमुदकप्रोक्षणाचमनादिना
परिहरंतःआपयंतिअतोप्याप इतितत्प्रणयनंप्रशस्तंनकेवलमवयवार्थपर्यालोच
नया उदकप्रभावपर्यालोचयापिप्राशस्त्यंवक्तुमारभते देवान्हेति असुराश्चरक्षांसिच
असुररक्षसानिअनसंतान्नपुंसकाच्छंदसीत्संततत्वात्समासांतः नयक्षध्व इतियष्टुं
नलभध्वेयूयमितिवदंतोररक्षुः प्रतिबबंधुरित्यर्थः इत्थंप्रतिबद्धादेवाएतमब्रूक्षणं
वज्रंददृशुः अपांवज्रत्वेताएताआपोवज्रीभूत्वेत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धिमाह वज्रोवा
इति नकेवलंप्रसिद्धिबलाद्वज्रत्वंउपपत्तिबलाच्चेत्याह वज्रोहीतिउपपत्तेःप्रसिद्धिंवि
राद्धआह तांप्रसिद्धामुपपत्तिंदर्शयति तस्मादिति यस्मादापोवज्रंतस्मादेताआपोयेन
यथागच्छंतितंपंथानंनिम्नंगंतुंकुर्वंति गत्वावायत्रतृणगुल्मादावुपतिष्ठंतेतत्निर्दहंति
निःसारंकुर्वंतितेदेवाएतमब्रूक्षणंवज्रमुद्यच्छन्युक्तप्रकारप्रणयनात्मकमुद्यमनंतस्य
कृतवंतइत्यर्थःतस्यवज्रस्यसंबंधिनिभयेतेनवज्रेणपरिहृतअभयेअनाष्ट्रेनाशयंतीतिना
ष्ट्राण्यसुररक्षसानिरहितेनिवातेनसंसृष्टेनवातेनापिरहितेस्थानेयथादेवाःकृतवं
तः तथैवैषोध्वर्युःप्रणयनप्रकारमाह ताउसिंच्येति चमसादिपात्रस्योपरिसिक्त्वापूरयि
त्वा नपुनस्तेनपात्रेणकृतत्विज्जलाशयादुध्धृत्यगार्हपत्यस्योत्तरभागेस्थापयेत् आ

पस्तंबसूत्रस्थापितस्यपात्रस्यसमंत्रकंपूरणमाह इहतुब्राह्मणेपूरितस्यस्थापनं अतस्तथै
वोक्तंकात्यायनेन गार्हपत्यस्योत्तरेणोदपात्रंनिधायेतिअवरूपंप्राङ्ङितव्यावामपांकिंगार्ह
पत्यस्योत्तरदेशेस्थापनेनेत्याशंक्यतत्प्रयोजनकथनेनस्तौतियोषावाइतिअप्शब्दस्य
९ स्त्रीलिंगत्वात् वृषेति अग्निशब्दस्यपुल्लिंगत्वात् गृहपतिनासंयुक्तेभ्यइत्यग्निविशेषो
गार्हपत्यः तद्वावासइहलक्षणयागार्हपत्यउच्यतेअतएवतस्यगृहत्वमुक्तं गृहावैगार्ह
पत्यइति उदपात्रस्थापनंप्रयोजनांतरेणस्तौति वज्रोवाइति अप्रतिष्ठितःअसंबद्धःस
हैनमिति तमेनमशक्तंअनुषंतारं संश्टणातिहिनस्ति श्टहिंसायांप्वादीनांदीनांह्रस्वः
अतोहिंसापरिहारायस्वयंसन्नद्धएवोपतिष्ठेत् उषंतुःप्रतिष्ठामुक्त्वाउषंतव्यस्यापिप्रति
ष्ठामाह सयदिति गृहावैप्रतिष्ठेति कोणेस्थापितस्यासेरिववातादिस्पर्शविरहात्तैक्ष्ण्यस्या
विनाशोवज्रस्यप्रतिष्ठा इत्थंतीक्ष्णीभूतःसवज्रःस्वप्रयोक्तुरभिमतफलनिष्पादनात्त
द्विरहदुःखासिकांहिंसामस्यनकरोतीत्याहनत्थोहेति गार्हपत्योपश्लिष्टेतदुत्तरभागेवर्ते
गावःसुशेरतइतिवदौपश्लेषिकाधिकरणेसप्तमी सादितानामपांप्रणयनमाह ताइति
आहवनीयस्यसंनिहितोत्तरभागेप्रणयतिनीत्वासादयति एनवन्यतरस्यामदूरेपंचम्या
इत्येनप् येनपाद्वितीयेतिषष्ठ्यर्थेद्वितीया अपामग्नेश्चमिथुनत्वामुपपादयति एवमेवेति
तानांतरेणेति अंतरेणेतिबलादग्निमितिलभ्यते तासामग्नेश्चमध्येनसंचरेयुरित्यर्थः २

तत्र कारणमाह नेदिति नेदिति परिभये अथापि नेसेष इदि से तेन संप्रयुज्यते परिभये

इति हि निरुक्तं संचारे हि चर्यमाणं मिथुनमंतरेण परस्परं संगतयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये सं

चारान्मिथुनविच्छेद लक्षणा भीतिः संचरान् संचरेयुरिति हेतु हेतुमद्भाव रूपे लिङर्थे ले

ट् झेरन् तादेशः इतश्च लोपः इतीकारलोपे संयोगांत लोपः तस्यासिद्धत्वात् नलोपाभा

वः स्वक्षादुत्तरभागे आसादने प्रणयनं विवक्षितमिति दर्शयितुं ततः प्राक् प्रसंग्भागासा

दनं निषेधति तानातिहृत्येति अतिहृत्य उत्तरभागमतीत्य प्राग्भागे अनासाः उत्तरभा

गमप्राप्ताः प्रसंगेवनासादयेत् तदतिहरणपक्षमनुवदति सयदिति तत्र दोषं वक्तुमु

पोद्घातमाह अस्ति वा इति व्यन्तसपत्न इति स्मृतेर्भ्रातृव्यः शत्रुः तस्य भ्रातृव्यं शात्रवं यु

वादित्वाद्भावे अण् विशिष्टं भ्रातृव्यं अग्नेः अपां च परस्परविनाशकत्वान्महदस्ति वैर

मित्यर्थः अस्तु किं ततः इत्याह स यथेति तदद्भिः सह महद्वैरमग्नेर्यथा भवति स्वकार्य

निर्वापणरूपमुपद्रवं कर्तुं प्रभवति तथा सोतिहरन्नध्वर्युः कुर्यादित्यर्थः तथाकरणे का

हानिः तत्राह यत्रेति यत्र कर्मण्यस्य प्रणयनपात्रस्य संबंधिनीरप उपस्पृशंत्यृत्विग्यज

मानः तत्र उपस्पर्शनमग्नेर्भ्रातृव्यं शत्रुमुद्दलक्षणं वर्द्धयेदुत्तेजयेत् अतिहरणस्य

वैरकुरणसंबंधार्थः प्रथमोनुवादः चरमस्तु भ्रातृव्यवर्धनसमर्थनार्थ इत्यपौनरुक्त्यं

अतिहरणपक्षे दोषउक्तः अनाप्निपक्षे दोषमाह यद्यु इति स्वसमये प्राप्तत्वात्ता सामयां

कामप्रापकत्वं दूरापास्तमित्यर्थः इत्थमुपोद्घातमुक्त्वाओपोद्घातिकमाह तस्मादिति संप्रसे
वसत्यपगुत्तरभोग एव न पुरतो न पश्चात् अतत्कं कात्यायनेन उत्तरेणावनीयत् संप्रति
निदधातीति प्रणीताप्रणयनानंतरं परिस्तरणं पात्रासादनं चाह अथतृणेरिति द्वंद्वं द्वे
द्वे इत्यर्थे द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु इति निपातितं पात्र
पदं यज्ञनिर्वर्तकानां स्प्यादीनामुपलक्षणं अर्थतः प्राप्तां संख्यामनूद्य प्रशंसति त
द्दशेति तस्मिन्प्रयोगे एवं परिगणने कृते दश संपद्यंते विराजश्छंदसोऽक्षरेषु दशत्व
मस्ति प्रथमश्च यज्ञो ज्योतिष्टोमः एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति
श्रुतेः तत्र च नवसुत्तरत्वातसंख्याकाः स्तोत्रियाः तासु एकोनविंशतिसंख्यया विभज्य
मानासु दशालभ्यं तद्दशसस्ति तत्रापि दशासंख्या अतो दशसंख्यायोगाद्विराड्यज्ञयोरेक
त्वादिह दशसंख्यासंपत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव संकल्पेन संपादितो भवति एवं दशत्वं
स्तुत्वा द्विशः प्रयोगमनूद्य स्तौति अथ यदिति संरभेते रभ राभस्ये राभस्यं कार्योपक्रमः
किमपि कार्यं कर्तुमुपक्रमेते   इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यंदिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं १ पात्रासादनानंतरं कर्तव्यमा
माह अथ शूर्पमिति एतच्चादानं हविर्निर्वापार्थं वामिति मंत्रगतद्विवचनलिंगादुभौ
सहादीयेते अत एव सूत्रे शूर्पाग्निहोत्रहवण्यावादयेतीतरेतरयोगद्वंद्वः यज्ञो वा

इत्यादि यत्नायपहितदादानं अतः कर्मशब्दः कर्ममात्रपरोपितद्विशेषं यत्नमेवब्रूते इज्य
तेऽनेनेतियज्ञोह विस्तदिह निर्वापकाले व्रीहिरूपं तदग्निहोत्रहवण्याश्शूर्पे निर्वपन्
वेवेष्टीवपरिवेषणं करोतीव यथान्नं दर्व्या भोजनपात्रेऽतो वेषायवामिसुक्तं वेवे
ष्टीसत्रपरिरूपसर्गेऽलुप्तनिर्दिष्टः विष्णुव्याप्तौ निजां त्रयाणां गुणः श्लाविसत्व्यासस्य
गुणः अथशूर्पमित्यादिष्वथशब्दा अनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यलक्षणं क्रममाहुः अत
स्तद्विशिष्टाः पदार्था विधीयंते ननु वैतसलक्षणः क्रमः सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव नैके
कपदार्थगत इति तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते तर्हि संघातविशे
षणतया तद्विधिनैव विधीयतामिति चेत् न संघातस्याविधेयत्वात्तस्य चैकत्वेननि
यमे नानेकपदार्थाश्रितस्य क्रमस्यासंभवात् नैदोषः यथा संयोगादय एकैकत्र वस्तु
न्यपर्यवसिता अपि वस्त्वंतरमपक्ष्यैकत्रापि पर्यवस्यंतः तद्विशेषणतया तद्विधिभिः
कथं विधातुं विधीयंते तद्वत्क्रमोपि किं न विधीयते न च शब्देनानभिधानादविधान
मिति मंतव्यं प्राकृतोपकारवदनभिहितस्यापि वैतसलक्षणस्य क्रमस्यार्थाद्बुद्धावुपस्थि
तस्य विधिसंभवात् न चावैरूप्यं वैतसलक्षण एव क्रमः अस्ति ह्यसावानुपूर्व्यलक्षणो
पि तथा च यथाध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति क्त्वा प्रत्ययेनाभिहितः
पौर्वापर्यलक्षणः क्रमो भावार्थविशेषणतया विधीयते एवमत्राप्यथशब्देनाभिहितो वि

धीयत इति किमनुपपन्नं तदुक्तं जैमिनिना श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वादिति
वाग्वेयत्त इति यच्च निपदसंनिधानान्नियम्यमानैवेह वाग्विवक्षिता तस्याश्च यत्नसा
धनत्वात्तेयं साधनतामुपपादयति अविक्षुब्ध इति वाङ्नियमे हि चित्तविक्षोभहेतोर्वा
ग्व्यवहारस्याभावात्तदेकाग्र्येण सविकल्पो यत्नोपयत्नः संपद्यते क्षुभेरुदात्तोपदेशत्वे व्या
गमानुशासनस्यानित्यत्वादिड्भावः क्षुब्धस्वांतेति मंथेति निपातितं अथ प्रतपतीति
शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चेत्यनुषंगात्तदुभयमित्यर्थः निष्टप्ता अरातय इति वेति व्रीहि
भिर्यजेतेत्यत्र व्रीह्यनुष्ठानपक्षे यववाक्यस्य प्राप्तप्रामाण्यस्य त्यागः अप्राप्ताप्रामाण्यस्वी
कारश्च पुनर्यवानुष्ठाने स्वीकृताप्रामाण्यस्य त्यागः त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वा
रो दोषाः इत्थं व्रीहिवाक्येपि न्वचार इत्यष्टौ दोषा यद्यपि तथापि गत्यभावाद्विकल्प इत्यु
क्तं भट्टाचार्यैः एवमेषोष्टदोषोपि यद्व्रीहियववाक्ययोः विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या
न विद्यत इति इह पुनर्वाक्यशेषेनाधस्तादप्यनुकृष्टेन मंत्रद्वयपाक्षिकत्वस्य श्रुत्यैवाभि
धानान्नैकोपि दोषः एतदर्थमेव च एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति व्रीहियववदेव न्यायप्राप्त
स्यापि विकल्पस्य वेति स्ववाक्येनोपादानं मंत्रकरणकतायै साध्यस्य निरासस्योपयोगसि
द्ध्ये निरसनीयानां प्रसक्तिमाह देवाहवा इति असुरैः रक्षसेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तेषामा
संगात्संसर्गाद्भीताः बिभेतेर्लिटि भीह्रीभृहुवामित्याम् प्रत्ययः श्लुभावश्च नाशयंती

तिनाष्टा आसुर्यः प्रजाः ताश्च रक्षांसि तत्तेन तपतेन अतो यज्ञमुखात् यज्ञप्रारंभादपहंति
एतदिति क्रियाविशेषणं अथ प्रेतीति स्फ्यं संप्रतपनानंतरं गृह्णीतिमंत्रेणाहविनिर्वापार्थं शा
कटसमीपं प्रेति प्रगच्छेत् मंत्रप्रयोजनमाह अंतरिक्षं वा इति यथा रक्षो मूलैः पृथिवीम
नुप्रविष्टः तिष्टत्येव न गच्छति यथा वा व्याघ्रादिरभितः पाशाभ्यां बध्यमानो म्रियमाणः नैवं पुरु
षो मूलवान् नाप्युभयतः केनचित्संसर्गिणा प्रतिबद्धः किंतु परिच्छिन्नः प्रतिबंधकासं
स्पृष्टः सन्नंतरिक्षे विस्रंभं चरति तथैव निवप्स्यमानहविरादानार्थं रक्षोवत्विशेषविशिष्टं
सत्वं निवप्स्यंतं पुरुषमनुगच्छेत् अनस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमानमंतरिक्षप्रदेशं ब्रह्मणा उर्वि
सनेनैव मंत्रेण अनाष्टं हिंसकरहितं अत एव भयं कुरु तेउरुविस्तीर्णं प्रतिबंधकरक्षोल
क्षणमूर्तद्रव्यविरहादिति मंत्रार्थः अनस एव सकाशात् ग्रहणे कारणमाह अतो ह वा इ
ति अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणं अनसः सकाशान्नीयमानं धान्यं पश्चेव पश्चादे
व किंतनूयच्छालं शालाभिगतं भवति पश्चपश्चा च छंदसीति निपातितं शालाशब्दाच्छां
दसत्वेन छस्याविकल्पितत्वादणू यदग्ने गृहप्रवेशात्प्रागनसि स्थितं अत एव गृहिणा मा शा
या अनुपहतं तदेव यज्ञसाधनं करवाणीति योग्यत्वे हेतुः तस्मादनसः एव सकाशात्सोध्व
र्युर्गृह्णीयात् न शालातः अथानसोप्यग्नेर खलादानीयमानमूतनस्थमेव किन्निरूप्यतरस
त आह भूमा वा इति मूलस्थं सत्यं ततो निरूप्यमाणं हविर्हिंसितं भिक्षावद्देवानतु गृह्णीयुरपि
स्मर्यते हि आत्मानं पीडयित्वा तु भिक्षां यः संप्रयच्छति सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया न साग्ना सा

कदाचनेति बहोभावोभूमा भवितरिभावोपचारेतिन्यायार्थः भूतिर्भूतं आलभ्य
मेवायंप्रमानितिवित् अतोबहुतरंभूतादनइत्यर्थः तस्यतथात्वे लोकप्रसिद्धिमा
हभूमाहीति प्रसिद्धिंलोकव्यवहारेणसाधयति तस्मादिति अतोवाय्वंअतसावोक्रमहेति
दित्यादिनदेतदनः स्त्रंह विरूपयष्ठभूयिष्ठमेवोपैतिअतोहिंसितभिक्षारांकानिराकृता
अतसएवग्रहणेहेत्वंतरमाह यज्ञोवाअतइति यज्ञसाधनत्वादतसिसाधनेस्तुसैयज्ञ
त्वोपचारः इज्यतेनेनेतिकरणएवकानङ्प्रत्ययः वैशाब्दः तस्यविधिश्रुतिसिद्धांयज्ञ
साधनतांस्तोतुंस्मारयति नकेवलंश्रुतिसिद्धंतस्यतसाधनत्वंप्रत्यक्षादिप्रमाणैरपित
स्यसाधनत्वंसिद्धमित्याह यज्ञोहीति अतसोत्साधारण्येहेत्वंतरमाह तस्मादिति यस्मा
दतसएवग्रहणंतस्माद्ग्रहणमंत्रा धूरस्यकुतमसिहविर्धानमित्यादयः अतोवयवलिंगा
दयंतेनपुनः कोष्ठगतस्यकुंभीगस्यवाधान्यस्यकुंभीत्यादिस्तन्निष्ठं धान्यंलक्षयतिमंत्राः
कोशंतीतिवल्लुप्तनिर्दिष्टाषष्ठी ऋषिमतमाह भस्त्रायाइति षष्ठ्यर्थेचतुर्थीतस्मिन्पक्षेभ
स्त्रायाः केमंत्राइत्यतआह तदृषीनितिइत्यर्थे तदातुतान्येवयजूंषिभस्त्रायाः प्रतिपा
दकानिस्युरित्यर्थः अतः पक्षेहिहेअतस्त्वंधूरसित्वमकुतंअकुटिलंहविर्धानमसीति भस्त्रा
पक्षेतुहेभस्त्रेइत्येवविशेषः मंत्रदाढ्यरवकस्मात्तान्येवअन्यानिकानिचित् भस्त्रायाः किंनवि
धीयंतइत्यतआह तान्यतहीति तैरेवयजुर्भिर्ग्रहणेयानियजूंषिप्रकृतावनस्यासन्तान्ये
वैवंसतिविकृतौभस्त्रायांअपिस्युः तथात्वेकिंफलमितिचेत्तत्राह यज्ञादिति यज्ञसाधनम १२

नन्वाग्निस्ससस्रुक्स्रयुज्यत इत्युक्तेव यज्ञं भस्मादिकं निर्ममे अनुतिष्ठानि हे सेवमनुष्ठानुराद्या
पद इत्यर्थः ननु प्रकृतावेव पक्षांतरं भस्मानन्तु विकृतौ यथा यवाः तत्किमुच्यते प्राकृतानीति स
संस्कारतमुपदिश्यमानं यथा प्रथमं वैकृतं तत्र तिदेशाच्चरमं प्रतीयते एवं स्वशब्देनाभिधाना
त् प्रथममप्रतिपत्तेरनः प्राकृतमुच्यते तल्लक्षितापूर्वसाधनतानुपश्चात् प्रतीतेर्भस्मावि
कृतिवद्विकृतिः अतो भस्मायामपि यववदुपदेशादेव धर्मसंबंधो नातिदेशात् व्रीहीनव
हंतीति पूर्वस्य प्रकृतिद्रव्यमवहंतीति यथा तथा नः पदेनापि भस्मादि परिग्रह इति पा
त्रीतो ग्रहणे धर्मविशेषमाह उतोइ ति उतोपि तु यदि पात्र्या गृह्णीयात् तदा धूरीषाद्य
भावेन तदनुष्ठानविरहादनुष्ठानकृतं व्यवधानमंतरायमंतरेण तस्मकाशाक यजूंषि धू
रसि देवानामसीत्यादीनि जपेत् नत्रैव धर्मांतरमाह स्फ्यमुत्तर इति तर्हि तस्मिन्पात्रीप
क्षे तस्या अधस्तात् स्फ्यमुपनिधाय गृह्णीयात् यदाह कात्यायनः पात्र्यां वा स्फ्योपहिता
यां धुरीषारोहणानि पात्रीबिले जपतीति अनसो ग्रहणादपि स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणे
निश्चयितं प्रयोजनमाह यतो युनजामेति यमेव स्फ्यमाश्रित्य युनजाम यज्ञेन योगं प्राप्त
वाम तस्मिन्नेव स्फ्य विमुंचाम वियोगमपि करवाम योगवियोगयोः सामानाधिकरण्यसिद्धिः
स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणपक्षे अनः पश्चादनित्य इत्यर्थः अयमत्राभिप्रायः अनसो नि
र्वापपक्षे हि जुहूपभृतो ताकरस्य पुरो निर्दिष्टात् पात्रीतः पुनर्निर्वापेन तदाधारभूते स्फ्ये तयो
र्निधानं विमोकः तदुक्तं कात्यायनेन घृताचीइति धुरि निदधास नसिंचेद्ग्रहणं स्फ्यपात्र्यां

वेदिति तथा अपां प्रणयनं च स्फ्येन सहेत्युक्तमापस्तंबेन स्फ्येनोपसंगृह्यावधिं च न्हरती
ति एनं च स्फ्येनैव योगः स्फ्य एव वियोगात्मको विमोकोपीति पात्रीतो ग्रहणे योगवियोग
योः सामानाधिकरण्यलाभो नेति न्याय इति अथो भयोर्वैयधिकरण्यात्सामानाधिकरण्योक्ता
ति न्याय इत्यासांक्य लोकप्रसिध्यनुसरणमति न्याय इत्याह यतो ह्येवेति सार्वविभक्तिकस्त
सिः यत्रैव योगस्तत्रैव विमोको न्याय्यः न हि करणे युक्तः कुड्यां विमुच्यत इत्यर्थः अथ धु
रः समंत्रकमभिमर्शनं विधास्यंस्तदुपोद्घातत्वेन देवतारूपतां तस्याः प्रतिपादयति तस्ये
त्यादिना अग्निरेव धूरिति यद्धुरोग्न्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातं तस्योपपादनं अग्निर्हि वा इत्यादि
अनसो या धूर्बलीवर्दवहनस्थानं तस्याग्न्यात्मकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्धमि
ति हि शब्दार्थः तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति अथ य एनदिति एतद्धुराख्यमनसोंगं ये खलु ब
लिवर्दा वहंति एषां वहं वहनसाधनं स्कंधरूपमंगं अग्निदग्धमिव दृश्यते अतो नूनं सो
ढव्या धूरग्न्यात्मिकेत्यवसीयत इत्यर्थः शकटान्निर्वापस्य प्राशस्त्यातिशयं द्योतयितुं
तस्मिन्वेदिहविर्धानयोः संपत्तिमाह अथ यज्जघनेनेति शकटस्याधः पतनं वारयितुं
ईषाग्नी निंभनार्थमिथीकस्तंभी ईषाद्वयं यत्र संसृज्यते ततः प्रसङ्गः तयोरीषयोर्मध्य
देशः प्रउगं तच्च पश्चाद्विस्तृतं पुरस्ताद्ध्रसीयः वेदिरपि तथाविधा त्रिंशत्पदानि पश्चात्ती
रश्ची भवति चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्चीति श्रुतेः अनस्तत्सारूप्यात्प्रउगस्य वेदित्वप
देशः नीड एवेति धान्यनिधानाय परिश्रितप्रदेशो नीडः हविर्धानमपि परिश्रितं परि

अपणसाम्यान्नीडस्य हविर्द्धानत्वं ओपोद्घातिकं समंत्रमभिमर्शनं विधत्ते सधुरमिति
अस्याभिमर्शनस्य प्रयोजनमाह अग्निर्वा इति युगस्य धुरि भवो ग्निर्धुर्यः भवेच्छंदसी
तियत् हविर्ग्रहणाय शाकटस्य परिश्रितप्रदेशं पश्चाद्भागं यास्यन् तं धुर्यं पौरस्त्यम
ग्निमतिक्रमिष्यन् भवति॥ तदतिक्रमे च सक्रुध्येत् तस्य प्रसादनायैतद्धूरसीति मंत्रो
च्चारणं तस्मा एवाग्नये निह्नुते अपनयति अतिक्रमजनितं स्वापराधं प्रशमय्य प्र
सादयति ह्नुङ् अपनयने इति धातुः श्लाघह्नुङ्स्थाशपामिति तच्छब्दात्त्वन्तु थर्वः पश्वा
स्माकं हिंसिता॥ योप्यस्माभिर्हिंस्यः॥ तद्द्विविधं शत्रुमेव धूर्व हिंस्याः योस्मान्निति हि
मंत्रार्थः॥ तथा सत्यसेवं प्रार्थितो ग्निरतिक्रमं तमप्यध्वर्युं न बाधत इत्यर्थः॥ तन्मंत्रोच्चा
रणेन शत्रुहिंसनं महर्षिव्यवहारेण संवादयति॥ तद्धेति॥ तत्राभिमर्शन एतद्दा
रुणिराह स्म एतच्छब्दपरामृष्टं दर्शयति अर्द्धमासशा इति मासस्यार्द्धमर्द्धमासः अ
र्द्धं नपुंसकमित्येकदेशिसमासः अर्द्धमासे अर्द्धमासे पौर्णमासे दर्शे च संख्यैकवचनाच्च
वीप्सायामिति शस्प्रत्ययः॥ एतद्ध स्मेत्यृषिवाक्याभिप्रायकथनं एतदिति धूरसी
त्यभिमर्शनमित्यर्थः अथ समंत्रकमीषाभिमर्शनं विधत्ते अथ जघनेनेति कस्त्वमी
व्याख्याता मो शाकट त्वं देवानां संबंधी भवसि ततः शुद्धमं· व्रीहिभिः पूर्णतमं· प्रिय
तमं· हविषो वाहकतमं· देवानामाह्वातृतमं चासि· किंच· व्रीहिभारापादितवक्रतर

15

रहितं· हविषोधारकमसि अतो दृढं भव· भग्नं माह्वारिति देवानामसीत्यादिपदानामर्थः
अत एवेति यद्यप्ययं मंत्र ईषाग्नाभिमर्शने जप्यः तथाप्यवयविस्तुत्यावयवोपि स्तुतो
भवतीत्यभिप्रेत्यैतन्मंत्रवाक्यं वोढृत्वमत्वादिगुणकथनेनान एवोपस्तौति अभिप्रत्
येषा परित्यागेन तदवयविशकटं स्तुतवतोभिप्रायमाह उपस्तुतादित्यादिना ध्यानंत्व
सं· देवानां तस्मिञ्जननेपर्वाशमित्यर्थः ध्रौत्वश्चाविति भौवादिको धातुः अह्वलामाशा
स्त इति यज्ञपतिर्मा का धक्षत् कुटिलगतिर्मा भवत्विति मंत्रवाक्ये प्रतिपादनात् करणनि
षेध एवाह्वलाशब्दार्थः यद्वा ह्वल ह्मल स्वलेरत्यर्थः शकटस्यारोहणं विधत्ते अथाक्रमन
इति हे शकट त्वां विष्णुरेवाक्रमतां नाहमिति मंत्रार्थः विष्णोरेवाक्रमणं किमिति प्रा
र्थ्यत इति चेत्तत्राह यज्ञो वा इत्यादि विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात्तादात्म्यव्यपदेशः
एषां देवानामधेये यं वैष्णवी विक्रांतिः इमामिति पूर्वत्रान्वयः का पुनरियमिति तां दर्शय
ति इदमेवेत्यादिना त्रैविक्रमसमये इदमेव परिदृश्यमानं पृथिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन
पादनिधानेनाक्रममाणः पस्पारपलयामास स्पृ प्रीतिपलनयोरिति धातुः निगदसि
द्धमन्यत् पुरोडाशीयानां व्रीहीणां समंत्रकमवेक्षणं विधत्ते अथ प्रेक्षत इति प्राणो वा इ
ति वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुतेः प्राणवातयोरैकत्वं न तथा सति ब्रह्म
णा मंत्रेणैव प्राणाय त्वा यवानाय एन दुरुगायं उरुभवनकीर्तनं कुरुत इत्यर्थः यद्यन्नेति १५

अत्रपुरोडाशीयेषुव्रीहिषुयदिदंकिंचित्तृणादिकमापन्नंक्षिप्तंभवेत् तदपहतमितिमंत्रेण
निरस्येत्यर्थः यदितुतत्रतृणादिकंनभवेत् तदापुरोडाशीयंव्रीहिसमूहमेवानेनमंत्रेणाभि
मृशेदित्यर्थः वैहविर्ग्रहणायस्पर्शनंसमंत्रकंविधत्ते अथाभिपद्यतइति अभिपद्यते आ
लभते स्पृशति हविर्ग्रहीतुंबध्नंतुपंचांगुलयइतिमंत्रार्थः मंत्रगतपंचशब्दार्थमाह पंच
वाइतिपांक्तोवाइति पंचपदापंक्तिः यत्तोपिधानाकरंभादिपंचहविष्कइतिपंचसंख्या
योगसमान्यात्पांक्तः तथाचतैत्तिरीयकं धानाःकरंभः परिवापः पुरोडाशः पयस्यातेन
पंक्तिराप्यतेनयज्ञस्यपांक्तत्वमिति तथासतिएतद्देतेनपंचशब्दोपेतमंत्रोच्चारणेनात्रास्मि
न्नाकर्षेपांक्तंयज्ञमेवधारयतीत्यर्थः अथसमंत्रकंहविर्ग्रहणंविधत्ते अथगृह्णातीति
अनुष्ठेयहविर्ग्रहणानुगुण्यंमंत्रस्यदर्शयति सवितावाइत्यादिना देवानांमध्येसविताख
लुप्रसवितास्वस्वव्यापारेषुसर्वस्यलोकस्यप्रेरयितास्तुवतिप्रेरयतीतिसवितेतितन्नाम
व्युत्पत्तेः अश्विनावध्वर्यूइतिपुराखलुदेवकर्तृकेयज्ञेअश्विनावध्वर्यूअभूतांअतस्त
योरेवबाहुभ्यांहविर्गृह्णामीत्यस्यार्थस्यप्रतिपादकोमंत्रभागोयुक्तइत्यर्थः पूषाभागदुघ
इति भागंदोग्धीतिभागदुघोभागप्रदइत्यर्थः दुहःकप्घश्चेतिकब्घत्वे ।। नादन्तःपूषा
पाणितलाभ्यांसर्वस्यजनस्यादानंभोज्यमन्नमुपनिधानात् उपनिधातुमुपस्थापयितुंशी
लवान् ताछीलिकस्तृन् नलोकाव्ययेतिकर्मणिषष्ठ्याःप्रतिषेधः तथाचपूषदेवतायाहस्ता

भ्यांहविर्ग्रहणंयुक्तरेतमितिभावः इतोप्यश्विनोर्बाहुभ्यामित्यादिकंयुक्तमित्याह सत्यंदे
वाइति देवाइतियत्नतत्त्वंभमरणत्वेनविनाशाभावात् मनुष्यास्तुतद्वैपरीत्यादनृत
रूपाः तस्मादश्विनोर्बाहुभ्यामित्यादिमंत्रभागोच्चारणात् देवतारूपेणसत्येनैवतद्धवि
र्ग्रहणंकृतंभवतीत्यर्थः अग्नयेजुष्टमितिदेवतादेशनस्यावश्यकर्तव्यतांप्रतिपादयति
सर्वाहवाइत्यादिना स्वस्वनामसंभावनयोपस्थितानांमध्येकस्याश्विदग्न्यादिदेवतायाः
आदेशनेसतिसहवर्त्तमानाभ्यस्ताभ्यः षष्ठ्यर्थेचतुर्थी तासांदेवतानामसमदमकलहं
सपरस्परमविरोधंकरोति प्रकांतरेणापिदेवतादेशनस्यकर्तव्यतांप्रतिपादयतियावती
भ्यइतियत्परिमाणविशिष्टाभ्यइत्यर्थः ऋणमुहैवेति स्वस्वनामोद्देशेनगृहीतंहविःऋ
णमेवताःसर्वादेवतामन्यंते कुतइदमवगतमितिचेत्॥उच्यते यत्कामायास्यफलस्येच्छ
याहविर्गृह्णातितंकामंकाम्यमानंफलविशेषमस्मैयजमानाययस्मात्समर्द्धयेयुः तेनका
रणेनहविषऋणरूपत्वमवगतमित्यर्थः यत्काम्येतियच्छब्दादिच्छाकाम्यच्चेतिकाम्यच् तदंता
दकारप्रत्ययेतृतीयालुक् तस्माद्धविषिदेवतानामृणत्वाभिमानात्फलप्रदानेनतत्प्रत्यर्पणा
र्थंतत्तद्देवतानामवश्यमादेष्टव्यमित्यर्थः अग्नीषोमीयादिहविरंतरेप्युक्तमितिदिशति एव
मेवेति एवमेवआग्नेयवद्देवयथाक्रमंअग्नीषोमीयादीनिहवींषिगृह्णीयादित्यर्थः अत
एवमंत्रकांडेआग्नेयहविर्ग्रहणानंतरंअग्नीषोमाभ्यांजुष्टंगृह्णामीतिग्रहणमंत्रशेषआम्नातः

कात्यायनोप्यसूत्रयत् एवमग्नीषोमीयंप्यादेवतमन्यदिति निरूप्तशेषस्यसमंत्रकमभिम
र्शनंविधत्ते अथेति नघतएवेति तत्तत्रशाकटेयतएवयस्मादेवस्थानाद्गृह्णातितदेतस्था
नमेवानेनमंत्रेणपुनराप्याययतिवर्धयति भूतायभूतयेसम्बध्यर्थंत्वामभिमृशामिअरा
तयेअदानायासमृद्धयेनाभिमृशामीत्यस्यार्थस्यमंत्रेणप्रतिपादनात् सूत्रितंहिभूतायत्वेति
शेषाभिमर्शनमिति अथसमंत्रकंप्रागवेक्षणंविधत्ते अथप्राङिति परिवृतमिवेत्यादि
परिवेष्टितमेवखल्वनोभवति धान्यनिधानार्थंतन्मध्येवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुःपाप्मगृ
हीतमिवकाचकामलादिदोषदूषितमिवद्रष्टुंनसमर्थंभवति तत्रसहकारिणआलोकस्या
भावात् कथंतस्यदर्शनोपायइतितदुच्यतेअवेक्षणमंत्रगतस्वरितिशब्देनस्वर्गवाचिना
तत्साधनभूतोयज्ञोभिधीयते अहरादीनिचतेनलक्षणयाप्रतिपाद्यंते अतएवस्वर
शब्दस्यसूर्यनामकत्वमुक्तंयास्केन स्वरादित्योभवतिसुअरणःसुईरणइति तत्तथासति
एतन्मंत्रकरणकेनप्रेक्षणेनस्वरशब्दप्रतिपादितंयज्ञादिचतुष्टयमर्थजातंप्राच्यांदिशि
प्रथमतउपलभ्यमानमतोस्मात्शाकटस्थानादभिविपश्यत्सवलोकयति अथसमंत्रकं
शाकटादवरोहणंविधत्ते अथावरोहतीति तेहेतइत्यादिअस्ययजमानस्ययएषोध्वर्यु
र्यज्ञेनचरति हविर्ग्रहणादिकमनुतिष्ठति तंप्रयंतंशाकटस्थानात्प्रगच्छंतमनुसरंत
यजमानस्यतेगृहाः इतोस्माद्भूलोकात्प्रच्योतोरीश्वराःप्रच्युतिंप्राप्तुंसमर्थाः तथात
स्ययजमानस्यकुलंविक्षोभ्योः विक्षोभयितुंसमर्थाः ईश्वरेतोसन्कसुनाविनिच्यवते:

क्षुभेः। तो सुन्प्रत्ययः अनेन मंत्रेणावरोहन्नध्वर्युस्तानेव यजमानस्य गृहान्स्वां पृथिवीं दृढी
करोति दृंह दृंहिर्वृद्धाविति धातुः एवं सत्सूक्तदोषनिरूढत्तिमाह तथेति निरूढेन हविषा
सहाग्निसमीपगमनं विधत्ते अथ प्रैतीति उर्विति मंत्रस्य प्रागाम्नातं ब्राह्मणमंत्रादिरि
16 ति सोऽसाविति अंतरिक्षं वा अनुरक्षश्चरतीत्यादिको यो वाक्यशेषः सोऽसावेवात्राम्नातस्या
पितस्य मंत्रस्य बंधुरनुकूलः अतोऽत्राप्यनुसृत्य योजनीय इत्यर्थः आहृतस्य हविषः सादनं वि
धत्ते स यस्येत्यादिना गार्हपत्ये आहवनीये वा यस्मिन्नग्नौ श्रवणं तस्य पश्चात्सात्रासादनं नि
रूढस्य हविषः सादनं च कर्तव्यमित्यर्थः सादनमंत्रगतस्य नाभिशब्दस्याभिप्रेतमर्थमाह म
ध्यं वा इति मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशवर्तित्वात् पृथिव्या नाभिरिति मध्यमेवो
च्यते तच्च मध्यं अभयं भयरहितं प्रांतदेशे हि चोरव्याघ्रादिभयं अतः पृथिव्याः संबंधि
निराक्षसादिभयरहिते स्थाने त्वां सादयामीति मंत्रभागस्यार्थः अदित्या उपस्थ इति मंत्र
स्य द्वितीयभागं व्याचष्टे उपस्थ इवेति यद्वस्तु सुगुप्तं सुष्टु रक्षितं यथा भवति तथा गोपायं
ति रक्षंति एनन्तु उपस्थ इव उत्संग इव उदरमध्य इव अभार्षुर्भृतवंत इति खलु वदंति लौकिकाः
अतश्च यस्मिन्स्थाने सादितं हविः सुगुप्तं भवति तत्स्थानमुपस्थशब्देन मंत्रगतेन विवक्षितं
अभार्षुरिति भृञ् भरण इत्यस्मात् लुङि सिचि वृद्धिः गोपायंतीति गुपू धूप विच्छीत्याय प्रत्ययः
अंतिमं भागं व्याचष्टे अग्ने हव्यमिति इयं वा अदितिरिति श्रुतेः अदितिर्हि पृथिवी तस्याश्चाधि
पतिरग्निः स चात्र गार्हपत्यरूप आहवनीयरूपो वा तस्मै चाग्नये तेनाधिष्ठितायै पृथिव्यै च रक्ष १६

पार्थमेतद्ध्विः अनेन मंत्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवी
ये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे प्रथमकांडे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ प
वित्रकरणमंत्रगतस्य वैष्णव्याविति पदस्य तात्पर्यमाह यज्ञो वा इति वेवेष्टि व्याप्नोतीति व्यु
त्पत्त्या यज्ञ एव विष्णुः तथा च मंत्रगतस्य वैष्णव्याविति शब्दस्य हे दर्भनाड्यौ युवां यज्ञसंबं
धिन्यावेव भवत इत्ययमर्थः प्रतिपादितो भवति संख्यांतरं वारयितुं पवित्रयोर्द्वित्वं विधत्ते
ते वा इति तदेतदुपपादयति अयं वा इति यः पवमानो वायुरयमेव पवित्रं पवमानसाधनं शुद्धि
हेतुः पुत्रः संज्ञायामिति करणे इत्रप्रत्ययः पंथानश्च विशुध्यंति सोमसूर्यांशुमारुतैरित्यादि
स्मृतेर्वायोः शुद्धिहेतुत्वं एक इव वेति स च बाह्ये वर्त्तमानो वायुः एकरूप एव यातीति स एव पु
शरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन प्राङ् प्रत्यङ् चरति इडापिंगलादिनाडीद्वारा बहिर्निर्ग
च्छन् प्राणः प्राङित्युच्यते तयैव द्वारा पुनरंतः प्रविशन् प्रत्यङिति तावेतौ वृत्तिभेदौ प्राणो
दानावित्युच्येते तत्र प्राङ् संचरन् प्राणः उत् ऊर्ध्वदेशाद् आनितीति अंतः प्रवेशानुगुणं चेष्ट
त इति उदानः तस्य च शब्देन प्रत्यङ्मुखोऽपानो विवक्षितः न तूत्क्रांतिहेतुरुदानवृत्तिरिति
तस्याऊर्ध्वमुखत्वेन प्रत्यक्त्वानुपपत्तेः अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः
प्राणापानरूपत्वमाम्नायते प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दधातीति ए
वं द्विधा भिन्नस्यैतस्यैव वाय्वाख्यस्य पवित्रस्य मात्रां परिमाणमनुसृत्य सवित्रयोर्द्वि
त्वं त्रित्वपक्षमप्युपन्यस्यति अथो इति पक्षांतरद्योतको थो शब्दः तत्रोपपत्तिर्व्यानो ही
ति मुख्यपवित्रस्य वायोः प्राणोदानवत् व्यानाख्यो वृत्तिभेदस्तृतीयो हि यस्माद्विद्यते

तस्मात्सवित्रत्रित्वमित्युक्तमित्यर्थः द्वित्वपक्षमेवनिगमयति द्वेत्वेवेति अथयःप्रा
णापानयोःसंधिःसव्यानइतिश्रुतेः व्यानस्यसंधिरूपतयातदुभयातिरिक्तत्वाद्वित्व
पक्षएवश्रेयानित्यर्थः कात्यायनस्तुपक्षद्वयमपिसूत्रयामास कुशौसमावप्रच्छिन्ना
ग्रावनंतर्गर्भौकुशौच्छिनत्तिपवित्रेस्थइतित्रीन्वेति अथोत्सवनंविधत्ते ताभ्यामितिप्रो
क्षण्याभिरिति प्रोक्षण्यआपः करणेल्युट् ताभिःप्रोक्षतीत्युत्सवनस्यप्रयोजनकथनंन
तुप्रोक्षणविधिः यस्मादुत्सूताभिरद्भिःप्रोक्षणंकर्तव्यंतस्मात्पवित्राभ्यांतासामुत्सवनं
कार्यमित्यर्थः तदेतदुत्सवनंस्तोतुमनुवदति तद्यदितिउत्सवननिवर्त्यामशुद्धिंदर्श
यितुमितिहासमुदाहरंति वृत्रोहेति वृत्रासुरःप्रायइतिआपस्सर्वशायनंकृतवान् गौ
डेनलिट्योरनेकाचइतियण् द्यावापृथिव्याविति द्यौश्चपृथिवीचद्यावापृथिव्योर्अं
तरांतरेणेतिद्वितीया द्यावापृथिव्योर्मध्यइत्यर्थः वरणाद्वृत्रइतिनामनिर्वक्तिस्य
दितिसहनइत्यादि पूतिर्दुर्गंधः सर्वतएवापोभिलक्ष्यप्रसृतोभूत् अतएवखल्वय
मपिसमुद्रःसर्वतःसर्वमापस्सवर्त्तते तस्माद्दुर्गंधात्प्रसृताद्वृत्रादिमाआपोबीभत्संत
क्रिरेजुगुप्संतेस्म मान्बधदान्शान्भ्यइतिबधेर्वैरूप्येसन्प्रत्ययः बीभत्समानास्ता
आपःतत्संस्पर्शंपरिहर्तुंउपर्युपरिवर्तमानाअतिपुप्लुविरे जलाशयमतिक्रम्यतीर
देशंप्राप्ताआसन् प्लुङ् गताविति धातुः प्लुताश्चताआपोदर्भात्मनापरिणताःअय

मर्थस्तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नातः इंद्रो वृत्रमहंस्तोपो भ्यम्रियत तासां यन्मध्ये ध्यं यज्ञि
यं सदेवमासीत्तदपोदक्रामत्ते दर्भा अभवन्निति अनापूयिता इति आसमंतात्पूयं दौर्गंध्यं
प्राप्ता आपूयिताः न आपूयिताः अनापूयिताः पूयी विशरणे दुर्गंधे च अस्मात्कर्त्तरि निष्ठा
यां छांदस इट् यद्वा आसमंतात्पूयमासां संजातमित्यापूयिताः न दस्य संजातमिति तारका
दित्वादितच् इतरास्विति निर्दर्भासनापरिणतजलव्यतिरिक्तासु अमेध्यत्वापादकं किंचित्सं
स्पृष्टमिव भवति तत्र हेतुर्यदेना इति एवमनापूयिताच्छिकारदर्भमयाभ्यां पवित्राभ्यामा
साममपामुत्पवनं कुर्वन्पूयसंसर्गकृतं तदमेध्यत्वमपहंति तेन तथाविधाभ्यां विधास्यमा
नं प्रोक्षणं च मेध्याभिर्मेधार्हाभिः शुद्धाभिरेवाद्भिः कृतं भविष्यतीत्यर्थः तस्मादित्य
सवननिगमनं विहितमुत्पवनमनूद्य मंत्रं विधत्ते स इति सविता वा इत्यादि पूर्ववत्
अच्छिद्रेणेत्यस्यार्थमाह यो वा इति योयं वायुः पवते एव खल्वविच्छेदेन सर्वत्र वर्त्तमानत्वात्
छिद्ररहितं पवमानसाधनं एते वा इति एते सूर्यस्य रश्मय उत्पुष्टं पवितारः शोधकाः
अतस्तैः करणभूतैरुत्पवनं युक्तमित्यर्थः उत्पवनानंतरं कर्त्तव्यं विधत्ते ता इति ताः प्रोक्ष
णीरपः अग्निहोत्रहवण्या पात्रेण सार्द्धं सव्ये पाणौ धारयन् देवीराप इति मंत्रेण दक्षिण
हस्तेनोदिंगयति ऊर्द्ध्वं सेचनेन चालयति इगि रिगि लिगि गिगत्यर्थाः इति धातुः मंत्रता
त्पर्यमाह उपस्तौतीति एतत् एतेन देवीराप इति मंत्रपठनेन एना अपः प्रशंसत्येव तेन
न च प्रशंसनेन महयति पूजयत्येव कस्तस्यासां स्तावकस्तथाविधो मंत्र इति तं दर्शयति

देवीरिति स्तुतिरूपतामुपपादयति देव्य इत्यादिना अपां देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसि
द्धमिति हि शब्दार्थः तायदित्यादि अग्रेपुरतो वर्तमानं समुद्रं गच्छंती सम्येगुवः अग्रे
गूशब्दस्य समुद्रगामित्वं विवक्षितमिति भावः ऊर्गमादीनामिति निगमे ऊकारः ताय
स्प्रथमा इति आपः खल्वभिषवार्थमासिच्यमाना यष्टव्यदेवताभ्यः पूर्वं सोमरसमास्वा
दयंति तेन सोमपानेन अग्रे प्रथमं स्वात्मानं पुनंती सम्येपुवः उभयत्र तत्पुरुषे रूनिव
ङुमित्यग्रशब्दात्सप्तम्याः अलुक् साधुयज्ञमित्यादि अग्न इममित्यग्नशब्दः प्राशस्त्यवा
ची अग्ने प्रशस्ते अद्यास्मिन्काले इमं यज्ञं प्रापयतेति प्रतिपादयता मंत्रेण साधुयज्ञं न
नयस्येते वोक्तं भवति प्रागप्रस्त्वं प्राप्तस्य साधुत्वनियमात् यज्ञस्यैपतिरितिशब्देन यजमा
नो विवक्षित इति व्याचष्टे साधुयजमान इति अत्रापि पूर्ववत् अग्नेशब्दस्य व्याख्यानं सा
ध्विति विशेषणं युष्माँ इंद्र इति हे आपो युष्मान् वृत्रं हंतुकाम इंद्रः स्वाहाय्यकरणार्थं प्रा
र्थयामास ताश्च यूयं वृत्रशरीरनिरुद्धाः विस्रंभगमनार्थं वृत्रं हंतुं इंद्रं प्रार्थितवत्यः अत
इदं ग्विधं परस्परप्रार्थनं युष्माँ इंद्र इत्यादिना मंत्रभागेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः तदेताभ्य
इति यद्यपि प्रोक्षणीनामपां स्वातिरिक्तजलेन शुध्यर्थं प्रोक्षणं नास्ति तथापि प्रोक्षिताः
स्थ स्तास नैव प्रोक्षिता भवतेति मंत्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवत्त्वसिद्धेः तत्तेन मंत्रपाठेना
प्रोक्षणजनितमपराधं एताभ्यः प्रोक्षणीभ्यो निकृंतते अपनयति प्रोक्षणपात्रगतेनैवो
दकेन तत्पात्रगतमुदकमनेन मंत्रेण प्रोक्षितमस्मि इति तात्पर्यार्थः अत एवोक्तं सूत्रकृता कास्या १८

यनेन प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणमिति॥ तैत्तिरीयकश्रुतिस्तु एतन्मंत्रपठनमेवासां प्रोक्षणं मेने
यदाह प्रोक्षिताः स्थेत्याह तेनापः प्रोक्षिता इति एवं संस्कृताभिरद्भिर्हविषः प्रोक्षणं विधत्ते अ
थह विरिति वक्ष्यमाणस्य हविःप्रोक्षणविधिशेषार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्यमा
ह एको वा इति बंधुः अनुकूलं स्तावकमर्थवादवाक्यं सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य एको वै एक विधमे
व अतस्तत्सर्वत्र योजनीयमिति भावः किं पुनस्तदित्याह मेध्यमिति विहितं प्रोक्षणमनूद्य मं
त्रं विधत्ते अग्नय इति मंत्रदेवतादेशनस्य प्रयोजनमाह तद्यस्या इति उक्तमन्यत्राप्यतिदिश
ति एवमिति एवमनेनैव प्रकारेण यस्यै यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं भवति तत्तन्नाम चतुर्थ्यंते
नादिशेदित्यर्थः हविःप्रोक्षणानंतरं यज्ञपात्राणां समंत्रकं प्रोक्षणं विधत्ते अथेति दैव्यायेह
ति देवानामिदं दैव्यं देवास्त्वयजा विति प्राग्दीव्यतीयो यञ् शुंधतिः शोधयति शुंध शुद्धावि
ति धातुः देवयज्यायाइति देवयजनरूपाय कर्मण इत्यर्थः मंत्रस्यापरभागमनूद्य व्याच
ष्टे यद्व इति तक्षा वर्द्धकिः अन्यस्तु व्यतिरिक्तो वृषलादिः स सर्वोप्यशुद्धत्वादमेध्यः त
त्संस्पर्शकृतं यत्तदेषां पात्राणां दोषजातं एतदनेन प्रोक्षणेनैषां निवर्तयन्नत्सर्वं पात्रं यज्ञा
र्हं करोति अतएवैतद्विधस्यार्थस्य प्रख्यापनाय यद्व इति मंत्रभागः पठितव्यः इत्युपसंहरति
तस्मादिति पराजघ्नुरिति पराहतः दूषितं चक्रुरित्यर्थः इति सायणाचार्यविरचिते माध
वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे प्रथमकांडे प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणं ३
अथ निरुप्तव्रीह्यवहननाय कृष्णाजिनादानं विधत्ते अथेति सर्वत्वायेति अवयवकार्त्स्न्या
येत्यर्थः कथं कृष्णाजिनादानेन यज्ञस्य कार्त्स्न्यमित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तमुदाहरति यज्ञो

इत्यादिना कृष्णोभूत्वेति कृष्णमृगस्यरूपमास्थाय अवतस्थायेति अवतिष्ठदित्यर्थः छोभ्यश्छाद
नइ॰ सस्मात्क्रोल्पप् तस्यकृष्णाजिनस्ययज्ञरूपतांवक्तुंत्रयीमयत्वंप्रतिपादयति तस्य
यानीत्यादिना शुक्लकृष्णलोम्नांसंग्रहादृक्सामात्मकतामुक्त्वाविभज्यापिदर्शयति यानि
शुक्लानीति येदिवेति पक्षांतरकथनं इतरथाउक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः तदेवदर्शयति
न्यायेवेति एवंकृष्णाजिनस्यऋक्सामरूपतामुक्त्वायजूरूपत्वमाह योन्येवबभ्रूणीवेति
पिंगलवर्णानीवयानिरोमाणिहरीणिहरितवर्णानितानियजुषांरूपं अस्त्वेवमृक्सामय
जुरात्मकत्वंकृष्णाजिनस्यतदाने दोन कथंयज्ञस्यकार्त्स्न्यमित्यतआह सेषेति येषाऋग्य
जुःसामात्मिकात्रयीविद्यासेवयज्ञः तत्साध्यत्वात् यएषशुक्लकृष्णादिलक्षणोवर्णःए
तत्तस्यास्त्रय्याउक्तरीत्याशिल्पंचित्ररूपं अतएवोपरिष्टात्सोमप्रकरणेमंत्रआम्नायते
ऋक्सामयोःशिल्पेस्थ इति एवमपक्रांतयज्ञरूपस्यकृष्णाजिनस्यादानंयज्ञस्यकार्त्स्न्याय
भवतीत्यर्थः कृष्णाजिनमधिदीक्षंतइति यस्मादेवंकृष्णाजिनंत्रयीरूपत्वेनयज्ञरूपंतस्मा
त्सोमांगभूतादीक्षापिकृष्णाजिनस्योपरिक्रियते कृष्णाजिनाआदानस्यप्रयोजनांतरमाह
तस्मादधीति अधिरुपर्यर्थः कृष्णाजिनस्योपरि यदवहननंपेषणंचकर्तव्यं तथासतित
द्धविरस्कन्नंस्कन्नरहितमसद्भवेत् इतिबुध्या यदिहिभूम्यामेवावहननादिकंकुर्यात्तदा
तस्यहविषोवश्यंस्कन्नदोषः इत्यभिप्रायः एतदेवविवृणोति तद्यदेवेति अवहननस
मयेतंदुलोवापेषणसमयेपिष्टंवाअत्रकृष्णाजिनेयदिनामस्कंदात् स्कंदेत् लेप्याश

गमः तत्तदायत्तएव यज्ञः प्रतितिष्ठेत् न तु नस्यस्कन्नदोष इत्यर्थः उक्तमादानमन्त्रं विधत्ते
अथेति मंत्रगतशर्मन्शब्दस्यतात्पर्यमाह चर्मवा इति यदेतत् कृष्णस्य चर्माजिनं अस्य यज्ञस्यै
व तदजिनं तल्लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं सन्मानुषं मनुष्यसंबंधिरूपं भवति एतदेव दे
वत्रा देवेषु सुखकरत्वात् शर्मेत्युच्यते अतो दैविके कर्मणि शर्मासीति तत्स्तुतिरुपपन्ना
देवत्रेति देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः उपात्तस्य कृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते
तदवधूनोतीति तन्नाष्ट्रा इति तत्तन्न समंत्रकावधूननेन गतमन्यत् कृष्णाजिनवस्त्रसक्त
मवधूननं पात्राणां निषेधति अतिनसेवेति नकेवलमवधूननस्य रक्षोपहननमेव प्रयोज
नं किंतु अयज्ञियत्वविश्लेषोपीत्याह यद्वीति रक्षः प्रत्यतिसंपर्कात् यत् खल्वस्य कृष्णाजि
नस्यामेध्यं मेध्यानर्हं अयज्ञियं रूपमभूत् तदेवास्यैतेन मंत्रेणावधूनोति निरस्यति तिनस्यस
मंत्रकं प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते तदिति प्रतीचीनाग्रस ग्दिशिस्थिताग्रीवा यथा भव
ति तथा इयं वा इत्यादि दितिः खंडनं न विद्यते स्या इति व्युत्पत्त्या मंत्रगतादितिशब्देन इयमे
व पृथिवी विवक्षिता कथमन्यदीयात्वगन्यस्य त्वग्भवतीत्याशंक्याह तस्या इति अस्यां भूम्या
मधि उपरिभागे यदिदं किमपि वस्तु वस्थितं तत्तस्या अस्यै पृथिव्यै सा त्वक् कृष्णाजिनमप्युप
र्यवस्थानात्तस्या एव त्वगिति स्तुतिः मंत्रस्य द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे प्रतीति स्वः स्वकीयो
पि जनः आत्मीयं जनं प्रति संजानीते परस्परात्त्रकूल्यं प्रकटयितुं संज्ञां करोति तत्तथा कृष्णा
जिनभूम्योः समानत्वात् तामेवायं मंत्रभागो वदति संज्ञानस्य प्रयोजनमाह नेदिति परस्प

रानुकूल्यज्ञानाभावे हन्यमन्योहिंस्यात् नैव तादृशी अन्योहिंसाभवतीति सनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः
उलूखलनिधानपर्यंतं कृष्णाजिनस्यानुत्सर्जनं विधत्ते अभिनिहितमिति सव्येनस्पृशतो।
भिप्रायमाह नेदिति यदि त्युलूखलनिधानात्प्रागेव कृष्णाजिनस्पर्शमुत्सृजेत् तदेहास्मिन्कृ
ष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेन्न तन्नैवं भवत्विति विशन्निति विशतेर्लेटि बहुवचने आडाग
20 मः श्रेरन् तादेशोइतश्च लोप इतीकारलोपः ननु स्पर्शेपि उलूखलनिधानात्पुराकुतो रक्षां
सि न प्रविशंतीति तत्राह ब्राह्मइति हियस्माद्ब्राह्मणो रक्षसामपहंता मंत्रप्रभावेन तस्मा
त्तेन स्पृश्यमानं कृष्णाजिनं राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं शक्नोतीति भावः अथ समंत्रकमुलू
खलस्य निधानं विधत्ते अथेति ग्रावासीति वैकल्पिको मंत्रः अत एव सूत्रकृतोक्तं
निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वेति तत्राद्यमंत्रस्याभिप्रायमाह नद्यथेति
अदः शब्दो लुप्तविभक्तिकः अमुत्र सोमयागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य ग्रावभिरभि
षवः एवमेवोलूखलादिभिः साध्यमवहननादिकं हविर्यज्ञसाधनं व्रीह्यादिकमभिषुणो
ति वितुषीकरणादिभिः संस्करोति कुत एतदित्यत आह अद्रयइति एतेषां सोमाभिष
वहेतूनां ग्राव्णां पुरोडाशनिष्पत्तिहेतूनामुलूखलादीनां च अद्रयइत्येतत्साधारणं ना
मअतो नामसाम्यात् उलूखलादिसाध्यमवहननादिकं ग्रावसाध्येन सोमाभिषवेण
तुल्यमित्यर्थः एवं च हे उलूखल त्वं अद्रिरसि सोमाभिषवहेतुग्रावासीति ग्रावत्वा २०

रोपणं मंत्रेण विवक्षितमिति व्याख्यातं भवति वनस्पतिविकारत्वं प्रसिद्धमिति वान
स्पत्यतामर्थमाह वानस्पत्योसीति वैकल्पिकं मंत्रमनूद्य व्याचष्टे ग्रावासीति पृथु
बुध्नोसीति उलूखलस्य विस्तीर्णमूलदेशवत्त्वं प्रसिद्धमित्यर्थः प्रति त्वेत्यादिकं मंत्र
द्वयशेषमनूद्य व्याचष्टे तदिति कृष्णाजिनोलूखलयोरन्योन्यहिंसा मा भूदिति पृथि
वीकृष्णाजिनयोरिवैकमत्यप्रार्थनं वदतीत्यर्थः उलूखले हविषः प्रक्षेपणं समन्त्र
कं विधत्ते अथेति यज्ञोसीति हि यस्माद्यज्ञो यज्ञसाधनं हविः अतोग्नेः शरीरमे
वेत्यर्थः यां वा इत्यादि हविर्ग्रहणार्थमथ वाचं यच्छतीति या वाक् प्राङ् नियमि
ता अत्रास्मिन्समये तामेवानेन मंत्रभागेन विसृजते अतो विसृजतेऽनेनेति विस
र्जनं हविरिति मंत्रपदस्यार्थः तदेतद्वाग्विसर्जनमुपपादयति तद्यदिति एतां वाच
मत्र विसृजत इति यत्तद्युक्तं हि यस्मादेष यज्ञो यज्ञसाधनं हविः उलूखले प्रत्यष्ठात्
प्रतिष्ठितमभूत् यस्माच्चात्रैष यज्ञः प्रसारि प्रसारितो विस्तारितोऽभूत् अतो हेतोर्वाग्यमन
स्य प्रयोजनं नास्तीति तद्विसर्जनमेव युक्तमित्यभिप्रायः हविरापवनात्पूर्वं लौकिकवाग्व्यव
हारे प्रायश्चित्तमाह स यदीति वैष्णवीमृचमिति इदं विष्णुर्विचक्रम इत्यादिकां यजुरपि वै
ष्णवमेव जप्यं देववीतय इति मंत्रशेषस्याभिप्रायमाह देवानिति यष्टव्यान्देवान् अवत्
अवतु तर्पयत्वित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्णाते अतो देववीतये देवानां तृप्तये इतिमं

त्रपदाभिप्रायः समंत्रकं मुसलादानं विधत्ते अथेति बृहद्ग्रावाहीति सोमसंस्कारक
ग्राववत् मुसलस्यापि हविःसंस्कारकत्वसाम्यात् ग्रावत्वं दीर्घत्वाच्च बृहत्त्वमिति बृ
हद्ग्रावन्शब्दाभिधेयता मुसलस्य प्रसिद्धेत्यर्थः तस्य मुसलस्योलूखले प्रक्षेपणं
समंत्रकं विधत्ते तदिति त्रामीष्वेति पदस्यार्थमाह हविःसंस्कुर्विति त्रामीष्व त्राम
यदोषश्रामनेन हविः संस्कुर्विसभिप्रायः सुशामित्रामीष्वेति मंत्रभागस्याभिप्रायमा
ह साधुसंस्कृतमिति अवहंतुं हविष्कृत आह्वानं विधत्ते अथेति उद्वादयति उच्चैराह्व
यतीत्यर्थः हविष्कृदेहीति तन्मंत्रः तस्य द्विःपाठो मंत्रकांडे द्विराम्नानात् हविष्कृच्छब्दा
र्थमावाग्वादिति निर्वापादौ मंत्ररूपाया वाचो हविष्करणसाधनत्वाद्वागेव हविष्कृत् अत
स्तामनेन मंत्रेणाह्वयन् हविर्ग्रहणकाले नियमितां वाचं विसृजेत् अतएव कात्यायने
अग्नेस्तनूरसीति मंत्रेण हविष्कृदेहीति मंत्रेण वा वाग्विसर्जनं कर्तव्यमिति विकल्पेन सू
त्रितं अग्नेस्तनूरिति वाचं विसृजते यजमानश्च हविष्कृतावेति वागुवाइति यावाक् ह
विष्कृत सैव खलु यज्ञः तस्य तन्निर्वर्त्यत्वात् तत्तथासति एतदेतेन वागात्मिकाया हविष्कृ
त आह्वानेन यज्ञमेव पुनराह्वयते ब्रह्मक्षत्रादिवर्णभेदोपजीवनेन हविष्कृदाह्वानमंत्रे
विशेषमाह तानि वा इत्यादिना वाचः संबंधीनि चत्वारि रूपाणि कानि पुनस्तानीत्याह एही

ध्यादि वैश्यस्य हविष्कृदागहीति मंत्रः॥ राजन्यबंधोः क्षत्रियजातेः हविष्कृदाद्रवेति॥ आपस्तंब
सु राजन्यवैश्ययोर्वैपरीत्येनासूत्रयत्॥ हविष्कृदेहीति ब्राह्मणस्य हविष्कृदागहीति राजन्यस्य ह
विष्कृदाद्रवेति वैश्यस्य हविष्कृदाधावेति शूद्रस्येति एवं पूर्वपक्षे तया ब्रह्मक्षत्रादिवर्णप्रयुक्तं
विशेषमुपन्यस्य स्वमतं निगमयति स यदेवेति॥ एतद्धीति॥ एहीत्येतत्खलु यज्ञियतमं अति
शायेन यज्ञार्हं॥ इड ह्यादित एहीत्याहेऽन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात्॥ शांततममिति आगह्याद्रवे
त्यादेः सकाशादेहीत्येतदेवातिशायेन शांतं प्रार्थनावाक्येष्वेहीत्येव सर्वत्र प्रयोगादागह्यादीनां च
निकृष्टप्रेषणरूपत्वाच्चेत्यर्थः॥ को सौ हविष्कृदिति तं दर्शयति॥ तदिति॥ पुरा खलु एतद्दा
क्षानानंतरं तैजायेव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति अतस्तदानीं जायेव हविष्कृद्भूत्॥ तत्तस्मादिदानीम
प्येतद्दाक्षानानंतरं जायावायः कोप्यृत्विग्वाउपोत्तिष्ठति स एव हविष्कृदित्यर्थः॥ तदुप्युक्तं
सूत्रकृता॥ हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयत्यतः पत्न्यवहंत्यन्योवेति॥ हविष्कृदाह्वानसमये दृषदु
पलयोः शम्यया समाहननं विधत्ते॥ स यत्रेत्यादिना॥ समाहननजनितां वाचं प्रशंसितुमनु
वदति॥ तद्यदिति॥ अथ यज्ञादुपधध्मैर्यज्ञविघातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतामुप
पादयितुमितिहासमुदाहरति मनोर्ह वा इति॥ पुरा खलु मनोः संबंधिन ऋषभस्य प्रश्वासाद्वा
च्च यज्ञविघातिनोऽसुरराक्षसादयः बाध्यमाना गताः ते च परस्परं संवादं कृतवंतः हेतिखेदे॥
अयमृषभो नोऽस्माकं पापं निकर्षं पराजयं सचते प्रापयति कथं खल्विमं हिंस्यामेति एवं संवाद

रूते किलातश्चाकुलिश्च ह्वावसुरपुरोहितौ बभूवतुः॥ तयोर्व्यापारमाह॥
तौ होचतुरित्यादिना श्रद्धादेवः श्रद्धैव देवो यस्य तथोक्तः श्रद्धालुरिति यावत्॥
आवं नु वेदावेति॥ आवामस्य मनोरभिप्रायं जानाव हा इत्यर्थः॥ अथ यास्य द्विवच
22 न इति भाषायामेवात्र विधानादाव मिति ह्रस्वोच्चारणं॥ विदज्ञान इत्यस्माल्लोट्यु
त्तमद्विवचने वेदावेति रूपं मनो याजयावेत्यादि॥ हे मनो त्वामनेन ऋषभेण याजयावे
ति श्रद्धालुं मनुं विप्रलभ्य लभ्य तमृषभमवधिष्वामिति तात्पर्यार्थः॥ मनावीमिति म
नोर्भार्या मनावी मनोरौ चेत्यौत्वं पुंयोगलक्षणो ङीप्॥ तस्येह स्मेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी॥
यत्र यस्मिन्देशे वदं सा स्तस्याः राक्षश्र्वण्वंति ततस्तस्मात् स्थानादसुरादयो बाधि
ताः पलायंत इत्यर्थः॥ पापीयः सचन इति॥ तिर्यग्जातेर्ऋषभस्य ध्वनेः श्रवणात्
प्रागस्माकं निकर्षमात्रं प्राप्तं॥ इदानीं तु मनुष्यशरीरान्निर्गतवाचः श्रवणादस्मा
कमतिशयं पापं पराजयः प्राप्नोति इममेवातिशयमुपपादयति भूयो हीति॥ तिर्य
ग्वाचः सकाशान्भूयो वकृतरं हि मानुषी वाग्वदति वर्णपदवाक्यात्मना कस्यचिदर्थ
स्य प्रतिपादकत्वादिति तदाकर्ण्य तावेव पुरोहितावस्यापि प्रतिक्रियां चक्रतुरित्याह किला
ताकुली इति॥ सा यत्त्रमेवेति॥ असुरघ्नी या वाक् क्रमेण मनोर्ऋषभे जायायां चासीत्॥
सा तयोर्हननान्निराश्रया सती यज्ञमेवाश्रयितुं यज्ञपात्राणि प्रविवेश॥ ततस्तेभ्यो २२

यज्ञपात्रेभ्यःसकाशाद्देनांवाचंनिर्हंतुंनिर्गमयितुंनशेकुरसुरपुरोहितौसैषायज्ञपा
त्रगताअसुरघ्नीवाक्तयास्मयासमहननादुदगच्छतिसर्वंयज्ञपात्रध्वनेरसुरराक्षसादिनि
वृत्तिहेतुतांप्रतिपादितामुपसंहरतिसयस्येतिविहितंसमाहननमनूद्यमंत्रंविधत्तेस
समाहंतीति॥मधुजिह्वइतिविशेषणस्याभिप्रायमाहसदेवेभ्यइति॥सखलुदेवानांम
धुजिह्वोमधुरवागासीत्॥जयःहेतुत्वाद्सुरेभ्यस्तुविषवागासीत्पराजयःहेतुत्वात्॥
एवंचमधुजिह्वइतिविशेषणस्यायमभिप्रायः॥देवानांयादृशआसीःनोस्माकंतादृशोभ
वेतिइषमूर्जमित्यादिमंत्रशेषस्यस्पष्टार्थतामाह॥नात्रेतिअत्रास्मिन्मंत्रेकिमपितिरोहि
तंनैवास्ति॥अतोनव्याख्यायतइत्यर्थः॥अथसमंत्रकंशूर्पादानंविधत्ते॥अथेति॥शूर्पस्य
वर्षवृद्धत्वमुपपादयति॥यद्धिनडानामिति॥जलप्रांतेवर्तमानास्तृणविशेषानडाःनडादी
निहिद्रव्याणिशूर्पस्योपादानभूतानिवर्षमुदकवृष्टिरेवह्येतानडाद्योषधीर्वर्धयति॥अ
तोवर्षवृद्धत्वाच्छूर्पस्यवर्षवृद्धमसीतिहिव्यपदेशः तस्मिन्शूर्पेअवहतानांव्रीहिणांप्रक्षे
पंविधत्ते॥अथहविर्निर्वपतीति॥निर्वपतिउलूखलान्निष्कृष्यप्रक्षिपतीत्यर्थः॥हेहवि
र्वर्षवृद्धंचांशूर्पंप्रतिवेत्तुआत्मनउपर्यवस्थानंजानात्वितिमंत्रार्थः॥हविषोवर्षवृद्धत्वमुप
पादयति॥वर्षवृद्धाउहीति॥व्रीहियवयोरसतरोहितविषउपादानं॥व्रीहिभिर्यजेतयवैर्य
जेतेतिविकल्पेनयागसाधनत्वश्रवणात्॥व्रीहियवाद्योषधयश्चवृष्ट्यावर्धंतइति

प्रसिद्धमित्यर्थः॥ प्रतित्ते इति तस्याभिप्रायमाह॥ न संज्ञामिति॥ स्त्वर्पह विषोरन्योन्य
हिंसा मा भवेदिति शूर्पाय चरुपात्रह्व विषेच संज्ञां संज्ञानं समानत्तानत्वमेव मंत्रो वदती
त्यर्थः॥ तुषाणामपनयनं समंत्रकं विधत्ते॥ अथेति॥ तुषाणां राक्षसभागत्वात्तैस्त
निरसनं विधत्ते॥ अथ तुषानिति॥ प्रहंति प्रक्षिपति॥ एतन्मंत्रद्वयस्य प्रयोजनमाह॥
तन्वाष्ट्रा इति॥ वितुषीकृतानां तंदुलानां व्रीहीणां च पृथक्करणं विधत्ते॥ अथेति॥
मंत्रगतवायुशब्दार्थमाह॥ अयं वा इति॥ तस्य विवेचनसामर्थ्यमुपपादयति एष वा इति
तत्तस्मात्सर्वस्यास्य विवेचकत्वात् एष एव वायुः एतान्व्रीहीस्तंदुलांश्च विविनक्ति पृथ
क्करोति अतस्तस्यार्थनं युक्तं इत्यर्थः॥ सपदे तदित्यादि॥ यदा यस्मिन्काले एते व्रीहि
तंदुलाः एतद्विवेचनं प्राप्नुवंति तस्मिन्समये पत्रयस्यां पात्र्यां अधि उपरि एतान् पविन
क्ति॥ तसा व्रीगतस्य हविषः समंत्रकमनुमंत्रणं विधत्ते अथेति॥ यथा चैतेन तंदुलाः अ
च्छिद्रेण छिद्ररहितेन पाणिना सुप्रतिगृहीताः शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः तथा प्रति
गृह्णामीति मंत्रार्थः॥ फलीकरणं विधत्ते॥ अथेति॥ तस्य त्रित्वं प्रशंसति त्रिरदिति स
वनत्रयादिरूपेण त्रिरावृत्तो हि यज्ञः अतस्तदनुसारेण फलीकरणमपि त्रिष्कृत्वः क
र्तव्यमित्यर्थः॥ तस्मिन्फलीकरणे शाखांतरीयं मंत्रविधिमनुवदति॥ तद्वै करतीति॥ तं
निषेधति तदु तथेति॥ एतदुपपादयति॥ आदिष्टं वा इति॥ अग्नये जुष्टं गृह्णामीति २३

एवमग्न्यादिदेवतायैआदिष्टमेवैतद्धविर्भवतिअत्रतुदेवेभ्यःशुंध्यध्वमित्यनेनमंत्रेण
एतद्धविर्वैश्वदेवंविश्वदेवसंबंधिकरोतिअतोदेवानांएतन्मंत्रप्रयोगेसमर्दंपरस्परं
कलहंकरोतिअतोवैश्वदेवत्वापादकंमंत्रंपरित्यज्यतूष्णीमेवफलीकर्त्तव्यमितिनिग
मयतितस्मादिति॥वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन्॥पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्वि
द्यातीर्थमहेश्वरः॥१॥ब्रह्मांडंगोसहस्रंकनकहयतुलापूरुषान्स्वर्णगर्भंसप्ताब्धी
न्पंचसीरींत्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः॥रत्नोस्रांरुक्मवाजिद्विपमहितरथः
सायणःसिंगणार्योव्यश्राणीद्विश्वचक्रंप्रथितविधिमहाभूतयुक्तंघटंचधान्याद्रिंध
न्यजन्मातिलमयतुलाःस्वर्णजंवर्णमुख्यःकार्पासीयंरूपावान्गुडकृतमजडोराजतं
राजपूज्यः॥आज्योत्थंप्राज्यबुद्धिर्लवणजमनघःशाकरंचार्कतेजारत्नाढ्योरत्नरूपंगि
रिमकृतमुदापात्रसात्सिंगणार्यः॥ ॥इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्ग
प्रवर्त्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीये
वेदार्थप्रकाशेमाध्यंदिनशतपथब्राह्मणभाष्येप्रथमकांडेप्रथमेध्यायेचतुर्थब्राह्मणं॥
समाप्तश्चप्रथमोध्यायः॥१॥यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्॥निर्ममेतम
हंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥२॥एवंप्रथमेध्यायेव्रतोपायनादितंडुलकरणांतंप्रयो
गजातमुक्तं॥अथद्वितीयेकपालोपधानादिरभिधीयते॥तत्रकपालोपधानपेषणयो

युगपदनुष्ठानं विधत्ते ॥ सवा इति ॥ अन्यतरऋत्विजां मध्ये एक आग्नीध्रादिः सकपा
लानामुपधाता अन्यतरोऽध्वर्युः स पेषणार्थं दृषदुपले उपदध्यात् ॥ उक्तं कर्तृभिर
मुपदयति ॥ तद्वा इति ॥ एककर्तृकत्वे हि पर्यायेणानुष्ठानं स्यात् ॥ एतच्चोभयं सहानु
25 ष्ठेयं ॥ अतो भिन्नावेव कर्तारौ युगपत्कुर्यातामित्यर्थः ॥ एतत्सहानुष्ठानमुपपादयि
तुमनुवदति ॥ तद्यदिति ॥ तदुपपादयति शिरो हेत्यादिना पुरोडाशस्य प्रतिज्ञातं यज्ञ
शिरस्त्वं संपादयति ॥ सयान्येवेति ॥ मस्तिष्क एवेति शिरःकपालांतर्गतं मांसं मस्तिष्कः ॥
तद्वा इति तदेतत्कपालमस्तिष्करूपं मिलितं सत् शिरःसंज्ञकमेकमंगं प्रसिद्धं लोके
तथात्रापि शिरःकपालमस्तिष्कसंस्तुतयोः कपालपिष्टयोः सहप्रयोगात् पुरोडाशात्म
कस्य यज्ञसिरसः एकीकरणं संस्तुतौ इत्यभिप्रायः ॥ तत्र कपालान्युपदधेतः कृत्समाह ॥
स उपवेषमिति अंगारविभजनार्थं काष्ठमुपवेषः धृष्टिरसीत्याद्यं निर्वक्ति सयदिति ॥ धृ
ष्णुवेति क्रियाविशेषणं ॥ त्रिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्मात् धृष्णोऽसनेनेति धृष्टिरिति
करणे क्तिन्नित्यर्थः ॥ अत एवैतदुपवेषस्य संज्ञांतरं ॥ तथा चान्यत्र श्रूयते ॥ धृष्टिर्वा
उपवेष इति ॥ अथैतस्योपवेषनाम निर्वचनं ॥ अथ यज्ञ एतेन काष्ठेन यदंगारादि
कमुपालभते प्राप्नोति तदेतदेनेनोपवेवेष्टीव ॥ विष्लृ व्याप्ताविति अस्मात्करणसाधनो
घञ्ं तत उपवेषशब्दः ॥ अग्निगताभ्युध्यंशस्य निरसनं विधत्ते तेनेति ॥ प्राच इति

विधेयविशेषणंग्राग्निगातानीत्यर्थः॥मंत्रगतयोरामात्क्रव्याच्छब्दयोर्विवक्षितम
र्थमाह॥अपंवाइति॥आममपक्वमत्तीत्यामात्मनुष्याणामोदनपाकादिहेतुरग्निः॥
क्रव्यंपललमत्तीतिक्रव्यादितिशवदाहकोग्निःएवमयज्ञियमग्निंमंत्रेणनिर्वर्त्य
शुद्धादग्नेःपुरोडाशश्रपणार्थमंगाराहरणंविधत्तेअथेति॥आस्कौतिविभज
तीत्यर्थः॥स्कुञ्आप्रवणइतिधातुःइत्थंकुर्वतामभिप्रायमाहयइतिदेवान्यज
तीतिदेवयाइयोग्निःतस्मिन्हविःश्रपणादिकंकरवामहाइत्यनेनाभिप्रायेणेत्य
र्थः॥तस्मिन्नंगारेमध्यमकपालस्योपधानंविधत्तेतमभिनि॥अंगारस्योपरिवि
हितंकपालोपधानंप्रशंसतिदेवाहवाइति॥नेन्नइतिनोस्माकंहविषोधोभागे
नैवराक्षसादयउपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणअंगारस्योपरिकपालोपधानंकृ
तवंतइत्यर्थः॥एवंसस्कृतभयनिवृत्तिमाह॥अग्निहशितिआदेवयजमितिमंत्रेण
स्थापितस्यैवांगारस्योपरिकपालोपधानंप्रशंसतितद्यदिति॥यजुषामंत्रेणसंस्कृ
तत्वाद्देषएवहिकपालोपधानेमुख्योनान्यइत्यर्थः॥विहितमुपधानमनूद्यमंत्रवि
धत्ते॥सउपदधातीति॥पृथिवीदृंहेति॥पृथिवीसंबंधश्रवणात्तत्संबंधिरूपेणै
तदेवकपालंदृढंकरोतिदृढेनचैतेनकपालेनविद्वेषणंकुर्वंतंशत्रुमवबाधते॥एतन्मंत्र
शेषमनूद्यव्याचष्टेब्रह्मवनीति॥बह्वीवाइतीत्यादि॥यजुःषुयजुर्मंत्रेषुबहुविधाख

त्वाशीः फलप्रार्थना॥ अतो बहुविधं ब्रह्मक्षत्रादि समं जनमनेन प्रतिपाद्यत इत्य
र्थः॥ मंत्रगतयोर्ब्रह्मक्षत्रशब्दयोः लक्षणया तद्वीर्यपरत्वं विवक्षितमिति व्याचष्टे॥
उभे वीर्ये इति भूमा वा इति॥ समानं ज्ञायंत इति सजाता ज्ञातयः तेषु च बहुभावस्य द
र्शनात् धर्मिवाचिना सजातशब्देन तद्धर्मो विवक्षित इत्यर्थः॥ अभिचरतो विशेषं
वक्तुं मुक्तं निर्लेपपक्षमनुवदति उपदधामि भ्रातृव्यस्येति तमेव विशेषं दर्शयति॥
यद्यु अभिचरेदिति॥ अभिचरणपक्षे भ्रातृव्यस्य वधायेति स्थाने अमुष्य वधा
येति शत्रोर्नाम षष्ठ्यंतं निर्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः॥ उपहितस्य कपालस्योपरि अंगुल्या
अभिनिधानं विधत्ते अभिनिहितमेवेति दक्षिणहस्ते नान्यस्यांगारस्याहरणं वि
धत्ते॥ अथेति॥ नेदिंगेत्यादि यदि सव्यपाण्यंगुल्या अभिनिधानं न कुर्यात् तदा इ
हास्मिन्कपाले उपर्यंगारनिधानात् पुरस्तादेव राक्षसाः प्रविशेयुः नैव तथा स्यादित्यं
गुल्या अभिनिहितमेव भवेदित्यर्थः॥ तथा सत्युक्तदोषनिवृत्तिमाह ब्राह्मणो हीति॥
अग्निर्यथा दाहे न रक्षांसि हिनस्ति एवं ब्राह्मणोपि मंत्रसामर्थ्येन तेषां हिंसकः॥ अ
तोंगाराध्यूहनपर्यंतं अंगुल्याभिनिहितमेव भवेदित्यर्थः॥ समंत्रकं कपालस्योपर्यं
गाराध्यूहनं विधत्ते अथेति॥ नेदिह पुरेति॥ पुरोडाशाधिश्रयणात्प्रागित्यर्थः॥ अन्य
त्पूर्ववत्॥ पार्श्वास कपालस्योपधानं विधत्ते अथेति॥ मध्यमकपालस्योपधानानंत

यमथशब्दार्थः॥अन्यत्सर्वंपूर्ववद्व्याख्येयं॥मध्यमकपालात्पूर्वदेशेस्थाप्यस्यक
पालस्योपधानंविधत्तेअथयदितिदिवएवरूपेणेतिदिवःसंबंधिनारूपेणैतत्तृती
यंकपालंदृढीकरोतीत्यर्थः॥दक्षिणभागस्थितस्यकपालस्योपधानंविधत्तेअ
थयदिति॥मंत्रस्यतात्पर्यमाह॥सयदित्यादिना॥पूर्वैर्हित्रिभिरुपहितैःकपालैः
पृथिव्यादिलोकत्रयसत्कारणात्तृशब्दोर्बाधःप्रतिपादितः॥इदानींतुइमांस्त्रींलो
कानतिक्रम्ययच्चतुर्थंस्थानंतदस्तिवानवेतिसंदिग्धमेवलोकत्रयवत्प्रसिद्ध्यभा
वात्॥अतोमंत्रेलोकवाचिशब्दविशेषंपरित्यज्यविश्वाभ्यस्त्वाशाभ्यइतिसर्वश
ब्दपर्यायस्यविश्वशब्दस्यप्रयोगात्संदिह्यमानात्सर्वस्मादेवस्थानात्द्विषंतंशत्रुंस
यजमानस्तेनचतुर्थकपालोपधानेनबाधतइत्यर्थः॥विश्वाभ्यइतिमंत्रस्यलोक
त्रयातिरिक्तपरत्वमुपपादयति॥अनद्धावाइत्यादिलोकत्रयातिवर्तिनश्चतुर्थस्य
सद्भावोसद्भावश्चअनद्धावैअस्माकमप्रत्यक्षदिग्वाचिनाविश्वाभ्यआशाइतिपदद्व
येनलोकत्रयव्यतिरिक्तंसकलमेवाप्रत्यक्षंविवक्षितमित्यर्थः॥एवंकपालचतुष्टय
स्यमंत्रेणोपधानंप्रतिपाद्यावशिष्टकपालोपधानेपक्षद्वयमाह॥तूष्णींचैवेति॥
उपहितेषुकपालेषुअंगाराध्यूहनंविधत्ते॥अथेति॥भृगूणामंगिरसामिति॥तपसोय
द्विशेषणंतद्व्याचष्टे॥एतद्वाइति॥यद्भृग्वंगिरसांमहर्षीणांतपोविशेषजनितंतेजः

एतत्खलु अग्न्यादितेजोंतराणां तेजिष्ठं तेजस्वितमं अतिशयेन दीप्तं॥ तेजस्विश
ब्दादिष्ठनि विन्मतोर्लुगिति लुक्॥ एवं वदतो मंत्रस्याभिप्रायमाह॥ सुनप्तानीति॥
26 एतान्युपहितानि कपालानि भृग्वंगिरसां तपसा सुष्ठु अतिशयेन तप्तानि भवे
युरिसनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः॥ असन्निसस्तेः पंचमल्लकारे रूपं॥ एवं सहानुष्ठे
ययोः कपालोपधानमभिधाय पेषणं विधातुमारभते॥ अथेति॥ अवहननवत्पे
षणस्यापि कृष्णाजिनस्योपरि कर्तव्यतामभिप्रेत्य तदास्तानं विधत्ते स कृष्णाजिन
मिति॥ सोसावेवेति॥ अवहननप्रकरणे कृष्णाजिनावधूननविधेः शेषोयः प्रा
गाम्नातः तत्राष्टाएवैतदक्षांस्यतोपहंतीति स एवात्राप्यनुषज्य योजयेनीइत्यति
देशः॥ अस्य कृष्णाजिनस्यास्तरणं विधत्ते॥ तदिति॥ इयं वै पृथिव्यदितिरित्यादिना
यस्राम्नानमेतन्मंत्रव्याख्यानं तत्रत्रातिदिशति॥ सोसावेवेति॥ तस्य कृष्णाजि
नस्योपरि दृषदः समंत्रकमुपधानं विधत्ते॥ अथेति॥ धिषणा हीसा दिपेषणीयतं
डुलानां धारणाद्धिषणा॥ पर्वनावयवत्वात्सर्वतीति एतदुभयं प्रसिद्धमिति हि शब्द
योरर्थः॥ गतमन्यत्॥ इयमेवेति॥ पार्थिवेन धारणाख्येन रूपेण योगाद्दृषद्
षदियमेव पृथिवीति स्तुतिः अथ दृषदः पश्चाद्भागे शम्याया उपधानं विधत्ते॥ अथश
म्यामिति॥ उदीचीनमुदगग्रवस्थितमग्रं यस्याः सा तथोक्ता कात्यायनोप्याह स्मपश्चा

छम्यामुपोहस्कदीचीद्दिवइति॥शम्यायाद्युलोकस्तंभनहेतुत्वंवक्तुमंतरिक्षरूपतामाह
अंतरिक्षमेवेति॥द्यावापृथिव्यालनासंस्तुतयोर्दृषदुपलयोर्मध्येवस्थानलक्षणेनरूपे
णांतरिक्षमेवअंतरिक्षेलोकात्मिकेवशम्याइमेचद्यावापृथिव्यौअंतरिक्षेणाहियस्मा
द्विष्टब्धेविविधमधस्तादुपरिष्टाच्चधारितेअतोंतरिक्षात्मिकाशम्यापिद्विदिवःस्कं
भनीरसीतिस्तूयतेदृषदउपरिउपलायाःस्थापनंसमंत्रकंविधत्ते॥अथेति॥पार्व
तेयीत्यादिव्याचष्टेकनीयसीत्यादिनायस्मादेषोपलातिशयेनदृषदःसकाशादल्प
परिमाणाअतएषादृषदोदुहितेवभवति॥दुहिताहिलोकेमातुरल्पीयसीभवति॥त
स्मादेषापर्वसाःपुत्रीपार्वतेयीतिस्त्रीभ्योढगितिढक्॥प्रतितापर्वतीवेत्तितिमंत्रशे
षेणपरस्परहिंसापरिहारार्थंदृषदुपलयोर्मित्रीकरणमर्थइतिव्याचष्टेप्रतिहीति
उपर्यवस्थानलक्षणेनैवरूपेणैषापलाद्यौरेवद्युलोकात्मिकेवेत्यर्थः॥तदेकोदृषदु
पलेसमाहंतीतिप्राक्यत्तयोःसमाहननंविहितंतत्रशम्यायाःसाधनत्वंप्रसंगादुप
पादयति॥हनूएवे॥दृषदुपलयोरुभयत्रावस्थानाद्धनुत्वं॥तन्मध्येवस्थानाच्छम्याया
जिह्वात्वं॥यस्माच्चजिह्वयालोकोवदतितस्माज्जिह्वास्थानीययाशम्ययैवसमाहननं
कुर्यादित्यर्थः॥अथपेषणार्थंदृषदउपरिसमंत्रकंतंदुलप्रक्षेपंविधत्ते॥अथहविरिति॥
मंत्रगतधान्यशब्दस्याभिप्रायमाह॥देवान्धिनवदिति॥धिवि प्रीणनार्थइतिधातुः॥

यष्टव्यानग्न्यादिदेवान्धिनवत्प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गच्छते अतो धि
नोतिप्रीणयतीतिधान्यं यत एवमतो देवान्धिनुहीति मंत्रार्थः॥ समंत्रकं पेषणं विध
ते॥ अथेति॥ पिनष्टि संचूर्णयति॥ पिष्लृ संचूर्णन इति धातुः॥ प्रकर्षेण अनिति चेष्ट
27 त इति नासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छन्श्वासरूपो वायुः प्राणः॥ उत् ऊर्ध्वात् अधो देशं प्र
त्यनिति चेष्टत इत्युदानो नासिकाभ्यां देहे पुनः प्रविशन्वायुः॥ अन्नपानादिरसं
विविधं सर्वासु नाडीषु अनिति प्रेरयतीति व्यानः॥ ऊर्ध्वाधोवृत्तिविलक्षणो मध्यवृ
त्तिर्वायुः॥ एतन्मंत्रार्थ उत्तरमंत्रसापेक्ष इति तदुभयं समुच्चित्य व्याख्यातुमुत्तरमंत्रं
विनियुंक्ते॥ प्रोहति दिवो व इति अनेन मंत्रेण कृष्णाजिने प्रोहति चक्षुषे त्वेतीक्षत इ
ति प्राणायेति मंत्रस्याभिप्रायमाविष्कर्तुमुक्तं पेषणमनुवदति॥ तद्यदिति॥ अमृ
तानां मरणरहितानां देवानां हविर्जस्त्वं प्राणधारणयुक्तमेव सत् अमृतममरणसा
धनं भवति॥ अथैवं सत्येतद्यज्ञसाधनं हविरवहननपेषणाभ्याम् ऋत्विजो मार
यंति॥ तथा सति निर्जीवत्वात्तस्यामृतत्वसाधनं न युक्तमिति भावः॥ मंत्रप्रयोगेना
णास्य परिहारं दर्शयति॥ स यदाहेति॥ पेषणसमये प्राणाय त्वेत्यादि मंत्रं प्रयुंजानः
प्राणोदानेव पुनरस्मिन्हविषि स्थापयतीत्यर्थः॥ गतमन्यत्॥ एतानि जीवन इत्यादि॥
एतानि प्राणोदानधारणादीनि जीवतः पुरुषस्य लिंगानि एवमनेन मंत्रप्रयोगेण प्रा

णोद्वानादिस्थापनेसतिहविरपिसजीवमेवेतियुक्तंतस्यामन्तत्वसाधनमित्यभिप्रा
यः॥पिंषंतीति॥एवंसमंत्रकमध्वर्युणापेषणेकृतेसतियजमानपरिचारकाअव
शिष्टंसर्वंचूर्णीकुर्युः॥तथाउपहितानिचकपालानिअभीधत्तेअंगारैःप्रदीप्तानि
कुर्युरित्यर्थः॥पेषणसमयएवाज्यस्यनिर्वापंविधत्ते॥अथैकइति॥यदाचाध्वर्युः
पिनष्टिअथतस्मिन्नेवसमयएकोन्यआग्नीध्रादिरित्यर्थः॥अथएवसूत्रकृतापेष
णाज्यनिर्वापयोःसमसमयवर्तित्वंसूत्रितं॥पिष्यमाणेषुनिर्वपत्यन्योमहीनामित्या
ज्यमितितच्चाज्यंप्रसिद्धदेवतावाच्यग्न्यादिशब्दरहितेनमंत्रेणगृहीतव्यमितिवि
धित्सुराहयवाइति॥यत्खलुहविरग्नयेजुष्टंगृह्णामीत्येवंदेवतायेनिर्दिष्टंभवति
तद्ग्रहणसाधनंयजुश्चयावद्देवत्यंभवतितावद्देवत्यमेवतद्धविर्भवतिआज्यंचसर्वदे
वतासाधारणमितिदेवतादेशानरहितेनैवयजुषागृह्णीयादित्यर्थः॥तथाचाज्य
स्यसर्वदेवतासाधारण्यंसेत्स्यतीत्याहनवाइतिएवमनिरुक्तयजुषाग्रहणमुपपाद्य
तद्विधत्तेतस्मादिति॥देवतानामनिःशेषेणोक्तंयस्मिन्नन्निरुक्तंतद्विलक्षणमनिरु
क्तंतादृशंचमहीनामित्यादियजुःतत्रप्रसिद्धदेवतावाचिपदस्यानुपलंभात्॥अथैत
न्मंत्रंव्याचष्टेमह्यइति॥महपूजायां॥मह्यंतेपूज्यंतेइतिमह्यः॥एतच्चएतासांगवामेकं
साधारणंनामआज्यस्यपयःकार्यत्वात्सयोसीतिविकारेप्रकृतिशब्दइत्यर्थः॥गृही

नम्याज्यप्रकाशकत्वादिति मंत्रः प्रयोक्तव्य इत्याह ॥ एवमुहेति एवमनेनैव मंत्रेणाज्ये
निरुप्तेस्ति तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् यजुषैव तदाज्यं गृहीतं भवतीत्यर्थः ॥
इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे
28 द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणः ॥ २ ॥ ६४ ॥ ॥ अथ पितॄणां पिंडकरणार्थं पात्र्यां संवापं
विधत्ते ॥ पवित्रवनीति ॥ सामान्योपक्रमान्नपुंसकनिर्देशः ॥ पवित्रयुक्ते पात्र इत्यर्थः ॥ ए
तदेव विवृणोति ॥ पात्र्यां पवित्रे अवधायेति ॥ सोसावेवैतत्स्येति ॥ सविता वै देवानां प्र
सवितेत्यादिनाम्नहणप्रकरणे आगम्नात एव वाक्यशेषोस्यापि यजुषः शेषत्वेन योज
नीय इत्यर्थः ॥ अथांतर्वेदीति ॥ पघाहवनीये हविःश्रपणं गार्हपत्ये वाडभयथापि वे
दिमध्ये उपविश्यादित्यर्थः ॥ कात्यायनस्तु ब्राह्मणांतराभिप्रायेण विकल्पमाह श्रपण
स्य पश्चादुपविश्यासंतर्वेदि वेति ॥ अथैकइति ॥ एकोन्य आग्नीध्रादिः ॥ उपसृजत्या
भिरितिष्वस्यापि संसर्जनार्था आप उपसर्जन्यः ॥ ताभिः सहागच्छेदित्यर्थः ॥ अथ
तासां तूष्णीमासेचनं विधत्ते ता आनयतीति ताः पवित्राभ्यामित्यादि ॥ आनीयमानास्ताः
समापइति मंत्रेण पिष्टानामुपरि पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ॥ मंत्रतात्पर्यमाह ॥
सद्येतदिति एतत् एतर्हि एता आनीयमाना आपः पिष्टरूपेणावस्थिताभिरोषधिभिः
संगच्छंते ॥ अतो मंत्रगतौषधिशब्देन तद्विकाराः पिष्टा विवक्षिताः समित्युपसर्गश्च २८

वणाद्योग्यक्रियाध्याहार इत्यर्थः॥एवमपामोषधिभिः संगतिं प्रतिपाद्य व्यतिहारे
इत्यर्थः॥ओषधीनामद्भिः संगतिः प्रतिपाद्यत इत्याचष्टे॥समोषधय इति पूर्व
वदत्राप्योषधिशब्दः पिष्टपरः॥रसशब्देन चापो विवक्षिता इत्याह॥एताः पिष्टा अद्भि
रिति॥आपो हीति उपष्टंभकाप्यावयवयुक्ताः खल्वोषधय आर्द्रा रसवत्यो भवंति॥
अतस्तासामुदकमेव रस इत्यर्थः॥मंत्रगतरेवतीशब्दस्यार्थमाह रेवत्य आप इति॥
रयिर्धनमासामस्तीति रेवत्य आपः धनमूलं मूलत्वं च तासां नदीतटाकादिष्वाव
स्थितानां प्रसिद्धं॥अतो मंत्रे रेवतीशब्देनापो विवक्षिताः॥रयेर्मतो बहुलमिति
संप्रसारणे उगितश्चेति ङीप्॥गम्यंते सर्वैः प्राणिभिः प्राप्यंत इति व्युत्पत्त्या जगती
शब्दोप्योषधिव्याचक इत्याचष्टे जगत्य इति॥सं मधुमतीरित्यादि॥अत्र मधुश
ब्देन माधुर्यरसो विवक्षित इत्याह॥रसवत्य इति॥आसिक्तजलेन पिष्टानां मिश्रीक
रणं समंत्रकं विधत्ते अथेति॥संयौति सम्यङ्मिश्रीकरोति॥युमिश्रण इति धातुः
मंत्रेणास्य कथनेनैतत्संयवनं प्रशंसति॥यथेति॥यथा खल्विमाः प्रजाः यजमाना
य॥षष्ठ्यर्थे चतुर्थी॥यजमानस्य श्रियै संपदर्थं अन्नाद्यर्थं च नियच्छेदेवमेतद
नुकूलमेव तत्सिद्धं संयवनमित्यर्थः॥मंत्रगतजनयत्यै शब्दस्य जननायेत्यर्थः॥
तमुपजीव्य प्रशंसति॥अधिवृक्ष्यन्निति॥अधिवर्जनं पुरोडाशस्याग्नावधिश्रय

णंकरिष्यन्खलुसंयोति॥यथाखल्वधिश्रितःपुरोडाशोग्नेःसकाशाज्जायेतएवं
२८ तदनुगुणमेवतत्संयवनंजनयस्याइतिजननलिंगवतोमंत्रस्यप्रयोगादित्यर्थः॥अ
थद्वेधेत्यादिविभागविधिःकुत्रहविर्द्वयमितितद्दर्शयति॥पौर्णमास्यामितिपौर्ण
29 मासीशब्देनकालवाचिनानकालानुष्ठेयं॥कर्मविवक्षितंतत्रह्याग्नेयोष्टाकपालो
ग्नीषोमीयएकादशाकपालइतिद्वेहविषीइत्यर्थः॥एवंद्वेधाविभज्यविभक्तयोस्त
योर्मंत्राभिमर्शनंविधत्ते॥सपत्नेति॥सखल्वध्वर्युर्यत्रयस्मिन्कालेतद्धविर्द्वयं
पुनर्नसंहरिष्यन्स्यात्संहरणमेकीकरणंतत्करिष्यन्नभवेत्॥तत्तदानीमिदम
ग्नेरित्येकंभागमभिमृशति॥इदमग्नीषोमयोरित्यपरंतावेतौयथासंख्यमाग्ने
याग्नीषोमीयपुरोडाशावित्यर्थः॥कथंपुनरनयोर्द्वित्वंकुत्रवातयोःसंहरणप
र्यावृत्तयेनसंहरिष्यन्नितिविशेष्यतइतितत्सर्वंदर्शयति॥नानावाइत्यादिना
अग्नेर्निर्वापसमयेअग्नयेजुष्टंगृण्हामिअग्नीषोमाभ्यांजुष्टंगृण्हामीतिपृथ
क्पृथक्देवतादेशनाद्ग्रहणस्वनानात्वंअवहननादिसंस्कारेसहैवानुष्ठितेसति
तद्धविरस्मिन्समयेपुनरनेनमंत्रेणयथास्वंविभजतीत्यर्थः॥पुरोडाशकपालस्या
ज्याधिश्रयणस्यचसमानकालतांविवक्षित्वाकर्तृभेदमाहअधिवृणक्तीति॥ए
षोध्वर्युःपुरोडाशमधिवृणक्तिअग्नेरुपरिश्रयतिअथैकआज्यंनिर्वपतीतिप्राग २१

२८

सशब्दपर्यायेणैकत्वशब्देन यज्ञ आग्नीध्र आज्यनिर्वापे कर्तृतया प्रतिपादितः सोत्रासाविदंसे
शब्देन विप्ररूपत्वाच्चिनापरामृश्यते॥ पुरोडाशाधिश्रयणसमये असावाग्नीध्र आज्यम
धिश्रयेदित्यर्थः॥ तदेतदुभयोः सहान्वस्थामुपपादयति अर्द्धो ह वा एष इत्यादिना आज्यंप
त्नशरीरस्यार्द्धभागः उपस्तरणाभिघारयोः प्रयाजादीनां च तत्साध्यत्वात् इतरोर्द्धः पुरो
डाशादिहविः सहाधिश्रयणेन तदर्धद्वयमेकीकृत्य अग्निं प्रापयावेत् अध्वर्युराग्नीध्रस्य चा
भिप्रायः॥ एवमु हेति आज्यहविषोरुभयोः सहाधिश्रयणे सत्यर्द्धद्वयस्यैकीकरणात्
यज्ञशरीरं संधीयत इत्यर्थः॥ विहितमाज्याधिश्रयणमनूद्य मंत्रं विधत्ते॥ सोसाविति॥
इष्यत इतीडिति श्रुतसाइड्शब्देन दृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे दृष्टा इति॥ दृष्टाद्दुर्गमस इति
तस्माद्दृष्टाद्दुष्कार्ज्जायमानो यो बलकरोन्नरसो जायते स ऊर्क्शब्देन विवक्षितः अधि
वृणक्तीति अग्नावुपरि वृणक्ति वर्जयति श्रपणार्थं स्थापयतीत्यर्थः॥ यज्ञमेवैतदिति
घर्मोसीति घर्मतादात्म्यस्तवनात् घर्मस्य च सोमयागं गत्वात्तदात्मकमेवैतत्करोति घ
र्मस्य यज्ञस्य वृंजनं सोमेन सदृशमेवैतत्पुरोडाशस्य प्रवृंजनमित्यर्थः॥ तं प्रथयतीति॥ उपहि
तेषु कपालेषु विस्तारयतीत्यर्थः॥ प्रथयस्वेवैनमेतदिति विहितस्य प्रशंसा प्रथयति पृथुं
विस्तीर्णं प्रभूतं करोतीत्यर्थः॥ पुरोडाशस्याभिमतं परिमाणं विधित्सुः परिमाणान्तरं निषेध
ति॥ तं न्वेति॥ सत्रेति निपातोनेकार्थत्वादत्रातिशयार्थः॥ सत्रा पृथुं अतिपृथुं न कुर्यात्
विपक्षे बाधकमाह॥ मानुषं हेति॥ अस्तु मानुषत्वं को दोष इत्यत आह॥ व्यृद्धं वा इति॥ व्यृ

द्धं विगतर्द्धिकमित्यर्थः॥पक्षांतरमुपन्यस्यति॥अश्वत्थापेति॥अयमपिपक्षोदुर्ज्ञानत्वा
न्नसाधुरित्याहकस्तदिति॥स्वाभिमतंपुरोडाशपरिमाणमाह॥यावंतमिति॥यत्परिमा
णविशिष्टमेवपुरोडाशंस्वयंमनसैवातिष्टथुंनमन्येतकिंतुदेवतसोविष्टकृतेडाश्ववदा
नपर्याप्तमेवमन्येतनतत्परिमाणविशिष्टंकुर्यादित्यर्थः॥पुरोडाशस्याङ्गिरभिमर्शनंविध
30 त्ते॥तमिति॥क्षिण्वंतिहिंसं॥२ निक्षिणुहिंसायामिति धातुः विवृहंति विश्लेषयंति॥वृ
हू उद्यमइ ति धातुः शांतिरापइतिदाह तस्मादित्यामनहेतुत्वेनापांशांतिरूपता॥सोभि
मर्शातीत्यादिविहितनाभिमर्शनानुवादेनमंत्रविधिः मंत्रेणाहिंसाप्रार्थनंयुक्तमितिव्या
चष्टेअग्निनावाइतिअभितप्स्यन्तीति॥अभितः सर्वतः तपनंकरिष्यन्तीत्यर्थः॥पर्य
ग्निकरणंविधत्ते॥तमितिपरितोग्निर्यस्यसपर्यग्निः परितोग्निमंतंपुरोडाशंकरोती
त्यर्थः॥तस्यप्रयोजनमाह॥अछिद्रमितिराक्षसादिसंस्पर्शाभावायप्राकारवन्नीरंध्रंअ
ग्निनावेष्टनंकृतवान्भवतीत्यर्थः॥समंत्रकंश्रपणंविधत्ते॥तमिति॥वर्षिष्ठेअधिना
कइतिमंत्रपाठेदेवत्रोदेवान्प्रसेवेतदाह॥वर्षिष्ठेवृद्धतमेनाकेस्वर्गेदेवः सवितास्त्रपय
त्वितिहिमंत्रार्थः॥तथाचतल्लोकवासिनोदेवान्प्रसेवेतद्वचनंदेवमनुष्यपुरुषपुरुमसे
भ्यइतिद्वितीयार्थेत्राप्रसयः॥श्रपणानंतरंतस्याभिमर्शनंविधत्तेतमिति॥अभिमर्श
तोभिप्रायमाह॥शृतमितिशृतंपक्वंजानीत्यर्थः॥आपाकइत्यस्मान्निष्ठायांशृतंपाक ३०

इतिनिपातितंवेदानीतिविदत्तानइत्यस्माल्लोट्युत्तमैकवचनं॥विहितमभिमर्शनमनूद्य
मंत्रंविधत्तेसोभीतीति॥मंत्रगतंभेरिसेनतस्यदृंव्याचष्टेमात्वंभेषीरितिमासंविक्थाइति
माचकंपिष्टाइत्यर्थः॥भयकंपयोःकारणमाहयत्वेति॥यद्वाश्चतइति॥यदायस्मि
न्कालेसपुरोडाशःश्रुतःपक्वोभवति॥अथानंतरमेवतस्योपरिअभिवासयति॥
सांगारेणभस्मनाछादयतीत्यर्थः॥तस्यप्रयोजनमाह॥नेदिति॥प्रयोजनांतरंस
दृष्टांतरमाहनेद्वेति॥नग्नःस्वभावतोविवसनःमुषितश्चोरादिभिरपहृतवसनःता
वुभौयथानिरावरणौशयातेतद्वत्पुरोडाशोऽप्यभिवासनाभावेनिरावणःशयीतनैवतथा
शयीतेत्यभिप्रायेणाभिवासनंकर्तव्यमित्यर्थः॥सोभिवासयतीत्यादिर्मंत्रविधिःअत
मेरुःअतमनशीलःइज्यतेजनेनेतियज्ञःपुरोडाशःसग्लानिरहितोभूत्अतोयजमा
नस्यपुत्रादिरपितथाभूयादितिमंत्रार्थः॥इममर्थंप्रतिपादयति॥नेदेनदिति॥यदि
दमभिवासनंएतदनुएतस्यानंतरमित्यर्थः॥तस्मादितिअतमेरुरितिमंत्रप्रयोगेणा
भिवासनकृततमनाभावादित्यर्थः॥पात्र्यंगुलिप्रक्षालनोदकस्यनिनयनंविधत्ते॥अथे
ति॥निर्णिज्यतेशोध्यतेतेनेतिनिर्णेजनंअंगुलिप्रक्षालनंपात्रीनिर्णेजनंचोदकंअ
श्रोजानताहास्यात्त्रितादयस्तेभ्योनिनयेदित्यर्थः॥विहितंनिनयनंस्तोतुमनुवद
ति॥तद्घइति॥ ॥इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेमाध्यंदिन

शतपथब्राह्मणे प्रथमकांडे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणं॥ ॥प्रथमः पाठकः समाप्तः॥
निर्णेजननिनयनस्यास्य भागत्वमुपपादयितुं तावत्तेषामुत्पत्तिमाह चतुर्द्धेत्यादिना॥
पुरा खल्वग्निः शरीरचतुष्टयधारणेन चतुर्विधो बभूव॥ तत्र यमग्निं सोध्वर्युः होत्रा
य होतृकर्मणे प्रावृणत प्रवृतवान् व्यत्ययेन बहुवचनं॥ यद्वा सुपां सुपो भवंतीति त
च्छब्दाज्जसः स्थाने सुः ते देवा इत्यर्थः॥ सोग्निः प्राधन्वत् प्रागच्छत्॥ अग्निर्यत इत्यर्थः॥
धवि गत्यर्थ इति धातुः॥ अथ योयमित्यादि एवं त्रिष्वप्यग्निषु प्रगतेषु अथानंतरं भा
वी योयमिदानींतनश्चतुर्थोग्निः सोयं भीषा पूर्वाग्निवन्मरणभयेन निलिल्ये निलीनो
तर्हितो बभूव॥ स निलीय चापः प्रविवेश तमप्सु प्रविष्टं देवा अन्विष्य ज्ञात्वा सहसैव ब
लाद्धानिन्युः आजह्रुः स च बलाद्धानीयमानोग्निरपो भिलक्ष्य निष्ठेव ष्ठीवनं कृतवान्
ष्ठिवु निरसन इत्यस्यालिट्यकेनाभिप्रायेण ष्ठीवनमिति तं दर्शयति॥ हे आपः या यूयं
भीतस्य मम अप्रपदनं स्थ अनाश्रयभूताः स्थ याभ्यश्च वः पंचम्यर्थे चतुर्थी युष्मत्स
काशात् अकाममिच्छारहितं मां बलान्नयंति ता यूयमवक्षूताः स्थ ष्ठीवनेन दूषिता
भवतेति यथा लोके परैः प्रार्थितं कार्यं कर्तुमक्षमः ष्ठीवनेन निंदते तद्वदपां निंदा विवक्षि
ता तत इत्यादि ततो निष्ठीवनलक्षणवीर्यधारणात् ताभ्योद्भ्यः सकाशात् त्रितादिसंज्ञका
आप्त्याः उत्पन्नाः अद्भ्यो जातत्वाच्च तेषामाप्त्या इति संज्ञा॥ अथ तेषां पात्रीनिर्णेजनोदकं भा

गहस्यैतत्प्रतिपादनायाह ॥ तदिंद्रेणेति यथेदानीं ब्राह्मणः पुरोहितो देशाधिपतिं राजा
नं अनुसृत्य सञ्चरति तद्वद्देवतैस्त्रितादयोयींद्रेणसार्द्धं तदनुसारेणावस्थिता इत्यर्थः ॥ स
चेंद्रो यत्र यस्मिन्समये सोमपानादिसाधनैः त्रिभिः शिरोभिरुपेतं त्वष्टुः पुत्रं विश्वरू
पं जघान तस्मिन्समये नैत्रितादयोपि तस्य वध्यस्य कर्मणि षष्ठी तं वध्यं वधार्हं विदां
चक्रुर्ज्ञातवंतः ॥ उषविदजागृभ्योन्यतरस्यामिति विदेर्ज्ञानार्थादाम्प्रत्ययः ॥ अनंत
रं चैनं विश्वरूपं त्रित एवेंद्रसहायार्थं जघान ॥ इंद्रश्च तद्धननजनितात्पापात्समुच्य
तज्ञतिमुक्तोभवत् ॥ तत्र हेतुमाह ॥ देवो हीति ॥ यस्मात्सइंद्रो देवः अतोस्मिन्पापसं
श्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ एवं विश्वरूपहननानंतरं जनैः कृतं संवादं दर्शयति ॥ उपैवे
ति ॥ ये खल्वस्य वध्यस्यावेदिषुः ते तु हेति ते लौकिका जना एतदूचुः ॥ एतच्छब्दपरा
मृश्यं दर्शयति ॥ अज्ञासिषुः इमे एनः पापं उपगच्छंतु एवं उपगंतव्यं तदेनः किंरूपमि
ति प्रश्नपूर्वकमाह ॥ किमिती ति ॥ एषु त्रितादिषु तद्विश्वरूपवधजनितं एनः यत्तदेव य
देनो मृष्टां मृजीत अश्लेषयदित्यर्थः ॥ अतो यदेषां त्रयाणां पात्री निर्णेजनादि निनय
नं एतत् एतेन एषु त्रितादिषु तद्विश्वरूपहननजनितमेनो यत्तो विमृष्टं संश्लेषयति त
स्मादवहननपेषणादिजनितस्यैनसो रूपं पात्र्यादिनिर्णेजनमास्ते ॥ म्योनिनेयमित्य
र्थः ॥ अथ तस्यैनसस्तैरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावतैव यागेन यष्टव्यं नादक्षि

णेनेतिप्रसंगादाह॥तउहेति॥वयमपीदमेनःपरःपरस्तादन्यत्राधारांतरेऽजस्मत्तोनि
नयामेतियोजना॥कमभीति॥कंपुरुषमभिलक्ष्येत्यर्थः॥यएवदक्षिणारहितेनहविषा
यजेतनतस्मिन्नितिशेषः॥अदक्षिणयागनिषेधंविपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति॥
32 आस्रेधिति॥म्रष्टइतिम्रज्जूशुद्धाविसस्माल्लुङ्॥अदादित्वाच्छपोलुक्॥कानतर्हिदर्शपू
र्णमासयोर्दक्षिणेतितामाहतनइति॥दर्शपौर्णमासिकंहविर्दक्षिणारहितंनेवभवे
दित्यन्वाहार्यरूपांदक्षिणामकल्पयन्नित्यर्थः॥अन्वाहरतियत्तसंबंधिदोषजातंपरि
हरत्यनेनेतिव्युत्पत्त्यान्वाहार्योनामर्त्विग्भ्योदेयओदनः॥तथाचतैत्तिरीयकं॥यद्वैयत्त
स्यक्रूरंयद्विलिष्टंतदन्वाहार्येणान्वाहरतितदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वमिति॥तन्नातेति॥
तत्रास्मानांनिनयनंपृथक्पृथगसंसृष्टमेवकर्तव्यं॥तथासत्येभ्यआस्रेभ्योसमदंअक
लहंकरोतिसंसर्गेहिमदीयंत्वदीयमितिकलहःस्यादित्यभिप्रायः॥तत्स्योदकस्यांगा
रेणप्रतपनंविधत्ते॥तदभीति॥तथासत्येषांतज्जलंशृतंपक्वंभवतीत्यर्थः॥विहितंनि
नयनमनूद्यमंत्रंविधत्तेसइति॥एवंसंस्कृतंपुरोडाशंपशुत्वेनस्तौतिपशुर्हैतिअस्यप
शुरूपतामुपपादयितुमितिहाससमुदाहरति॥पुरुषंहेतिमेधोपचक्रामेति॥यज्ञियः
सारांशोमेधः॥तस्यसंतप्तस्यपुरुषस्यसकाशादपक्रांतोबभूवेत्यर्थः॥सदमामिसादि
एवंपुरुषाश्वादिपशुष्वालब्धेषुततस्ततोनिष्क्रांतःसमेधःअंततइमांपृथिवींप्रविवेश

न्। तंमेधंपृथिवीखनंतोविदारयंतइवान्वीषुर्देवाअन्वैच्छन्॥ इषुइच्छायामित्यस्मा
च्लिङ्॥ ईदृग्विधंयंमेधंपृथिव्यांदेवाअलभंत। ताविमौव्रीहियवौ। सएवमेधोव्रीहिय
रूपेणपरिणतइत्यर्थः॥ तस्मादपीत्यादि। तस्मान्मेधपरिणामरूपत्वादेवेदानीमपितौ
व्रीहियवौमेधवत्कर्षणलक्षणेनलभंतेकर्षकाः। अतःखननप्राप्यत्वदर्शनात्मेध
परिणामरूपत्वंव्रीहियवयोःस्वध्यवसानमित्यर्थः॥ एतज्ज्ञानस्यफलमाहसयावदिति
सइतिपूर्ववदर्थःएकवचनं॥ अस्ययजमानस्यतएतेपुरुषादयःसर्वेपशवआ
रि लब्धाःसंतोयत्प्रमाणविशिष्टवीर्यवद्धविःस्युर्भवेयुःअस्यव्रीहियवयोःसर्वपशुसार
त्वविदुषोयजमानस्यतन्निष्पादितंपुरोडाशादिकंहविःतावद्वीर्यवद्धविरेवभवति॥
एवंसर्वपशुसारत्वात्पुरोडाशःपशुरूपएवसंस्क्रियतइत्यर्थः॥ इत्थंसर्वपशुसारतया
पुरोडाशस्यपशुत्वंप्रतिपाद्यसंपत्त्यापितद्दर्शयति॥ अत्रोसेति॥ लोमत्वगादिपंचाव
यवयोगात्पांक्तःपशुरितियदाङ्कुरभिन्नाःसापांडुःकृसंपदत्रापिपुरोडाशेविद्यतइत्यर्थः॥
नामेवसंपत्तिंदर्शयति॥ यदेत्यादिना॥ यदाखलुपुरोडाशस्यपिष्टावस्थाअथानंतरमेवपि
षुलोमसंपत्तिःलोमवत्पिष्टानांसूक्ष्मत्वाद्बहुत्वाच्च॥ यदाखलुसंयवनार्थमपआनयति
अथतस्मिन्समयेपुरोडाशस्यत्वग्भवति॥ त्वचीवश्लक्ष्णीभावदर्शनात्संयवनावस्था
यांमांसधातुसतिः॥ संयवनावस्थेस्थेपुरोडाशस्यलौकिकमांसस्यचसाम्यमाहसंततएवेति॥

शृतावस्थस्यपुरोडाशस्यास्थ्युत्पत्तिः॥तामुत्पत्तिंलौकिकास्थिसादृश्येनप्रतिपादयति॥दा
रुणइति॥शृतावस्थोहिपुरोडाशोदारुणःकठिनइवतस्मिन्समयेभवति॥लौकिकमप्य
स्थिकठिनं॥अतःशृतावस्थायांपुरोडाशोस्थिमान्भवतीत्यर्थः॥उद्वासयिष्यन्निति॥
33 उद्वासनकालेयत्पुरोडाशस्याभिघारणं॥अस्थ्यंतर्गतंमज्जाख्यंधातुमेवतेनस्था
पयतीत्यर्थः॥उक्तामेवपांक्तत्वसंपत्तिंनिगमयतिएषोइति॥एषाउएषैवदेवैराल
ब्धानामपक्रांतमेधानांपुरुषादिपशूनांपरिणामविशेषंदर्शयन्तस्यप्रसंगादम
श्यतामाह॥सयमित्यादिना॥सइतिपूर्ववद्बहुवचनस्थानेएकवचनंतेदेवाइत्यर्थः॥
एतेषामितिकिंपुरुषादीनांपशूनांपरिमांसंनाशितव्यंतत्रहेतुमाहअपक्रांतेति॥अ
पक्रांतमेधत्वेनायज्ञियत्वादित्यर्थः॥ ॥इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदा
र्थप्रकाशेमाध्यंदिनशतपथब्राह्मणेप्रथमकांडेद्वितीयाध्यायेतृतीयंब्राह्मणं॥
अथवेदीकरणार्थंस्फ्यादानंविधित्सुःस्फ्यस्यवज्ररूपत्वंवक्तुमितिहासमाचष्टे॥
इंद्रोहेति॥तस्यचतुर्द्धाविभक्तस्यवज्रस्यस्फ्यस्तृतीयोंशः॥न्यूनाधिकराहित्येनतृ
तीयांशत्वज्ञानंदुर्लभमित्यभिप्रेत्यपक्षांतरमाह॥यावद्देतितृतीयाद्भागान्न्यून
मधिकंवायावदेवकिंचित्तावानेवस्फ्यइत्यर्थः॥एवंयूपस्तृतीयमित्यादौयोजना॥
चतुर्थभागस्यपरिणामप्रकारमाह॥अथयत्रेति॥तच्छकलइति॥नत्तत्रदेशे॥ २२

प्रहृतः स वज्रः शकलो भूत्वा अशीर्यत शीर्णोऽभूत्॥ स च शीर्णो भूमौ पतित्वा शरात्म
नापरिणत इत्यर्थः॥ शरशब्दं निर्वक्ति तस्मादिति॥ चतुर्द्धाभवनमुपसंहरति॥ एवमि
ति॥ तेषां वज्रावयवानां स्फ्यादीनां ब्राह्मणराजन्ययोर्व्यवस्थया विनियोगमाह॥ तत
इति॥ राजन्यबंधवः क्षत्रियजातीयाः संन्याघेयुद्धे चरंतीत्यनुषंगः॥ द्वाभ्यामिति संग
स्रोक्तं विभजति॥ यूपेन चेति॥ अथ तस्य स्फ्यादानं विधत्ते॥ स यदिति॥ तच्छब्दयच्छ
ब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते॥ स प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः॥ एवमेवैष इत्यस्यार्थः॥दि॥ वृत्रव
धार्थमिंद्रवत् विद्वेषणशीलं पापरूपं शत्रुं हंतुं स्फ्यलक्षणं वज्रमुद्यच्छतीत्यर्थः॥ विहित
मादानमनूद्य मंत्रं विधत्ते॥ तमाददत इति॥ देवस्य त्वेति मंत्रस्य प्रागाम्नातमपि ब्राह्मणं
विधेयविशेषं योजयितुं पुनराम्नायते॥ सविता वा इत्यादिना॥ तस्वाभ्यामिति देव
संबंधिभ्यामेव बाहुभ्यां स्फ्यादानं न तु स्वकीयाभ्यां युक्तं चेत्तदित्याह॥ वज्रो वा इति ए
ष स्फ्यो वज्रस्तत्परिणामत्वात्॥ नहि मनुष्यस्तद्वज्रं भर्तुं शक्नोति अतो देवस्येति मंत्रं प्रयुं
जानस्तं स्फ्यलक्षणं वज्रं सवित्रश्व्यादिदेवताभिरेवाददते आदानं कृतवान्भवति॥ अध्वरो
वा इति॥ ध्वरो हिंसा प्रसवायो न विद्यतेऽस्मिन्निति अध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः॥ अध्वरं करोतीत्य
ध्वरकृत् तथा च यद्धस्तकृतं देवस्य आददर इत्युक्तं भवतीत्यर्थः॥ संस्पशेवेनमिति वक्ष्यमाणं
मंत्रं जपतीति यत् एतेन एनं स्फ्यं संश्यति सम्यक् तनूकरोति तीक्ष्णीकरोत्येव॥ शोतनूकरण

इति धातुः॥ अतः स्यनीसो कारलोपः॥ विहितं जपमनूद्य मंत्रं विधत्ते स इति॥ इंद्रस्य द
क्षिणो बाहुरसीति शौर्येन वीर्यवान्‌ त्त्वाद्सुरवधकारित्वाद्‌ अतः एस एव त्वमसीति स्य
स्य स्तुतिरिति व्याचष्टे एष वा इति द्वितीयं भागमनूद्य व्याचष्टे सहस्रभृष्टिरिति स
35 हस्रं भृष्टयोऽस्य यो यद्वा भर्जनानि हिंसाविशेषाः शत्रुवधादिषु येन क्रियंते स वज्रः सह
स्रभृष्टिः यः शततेजा अपरिमितदीप्तिस्तादृशो वज्रः स एव त्वमसीति स्य स्तुतिः वज्रस्य
मां प्रसिद्धिं द्योतयितुं वै शब्दः यंतमिति॥ तमुक्तविधं यं वज्रं शत्रुवधार्थमिंद्रः प्राहरत्‌
तमेव तदात्मकमेवानेन मंत्रभागेन करोतीत्यर्थः॥ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे॥ वायुरसी
ति॥ यस्तिग्मतेजा वायुः स एव त्वमसीति स्तुतिः॥ वायोस्तिग्मतेजस्त्वमुपपादयति॥ एतद्वा
इति॥ योयं वायुः पवतेंऽतरिक्षे चरति एतत्‌ खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः॥ इममेवा
तिशयमुपपादयति॥ एयहीति॥ अग्न्यादितेजोंतरं हि कुत्रचिद्देवपरिछिन्नं॥ एष हि वायु
रिमान्सर्वान्लोकाननुक्रमेण तिर्यग्वृत्तिः पवते युगपद्व्याप्नोतीत्यर्थः॥ अस्यप्रयोजनमा
हा॥ संस्यतीति॥ एतत्‌ एतेन उक्तविधवायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः॥ अमुष्य वध इति॥ अभि
चारप्रयोगे द्विषतो वध इत्यस्य स्थाने अमुष्य देवदत्तस्य वध इति शत्रोर्नाम निर्दिश्योदित्यर्थः॥
एवं मंत्रजपातीक्ष्णीकृतेन स्फ्येनात्मनोन्यस्य च संस्पर्शं निषेधति॥ ते नेति हि न सानि हिंसि
तं करवाणीत्यर्थः॥ हिसि हिंसायामित्यस्मात्‌ लोटि रूपं॥ अथ स्तंबयजुर्हरणं विधित्सुस्तस्यात २६

रनिर्हरणलक्षणंप्रयोजनंवक्तुमाख्यायिकामाह देवाश्चेति॥प्रजापतेर्हिद्वेस्त्रियौदितिरदिति
श्चतत्रदितेःपुत्रादेवाःदितेःपुत्राअसुराःअतउभयेपिप्राजापत्याःप्रजापतेःपुत्राःतेपरस्प
रेस्पर्धांकृतवंतः॥यदाखलुतेदेवाअसुरान्जयंतितदोनंतरंक्षणएवएतान्देवानभि
लक्ष्यपुनरसुराउत्तिष्ठंति॥उदोअनूर्ध्वकर्मणीति॥पञ्चदास्तादिहचोर्द्धकर्मत्वादात्मनेपदाभा
वः अथदेवैःकृतंजयोपायचिंतनमुपन्यस्यति॥तेहेति॥अनपजय्यंजेतुमशक्यानेतानसु
रान्केनखलुप्रकारेणपुनरुत्थानरहितंजयेमेत्येवंविचारितवंतइत्यर्थः॥क्षय्यजय्यौश
क्यार्थइतिजयतेर्यतिनिपात्यते॥अथाग्निनोपदिष्टंजयप्रकारंदर्शयति॥सहेति॥नास्मा
कंसकाशात्उदङ्मुखाःसंतःपलाय्यपलायनंकृत्वाअयपपयगताविसस्मात्कोल्पप्॥उपस
र्गस्यायतावैर्त्वविलत्वं॥अग्निनोक्तंवाक्यंसत्यमितिश्रुतिःस्वयमनुवदतिउदंचोहेति॥एव
मुत्तरतोवस्थितानसुराञ्जेतुंअग्निरेवोपायंदेवान्प्रत्युपदिशतीतिसहेति॥इतरइत्यादि॥इतो
स्मादेदिलक्षणात्स्थादुपसंरोत्स्यथउपसंरुद्धान्प्रतिबद्धगतीनसुरान्करिष्यथ॥अथानंत
रमेववयमेभिःपुरोवर्तिभिःपृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैरभिनिधास्यामःअभितःसर्वतोनिरु
द्धगतीन्निहतान्करिष्यामःयद्वाअभितोनितरान्क्षिप्तान्साजितान्करिष्यामःइमान्लो
कानतिक्रम्ययत्चतुर्थंलोकंजातमस्तिअस्माकमप्रसक्षंतेनापिसाजितान्करिष्यामःत
तोनंतरमसुराःपुनर्नसंहास्यंतेसंगतानभविष्यंतिविशीर्णाबाधिताएवभवेयुरित्यर्थः॥

ॐ हाऽ॑गतावितिधातुः इत्थमग्निनोक्तं वाक्यं श्रुत्वात्तथैव तैर्देवैः कृतिं श्रुतिरूपनिबध्ना
तिसोग्निरिति॥ अग्निरुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि पर्यैत् पर्यगच्छत्॥ अग्निवाक्येहि चिकी
र्षितार्थोपदेशनाद्भविष्यदर्थवाचिनो लृटः प्रयोगः॥ श्रुतिवाक्ये तु निर्वृत्तार्थप्रतिपा
दनात् भूतानद्यतनवाचिनो लङः॥ प्रयोगइत्येतावान् भेदः॥ तदेतद्दिसा तद्दि॥ यदत्र
स्तंबयजुर्हरणं करिष्यतेएतन्निदानेन मूलकारणेन निरूप्यमाणं सत् देवैः कृतं तज्जद
सुरनिरसनं॥ अतोयत्तविधानकासुरनिरर्हणार्थं स्तंबयजुर्हरणं कर्तव्यमिति विधि
रुन्नेयः॥ सयोसाविति॥ स्तंबयजुर्हरणसमये योसावाग्नीध्रो वेदेरुत्तरतः परीत्य वर्त्त
ते॥ एषनिदानेन मूलकारणेन निरूप्यमाणः सन् अग्निरेव योग्निः पुराअसुरान्निरोद्धुम
मुत्तरतः पर्यैत् तद्वासकएवाग्नीध्र इत्यर्थः॥ नत्र तत्रोपसंरोधकादेवाः तत्स्थानीयऋ
त्विजां मध्येक इति तं दर्शयति॥ तानध्वर्युरिति येनोपायेन पुरादेवा असुरानबाधिष
न तेनैवोपायेन यत्तानुष्ठानसमयेन द्विषाति नोसुराबाधितव्याइति निगमयति॥
तस्मादिति॥ न केवलं स्तंबयजुषोसुरनिर्हरणं प्रयोजनं भ्रातृनिर्हरणमपितस्य योजन
मिति प्रतिपादयति यएवेति॥ अरातीयति अरातिरिति वाचरति उपमानादाचारइति क्य
च् पश्व एनं यजमानं साक्षाद्देवद्वेष्टि बाधते तमुभयविधं शत्रुं॥ अन्यत्सूर्ववत्॥ पृथिव्या
एवसकारात्स्तंबयजुर्हरणं कर्तव्यं नांतरिक्षाद्दरिसभिप्रेत्याह॥ सवाइति॥ पृथिव्यादिभि ३५

स्त्रिभिर्लोकैः तदतिरिक्तेनवान्येन चतुर्थेन लोकेनासुरान्निरस्यन्न सावध्वर्युरस्याः पृथिव्या
एव सकाशात्सर्वंस्तंबयजुर्हरति नांतरिक्षादेः हि यस्मादस्यामेव भूम्यामिमेंतरिक्षादयः सर्वे
लोकाः प्रतिष्ठिताः तस्मात्स्तंबयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवत् द्वितीयादिपर्यायाणामपि पृथि
व्या एव सकाशाद्धरणं युक्तमित्यर्थः॥ एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति किं हीति॥ यत् यदि
अंतरिक्षं हरामि दिवं हरामीत्येवं स्तंबयजुर्हरेत् तदा किं नाम हरेत् अंतरिक्षद्युलोकयोर्हर्तव्य
स्य स्तंबस्याभावात् न तत्र तद्धरणं संभवतीत्यर्थः॥ तस्मादिति प्रागुक्तनिगमनं॥ स्तंबयजुर्ह
रणार्थं तृणांतर्द्धानं विशिष्टं स्फ्येन प्रहरणं विधत्ते अथेति॥ तृणांतर्द्धानस्य प्रयोजनमाह नेदि
ति॥ तृणांतर्द्धाने हि तीक्ष्णीनस्य रूपापन्नेन वज्रेण पृथिवी सिहिंता स्यात्॥ न हिंसानिरत्तये
प्रहरणसमये तृणमंतर्द्धाय तेन प्रहर्तव्यमित्यमित्यर्थः॥ विहितं प्रहरणमनूद्य मंत्रं विधत्ते॥
सम्प्रहरतीति ओषध्यास्तइति मंत्रभागं व्याचष्टे॥ उत्तरमूलामिति॥ स्फ्यमाददानोध्वर्युरेतां
पृथिवीमुत्तरमूलामुपरिभागावस्थितमूलयुक्तामिव खल्वेतत्करोति अत उत्तरमूलत्वेन प्रहर
णात् हिंसाशंकायां तदभावो नेनमार्थ्यतइत्यर्थः॥ मंत्रगतोषधिशब्दस्य जात्यभिप्रायेणैकव
चनांतत्वेनत्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे व्रजं गच्छेति॥ अभिनिधास्यन्नभितो निक्षेप्स्यन् खल्वध्वर्युः एतत्
दसुरजातमनपक्रमि अपक्रमणरहितं इतस्ततो गमनरहितं कुरुते तत् खल्वनपक्रमि य
द्व्रजे गोष्ठं तन्निरुध्यते॥ अतोस्य मंत्रप्रयोगस्य अपक्रमणाभावः प्रयोजनमित्यर्थः॥ वेदिमे

षणमंत्रमनूद्यतात्पर्यमाहवर्षत्विति।अस्यैषष्ठ्यर्थेचतुर्थी॥अस्याःपृथिव्याःसंबंधिनि
यत्रस्थानेवेद्यर्थंखननंतत्क्रूरंनिष्ठुरंकुर्वंतितेनचतांपृथिवीमपघ्नंतिहिंसंति॥अतः
36 खननजनितांहिंसामनेनमंत्रप्रयोगेणशांतिरूपाभिरेवाद्भिःपुनःप्रशमय्यसंदधाती
त्यर्थः॥व्रजंगच्छेत्यादिमंत्राणांकात्यायनःस्पष्टंविनियोगमसूत्रयत्॥व्रजंगच्छेतिपुरीषमा
दत्तेवर्षतुनइतिवेदिंप्रेक्षतेबधानेत्युत्करेकरोतीति॥उत्करेनिधानमंत्रस्याभिप्रायमावि
ष्करोति।देवमेवैनदित्यादिनापरमस्यांपृथिव्यामित्यस्यव्याख्यानंअंधेतमसीति॥सर्वप्रका
शरहितेऽतिशयितेतमसियस्मिन्बद्धोनपुनरावर्ततेतादृशेघोरस्थानइत्यर्थः॥अमुचेइति
अमोचनायेत्यर्थः॥नहिशतसंख्याकैःपाशैर्बद्धःस्यात्सानंमोचयतुमीष्टइत्यभिप्रायः॥
अभिचरतःप्रयोगेविशेषमाह॥यद्युइति॥अनभिचरतःप्रयोगेमंत्रगतस्तमितियः
शब्दस्तस्यस्थानेऽभिचरतोयजमानस्यशत्रुनामद्वितीययानिर्दिश्यमंत्रःप्रयोक्तव्यइत्य
र्थः॥एवंस्तंबयजुर्हरणस्यप्रथमपर्यायमभिधायद्वितीयपर्यायार्थंप्रहरणादिकंसमंत्र
कंविधत्तेअर्थेति॥मंत्रप्रतिपादितमररुवधप्रार्थनमुपपादयति॥अररुर्हेति।अररुर्ना
मअसुररक्षसंसुराणांविरोधिरक्षोबभूव॥रक्षःशब्दादिनसंतादित्युकारःसमासांतः।दे
वदेवइदानींतनोध्वर्युररुपाररुमित्यनेनमंत्रेणपृथिव्याःसकाशादपहंतिव्रजंगच्छेत्यादि
कस्यसर्वस्यद्वितीयपर्यायेप्रयोज्यस्यापिप्रागुक्तएवार्थइत्यभिप्रेत्यानुवदति॥व्रजंगच्छेति॥ ३६

उत्करेन्युप्तस्यस्तंबयजुषोभिनिधानंसमंत्रकंविधत्तेनमिति॥अभिनिदधातिउपरिहस्तनि
धानेनाधस्तात्क्षिपतीत्यर्थः॥मातेपेइतिपतनाभावप्रार्थनंसमर्थयितुंपुरावृत्तमुदाहर
तियत्रवाइतिसदिवमितिसदेवैरपहतोररुःदिवमपिपतिषत्द्दिवंपतितुंगंतुमैछत्॥तथा
विधंपिपतिषुमररहंउत्तरतःपरिगतोग्निरभिदधातूउपरिहस्तनिधानेनाधस्तात्सेरितवा
न्किंब्रुवन्हेअररोदिवंद्युलोकंमापप्तःमाप्राप्नुहीति॥पतृगतावित्यस्माल्लुङिऌदित्वा
दङ्।पतःपुमितिपुमागमःएवमग्निनाभिनिधानेकृतेसतिसोररुदिवंनप्राप्नोत्तद्वदेवे
दानीमप्यध्वर्युःस्तंबयजुर्हरन्अस्माल्लोकान्एनमररुमंतरेतिअंतरितंव्यवहितंकरो
त्तिआग्नीध्रश्चेत्तन्मंत्रकरणकेनोत्करेभिनिधानेनदिवोंतरिक्षात्तमसुरमंतरितंकरो
तीत्यर्थः॥अथतृतीयपर्यायंविधत्तेअथेति॥मंत्रंव्याचष्टेअयंवाइति॥अस्याःपृथिव्याः
संबंधिनंयमिमंमधुरादिरसंसर्वाःप्रजाःउपजीवंतिअयंखल्वस्याःपृथिव्याइप्सःतथा
चहेपृथिवितेतदीयएषरसःदिवंद्युलोकंमापप्तत्॥मापप्तत्तितीममर्थंएषमंत्रोब्रूतइत्य
र्थः॥अस्मिंस्तृतीयेपिपर्यायेव्रजंगच्छेत्यादिकंसर्वंपूर्ववत्प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रेत्यपठति
व्रजमिति॥उक्तंसमंत्रकंनिर्हरणमनूद्यप्रशंसतितिसवाइति॥इमेपृथिव्यादयःप्रसिद्धास्त्र
योलोकाःतथाचत्रिष्टुत्तोहरणेनएभिस्त्रिभिरेवलोकैःएनमररुमभिनिदधातिअभि
तोनिक्षिपतिबाधतइतियावत्॥यजुर्मंत्रेणहरणस्यलोकत्रयस्यचसाम्यमाह॥अद्धा

वाइति॥इमेपृथिव्यादयोलोकाइतियत्तद्दृष्टावैप्रत्यक्षमेवखलुयदेतद्धरणसाधनंयजुः
तद्दृष्टोअद्धेवप्रत्यक्षमेवअनुष्ठेयार्थस्यसाक्षात्प्रतिपादकत्वात्अतोयजुषोलोकानांच
प्रत्यक्षत्वसाम्यात्त्रिवारंयजुषाहरणेनलोकत्रयादेवास्याररोर्बाधोयुक्तइतिनिगमयति
तस्मादिति॥अमंत्रकंचतुर्थंपर्यायंविधत्तेतूष्णीमिति॥तस्यप्रयोजनमाह॥सयदिति॥
इमान्प्रागुक्तान्त्रीन्लोकाननतिक्रम्ययच्चतुर्थंलोकजातंतदस्तिवानवेतिसंदिग्धंअसं
तविप्रकृष्टत्वेनानुभवपथानवतारात्॥एतच्चतुर्थहरणात्तेनैवसंदिह्यमानेनलोकजाते
नविद्वेषणंकुर्वन्तंशत्रुमपबाधतेएतदुपपादयितुंतूष्णींहरणस्यलोकत्रयव्यतिरिक्तस्य
चतुर्थस्थानस्यचसाम्यमाहअनद्धावाइतिअनद्धाप्रत्यक्षमित्यर्थः॥तूष्णींहरणमप्यनुष्ठे
यार्थप्रतिपादकमंत्रप्रयोगाभावादस्पष्टत्वेनानद्धाअप्रत्यक्षमेवेति॥ ॥इतिसायणाचार्य
विरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेमाध्यंदिनशतपथब्राह्मणेप्रथमकांडेद्वितीयाध्यायेच
तुर्थंब्राह्मणं॥ ॥श्री॥इत्थंस्तंबयजुर्हरणंविधायवेदिपरिग्रहंवक्तुमितिहाससुपन्य
स्यतिदेवाश्चेति॥पस्पृधिरेस्पर्द्धांकृतवंतः॥अपस्पृधेथामानृचुरानृहुरितिसंप्रसारण
निपातनस्योपलक्षणत्वमभिप्रेत्यलिट्यपिसंप्रसारणंकृतंस्पर्द्धमानानांतेषांमध्येदेवाः
ततस्तेभ्योअसुरेभ्योनुव्यंअनुगमनंन्यत्कृतिंप्रासाइवबभूवुः॥अथानंतरमेवतेसुराःम
न्यंतेस्म॥किमिति॥इदंजगदस्माकमेवेति॥एवमुक्त्वाकिमुक्तवंतइतिदर्शयतितेहेति॥हं

तेति हर्षेयत एवं देवाः स्पृष्टाः अतो नि अस्मासु हंत वयमिमां पृथिवीं विभजामहे॥ विभज्य
च तां यथाभागमुपजीवामेति॥ एवमुक्त्वा किं कृतवंत इति तदाह॥ तामिति॥ औक्ष्णैः
उक्ष्णोऽनडुहः संबंधिभिश्चर्मभिः उक्षन्शब्दात्तस्येदमित्यणि षपूर्वहन्धृतराज्ञामिस
लोपः तैश्चर्मभिः पश्चात्प्रतीचीं दिशमारभ्य प्रांचः प्राङ्मुखा विभजमाना अभिजग्मु
रित्यर्थः॥ असुरेष्वेवं कृतवत्सु देवाः किं कृतवंत इति तदाह तद्वा इति॥ येनेत्यादि अस्माकं
तूष्णीमवस्थानमनुचितं अस्माभिरपि न द्विषते प्रयतितव्यमिति परस्परमभिमु
खीकृत्येत्यर्थः॥ प्रतिपाद्यते हे देवा यूयं प्रेत गच्छत यो सहध्वमिति यावत्॥ यस्मिन्स्था
ने असुराः पृथिवीं विभजंते तत्स्थानं गमिष्यामः॥ गत्वा च यत् यदि अस्यै षष्ठ्यर्थे चतु
र्थ्यः॥ अस्याः पृथिव्याः संबंधिस्थानं न प्राप्नुयामः ततस्तर्हि वयमभागिनो भवेम यद्य
दि तु प्राप्नुयाम न तदाभागिनः स्याम भवेमेत्यर्थः॥ एवमालोच्य देवैः कृतं दर्शयति॥ त
इति यज्ञात्मकमेव विष्णुं पुरतो धारयित्वा ईयुर्गतवंत इत्यर्थः॥ गत्वा चासुरान्प्रति
किमुक्तवंत इति तदाह ते हेति अस्यां पृथिव्यां नोऽस्मानन्वाभजत संयोजयत नोऽस्मा
कमप्यस्यां भागो भवत्विति॥ असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति ते हेति॥ असूयंत इव
असूयां कुर्वंत इवासहमाना इति यावत्॥ यावंतं देवं विष्णुर्व्याप्य वर्तते तत्परिमाणं
स्थानं युष्मभ्यं प्रयच्छामः॥ इत्यसुरैरभिहिते देवास्तदंगीचक्रुरित्याह वामनो हेति॥

38

विष्णुर्हि नदानीं वामनः खर्वो बभूव ॥ अत एवासुराः तेनाक्रांतं स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् ॥
अथापि तदसुरैरुक्तं देवान जिहीडिरे नच्यनादरं तं चक्रुः किंतु आद्रियंते स्मेत्यर्थः ॥ हेडृ
होडृ अनादर इति धातुः ॥ आदरणप्रकारमाह ॥ महदिति ॥ विष्णुर्हि यज्ञः अतो यत्तस्सं
मितं स्थानमस्मभ्यं दत्तवंत इति यत्तन्नोस्माकं महदधिकं ॥ एवं विचार्य देवैः कृतं
दर्शयति न इ इति ॥ यज्ञात्मकं विष्णुं प्रांचं प्राविशरसंनिपास दक्षिणतः पश्चादुत्तरतः
श्च गायत्र्यादिछंदोभिः सर्वतः परिगृह्य पूर्वस्यां दिश्याहवनीयाख्यमग्निं प्रज्वाल्य
तेन विश्वासकेन यज्ञेनार्चंतः पूजयंतः श्राम्यंतः कर्मानुष्ठानजनितं श्रमं प्राप्नुवंत
श्चेरुः रूर्वंश्चक्रिरे चरिताश्च तेन च यज्ञात्मकस्य विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवास्ताः सर्वा
मेवेमां पृथिवीं सम्यगलभंत अतो विघते लभ्यतेऽनेनेति यत्तत्स्थानस्य वेदि नामधेयं
निर्वक्ति न यदिति ॥ उक्तं वेधाः सर्वपृथिवीलाभरूपत्वं इदानीं वेदिपृथिव्योस्तादात्म्य
विषयाममभियुक्तप्रसिद्धिमुदाहरति तस्मादिति यत्परिमाणविशिष्टा खलु वेदिः त
त्परिमाणमेव पृथिवीकृत इत्यस्य आहत ऐपेनिहि यस्मात् एतया वेद्या इमां सर्वां पृथिवी
मलभंत अतस्तल्लाभहेतुत्वात् ततो नन्येत्यर्थः ॥ इत्थं पुरावृत्तमुदाहृत्य प्रकृते योजयति ॥
एवं हेति ॥ यथैव हि वेदिपरिग्रहाद्देवा असुरसकाशात् कृत्स्नां पृथिवीमपहृतवंतः ए
वमेवायं यजमानोपि शत्रुसंबंधिनीं सर्वां भूमिमिमे हरति तांश्च शत्रूनस्याः पृथिव्या ३८

निर्भजतिनिर्भक्तान्ज्ञागरहितान्करोतीत्यर्थः॥तस्माद्गायत्रेणेत्यादिभिर्मंत्रैःस्फ्येन
वेदिंदक्षिणतःपश्चादुत्तरतश्चलेखयापरिगृह्णीयादित्यर्थः॥अथवेदेःखननंविधि
त्सुःप्ररूतमितिहासशेषमनुक्रामतिसोममिति॥सयज्ञात्मकोविष्णुःदक्षिणतःपश्चादु
त्तरतश्चछंदोभिःपरिगृहीतत्वात्पूर्वस्यांदिशिचाग्नेरवस्थानादितस्ततश्चलितुमशा
क्यत्वेनग्लानःश्रांतःसन्अपक्रमणमपगमनंनासनजगामअसगतिदीप्त्यादाने
श्विसस्माल्लिविछांदसोभूभावाभावःग्लानस्यतस्यविष्णोरपगमनंनबभूवेत्यर्थः॥
सचसर्वतःप्रतिबद्धोविष्णुस्ततएवतस्मिन्नेवस्थानेओषधीनांमूलान्युपेत्यभूम्यंतर्गतः
सन्मुम्लोचअस्तंगतोदृश्योबभूव॥अनंतरंचतेदेवाःतत्रविष्णुमपश्यंतोवितर्कितवंतः
किमितिविष्णुःक्वकुत्राभूत्तद्यात्मकोयज्ञश्चक्वाभूदिति॥एवंवितर्क्यतेर्निर्णीतमर्थंद
र्शयति॥तेहोचुरिति॥अत्रैवेति॥चतसृष्वपिदिक्षुपरिवृतत्वेनगमनासंभवात्अत्रैव
स्थानेतस्यविष्णोरन्वेषणंकुरुतेत्यर्थः॥इत्थंपरस्परंनिश्चित्यभूमिंखननंतद्द्वतंविष्णुम
न्विष्टवंतः॥अन्विष्यचतंभूम्यंतस्त्र्यंगुलेन्वविंदन्अलभंतयतएवंअतइदानीमपिय
त्ल्लाभायवेदेस्त्र्यंगुलमात्रंखननंनंकर्तव्यमितिविधत्ते॥तस्मादितित्र्यंगुलपरिमाणेन
खातावेदिर्भवेदित्यर्थः॥वेदेस्त्र्यंगुलखननमृषिसंवादेनद्रढयति॥तदुहेति॥पांत्विर्नाम
कश्चिदृषिःखलुसोमयागस्यापिवेदिंत्र्यंगुलखातामेवकृतवान्॥अतोत्रापित्र्यंगुलखाता

39

वेदिर्युक्तेति भावः॥तमिमं पक्षं निषिध्य पक्षांतरमाह तदु तथेति॥स विष्णुरोषधीनां खलु
मूलान्युपेत्यांतर्हितो भवत्॥तस्माद्यावति देशे भूम्यामंतरोषधीनां मूलानि प्रसरंति
तावत्पर्यंतं खात्वा तान्मूलान्येवोच्छेत्तुं ब्रूयात्॥तु मथेत्ये सेनितितवे प्रत्ययः॥पूर्वं कृत्स्न
पृथिवीलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तं यज्ञात्मकस्य विष्णोर्लाभाधिकरणतयापि त
न्निर्वक्तियन्वेति॥अथ वेदेरुत्तरपरिग्राहः॥कर्त्तव्य इतीतिहासमुखेन विधिमुन्न
यति तमित्यादिना॥तं विष्णुमनुविद्या लब्ध्वा उत्तरपरिग्रहेण पर्यगृह्णन् गायत्रेण
त्वेत्यादिभिः प्राकृतः पूर्वपरिग्राहः॥तदपेक्षयास्योत्तरत्वं तस्य स्वरूपमाह सुक्ष्मासी
त्यादिना॥दक्षिणतो वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि सुक्ष्मा चासीति यजुषा स्फ्यलेखया परिगृ
ह्णीयात्॥मंत्रतात्पर्यमाह इमामिति॥एवमुत्तरत्रापि योज्यं॥तृतीयमंत्रे उर्क्शब्दे
न बलकरो रसो विवक्षितः क्षितइति व्याचष्टे रसवतीमिति॥पयस्वतीत्यस्य व्याख्या
नमुपजीवनीयामिति पयस्विनी हि गौर्लोके उपजीव्यते॥पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सं
ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति॥स वा इत्यादिना॥षडृतुसमुदायात्मकोयः संवत्सरस्त
दात्मकः प्रजापतिः संवत्सरकालभरणेन जातत्वादभेदोपचारः॥आम्नायते ह्येत
द्बृहदारण्यके तमेतावंतं कालमबिभर्यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्ता
दसृजतेति॥यज्ञश्चाश्रावयेत्यादि सप्तदशाक्षरसाध्यत्वात् एष वै सप्तदशः प्रजा ३९

पतिर्यज्ञमन्वायन्नितिश्रुतेः प्रजापत्यासकः एवंसयज्ञोमावान्परिमाणविशिष्टः अस्य
यज्ञस्यमात्रापरिमाणंचयावत्॥ तत्परिमाणविशिष्टमेवैतंयज्ञंषट्संख्यासंपादे
नपरिगृण्हातीत्सीकरोत्यर्थः॥ पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्मंत्रावयवसंख्यामनूद्यसमु
च्चिसप्रशंसति॥ षड्भिरिति॥ व्याहृतिपंतनइतिव्याहृतयोमंत्रावयवाः तेचपूर्वपरिग्र
हेषट्गायत्रेणत्वेत्यादिकास्तांतास्त्वयः गृण्हाम्यंतास्त्रयः॥ उत्तरपरिग्रहेचवसु
श्माचासीत्येवमस्यंताः षड्व्याहृतयः स्पष्टाः अन्यत्पूर्ववत्॥ गार्हपत्याहवनीययो
र्मध्येसावेदिरायामतोयजमानमात्री॥ साचपश्चाद्दिस्त्यश्चतुररत्निःपुरस्तात्
त्र्यरत्निः कार्येतिविधत्ते॥ व्याममात्रीति॥ व्यामःप्रसारितकरद्वयांतराललक्षणःप
श्चात्प्रत्यग्भागइत्यर्थः॥ त्र्यरत्निःप्राचीतित्रिभिररत्निभिर्विस्तृभिताप्राग्भागेवेदिः
कार्येत्यर्थः॥ त्रिवृद्धीति॥ सवनत्रयादिरूपेणयज्ञस्यत्रिवृत्त्वं॥ पक्षांतरमाह॥ नात्रे
ति॥ अत्रवेद्याःपरिमाणंनैवास्तियावतींयत्परिमाणविशिष्टामेववेदिंस्वयंमनसा
हविरासादनादिकार्यपर्याप्तांमन्येततत्परिमाणविशिष्टांवेदिंकुर्यात्॥ कात्याय
नोपीदंपक्षद्वयंअसूत्रयत्॥ व्याममात्रीपश्चात्त्र्यरत्निःप्राचीमपरिमितांवेति॥
वेद्यंसयोराहवनीयस्यस्पर्शंविधत्तेअभितइति॥ अग्निमभितः॥ आहवीयस्यद
क्षिणोत्तरपार्श्वयोर्वेद्यंऽउन्नयतिऊर्ध्वंप्रापयति॥ तदेतत्प्रशंसति॥ योषावाइति॥

लोके हि योषित्समांसमं साभ्यां परिष्वज्य शेते अतो वेदेरप्यंसाभ्यामग्नेः परिष्वंगो
युक्त इति भावः॥ योषा वा इति सिद्धवदुक्तं स्त्रीत्वं लौकिकस्त्रीसाम्येनोपपाद्य प्रशं
सति सा वा इति वरीयसी उरुतरा विस्तीर्णतरा उक्तं हि व्याममात्री पश्चात्स्यादिति म
ध्ये प्रसग्भागानंतरभाविनि मध्यदेशे संहारिता संकुचिता पुनः पूर्वभागे उदश विस्ती
र्णा त्र्यरत्निः प्राचीति विधानात् एवं वेदिस्वरूपमभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति
एवमिति विमृष्टांतरांसेति॥ श्रोणितो विमृष्टं न्यूनमंतरं अवकाशो ययोः तौ विमृष्टां
तरौ तथाविधावंसौ यस्याः सा तथोक्ता संग्राह्येति मध्यदेशे हस्तेन संग्रहीतुं शक्या।
कृशोदरीतियावत् एवमेनां प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन्देवेभ्यः प्रियां करोति॥ अ
थ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते॥ सा वा इति॥ प्राक्प्राच्यां दिशि
प्रवणं निम्नं यस्याः सा तथोक्ता प्राच्या दिशो देवसंबंधित्वं दिग्विभजनसमये देवैरा
त्मीयतया स्वीकारात्॥ श्रूयते हि तैत्तिरीयके॥ देवमनुष्या दिशो व्यभजंत प्राचीं देवा
इति॥ इमां प्रसिद्धिं द्योतयितुं यत्र हि शब्दः॥ अथो इति पक्षांतरद्योतने॥ अत एव का
त्यायनोपि पक्षद्वयमसूत्रयत् प्राक्प्रवणामुदक्प्रवणां वेति॥ आपस्तंबस्तु प्रागुदक्त्वोपजी
वनेन विकल्पमसूत्रयत् प्राक्प्रवणामुदक्प्रवणां वेति॥ उदीच्या मनुष्यसंबंधः शांत
रूपत्वात्॥ अत एवान्यत्राम्नायते एषा वै देवमनुष्याणां शांता दिगिति॥ वेदेर्दक्षिण

भागस्य पांशुभिरोन्नत्यकरणं विधत्ते दक्षिणत इति पुरीषं खातं पांशुं प्रस्कन्दं तैर्हन्ति
प्रतिक्षिपतीति विहितमर्थमुपपादयितुं विपक्षे बाधमुपन्यस्यति ॥ एषा वा इति ॥ एषा
दक्षिणा दिक् पितृणां स्वभूता ॥ तथा च सा वेदिः यदि दक्षिणाप्रवणा स्यात् दक्षिण
तो निम्ना भवेत् तदा तत्रासिक्तोदकवत् यजमानोपि दक्षिणतो वर्तिष्णुं तं पितृलोकं
क्षिप्रं क्षिप्रमियात् प्राप्नुयात् प्राचीनप्रवणा यां तु वेद्यां नैष दोष इत्याह तथो हेति त
था सति स यजमानो ज्योक्चिरं जीवेत् ॥ खाता वेदिनाद्भिः श्लक्ष्णीकरणीया किंतु
पांसुलैव कार्येति विधत्ते ॥ पुरीषवतीमिति ॥ तत्प्रशंसति पशवो वा इति पशुप्राप्तिहे
तुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वं पुरीषैः पांशुभिर्युक्तां वेदिं कुर्वन् पशुयुक्तामेवैनां कुरुत
इत्यर्थः ॥ पूराक्रूरस्येति मंत्रेण यद्वेदेः मार्जनं तद्विधत्ते तामिति ॥ एतत्प्रशंसार्थमिति
हासमाह ॥ देवा हेति ॥ पुरा खलु देवा असुरैः सह योत्स्यमाना एनमवोचन् ॥ किमिति ॥ अ
स्याः पृथिव्याः संबंधि अनाम्नतं तद्विपरीतमनाम्नतं सर्वदाबाधविधुरं ईदृग्विधं यद्देव
यजनं देवयागाधिकरणभूतं स्थानं तच्चंद्रमसि चंद्रमंडलमध्ये निक्षिपाम स इति व्यत्य
येनैकवचनं ॥ ते सुरा यदि नोस्मान् इतोस्मात् स्थानात् जयेयुः ॥ तदा वयमेतत्स्थानं प
रित्यज्य ततनएव चंद्रमसि निहिते तस्मिन् स्थान एव पुनर्यत्नं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान्
पुनरभिभवेमेति ॥ ईदृग्विधोपायजनितहर्षघोनकोहं तरा इद्धः ॥ एवं विचार्य तथैव देवैः

स्तमितिदर्शयति॥सयदिति॥अस्ययेनपुल्लिंगतातद्यदस्याःपृथिव्याःसंबंधीत्यर्थः॥
न्यदधननिहितवंतोनिक्षिप्तवंतयन्निहितंदेवयजनंतदिदानींचंद्रमसिकृष्णवर्णेन
कलंकात्मनादृश्यते॥उक्तेर्थेलोकप्रसिद्धिमुदाहरति॥तस्मादिति॥यस्मादेवंपृथिव्या
अनाम्नतंदेवयजनंचंद्रमसिनिक्षिप्तंतस्मादेवकारणादस्याःपृथिव्याःसंबंध्युदीरते
देवयजनंचंद्रमसिविद्यतइतिभिज्ञाःकथयंतीत्यर्थः॥यदिदग्निधंदेवयजनंएतस्मि
न्नेवपुराक्रूरस्येतिमंत्रेणप्रतिमार्जनंकुर्वतोस्ययजमानस्यापियत्नेनेष्टंभवतीत्यर्थः॥
विहितंप्रतिमार्जनंमनूद्यमंत्रंविधत्ते॥सइति॥मंत्रगतक्रूरपदस्यार्थमाह॥संग्रामोवै
क्रूरमिति॥कथंसंग्रामस्यक्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशंक्योपपादयति॥संग्रामेहीति॥क्रू
रकरणमपिकथंसंग्रामेविद्यतआहहतःपुरुषइति॥पुरुषस्याश्वादेश्चतुरंगबलस्यतत्र
हननलक्षणात्क्रूरकरणात्तदधिकरणभूतःसंग्रामोप्यत्रक्रूरशब्देनप्रतिपाद्यतइत्यर्थः॥
पदार्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह॥पुराहीति॥क्रूरस्यसंग्रामस्य॥विसर्पोविसर्पणादागमना
त्पुरेतिमंत्रवाक्यार्थइत्यभिप्रायः॥मंत्रस्यद्वितीयंभागमनूद्यजीवदानुपदस्यविवक्षि
तमर्थंदर्शयन्व्याचष्टेउदादायेतिअस्याःपृथिव्याजीवंजीवनरूपंजीवात्मभूतंवायदना
म्नतंदेवयजनमासीदित्यर्थः॥तथाचजीवदानुंजीवनप्रदांजीवभूतांपृथिवीमितिमंत्रपदा
भिप्रायोवर्णितोभवति॥वैय्याकरणास्तुजीवेरदानुगितिजीवदानुपदंव्युत्पादयंति॥तथे ४१

वत्तैत्तिरीयकैराम्नातं॥ मंत्रस्य भागांतरमनूद्य व्याचष्टे॥ यामिति॥ ब्रह्मणा मंत्रेण एतच्च स्त
ध्याभिरित्यस्य व्याख्यानं॥ मंत्रस्यांतिमं भागमनूद्य व्याचष्टे॥ तामिति॥ एतेनेदानींतनेन देवय
जनेन तां चंद्रमसि स्थितामनाम्नतां पृथिवीमनुदिश्य तद्देवेदमिति॥ तदाश्येनानुसंधायेत्यर्थः॥
एतद्वै दर्नं प्रशस्तमिति अपिहेति॥ वेदिकरणानंतरं कर्तव्यं विधत्ते॥ अथेति॥ प्रोक्षणीरासादये
त्यादिकं संप्रैषं ब्रूयादित्यर्थः॥ प्रोक्षणीभिरिति प्रोक्षणार्थ आपस्तासामासादनं यत्तद्रक्षार्थमि
ति व्याचष्टे॥ वज्रो वा इति॥ स्फ्यस्तावद्वज्रस्तद्द्रव्यापरिणामत्वात्॥ तथैव प्रागाम्नातं॥ तस्य
स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वेति॥ ब्राह्मणोपि वज्रात्मकः तद्वन्मंत्रसामर्थ्येन रक्षसां हंतृत्वात्॥ तौ
खलु पुरेमं यज्ञमभ्यजूगुपतां अभितो रक्षितं गुपू रक्षणे अस्माल्लुङि गुपेश्छंदसीति चङि
रूपं तत्र ह्रस्वो यादयः आर्द्धधातुके वेत्यायप्रत्ययो विकल्प्यते॥ वज्रो वा इत्यादि॥ तस्माद्येनैताव
त्तिनिम्नं कुर्वंतीत्यपां वज्रत्वं प्रागेव श्रुत्या प्रतिपादितं॥ वज्ररूपाणां तासामासादनं यत्तस्या
भितो रक्षायै संपद्यत इत्यर्थः॥ प्रोक्षणीनामासादनसमये आग्नीध्रकर्तृकं स्फ्यस्योद्यमनं वि
धत्ते॥ सवा इति॥ उपर्यध्युपसः सामीप्ये इति॥ उपरिशब्दस्य द्विर्वचनं उपर्युपरि समीपे उ
परिदेशे आसाद्यमानासु प्रोक्षणीषु धार्यमाणासु सतीषु नंतरमासादनसमकालमेवाग्नी
ध्रः स्फ्यमुद्यच्छति धारयति॥ विपक्षे बाधमाह॥ अथ यदिति॥ उद्यमनमकृत्वा पूर्वं वेदि
मध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने स्फ्याब्राह्मणौ वज्रौ संगतौ भवेतां॥ तथा च वज्रद्व

यसंगमाद्यजमानस्यबाधःस्यादित्याम्नायः॥समोगम्यृच्छीसात्मनेपदं॥अस्यदोषस्याभा
वंस्वपक्षेदर्शयतितथोहेति॥तथोतथाच॥स्फ्यस्यवेदःसकाशादुद्यमनेसतीत्यर्थः॥त
स्मादितिप्रतिपादितार्थनिगमनं॥प्रतीकग्रहणेनविहितंसंप्रैषमंत्रंसाकल्येनानुवदति॥
42 अथैतामिति॥हेआग्नीध्रप्रोक्षणार्थाअपआसादयअग्निसमिंधनार्थमिध्मंदिस्त
रणार्थंबर्हिश्चआहवनीयसमीपेआसादयजुह्वाद्याःस्रुचःसंमार्जनसंस्कारेणसंस्कुरु॥
यजमानस्ययापत्नीतांयोक्त्रेणसंनह्य॥यत्राग्नावधिश्रितमाज्यंतेनोदेह्यागच्छेति
संप्रैषमंत्रःपरप्रसयनार्थंप्रयुक्तत्वात्संप्रैषमंत्रार्थःएवमेषमंत्रोप्यपरप्रसयनार्थंप्र
युक्तत्वात्संप्रैषएवनतुमंत्रांतरवद्दृष्टैकप्रयोजनइत्याह॥संप्रैषइतिसयदीत्यादि॥
प्रोक्षण्यासादनादिकमाग्नीध्रेणकारयितुंयदिकामयेततदाएतत्संप्रैषवाक्यंब्रूयात्॥
यदिचतथानकामयेतस्वयमेवकुर्यामितिसेवकामयेततदानसंप्रैषवचनंनाद्रि॥येना
पितद्विषयमादरमपिनकुर्यात्तत्रोपपत्तिमाहस्वयमिति॥अतोस्मात्कर्मणोनंतरमिदं
कर्मकर्तव्यमितिविहियस्मात्स्वयमेवैतद्वेदतस्मात्सरंप्रस्यज्ञानज्ञापनार्थः॥संप्रैषोनिरर्थ
कइत्यर्थः॥द्विषतोवधइतिमंत्रेणस्फ्यस्यबहिर्वेद्युद्दङ्निरसनंविधत्तेअथेति॥अभिच
रतोविशेषमाह॥अमुष्माइति॥अस्मिन्मंत्रेअमुष्माइतिशत्रोर्नामचतुर्थ्यानिर्दिश्येदित्य
र्थः॥हस्तप्रक्षालनंविधत्ते॥अथेति॥अवनेनिक्तेशोधयति॥प्रक्षालयेदित्यर्थः॥णिजि ४२

दृंहोच्चपोषणयोरितिधातुः निजांत्रयाणामित्यभ्यासस्यगुणः॥ अवनेजनस्यप्रयोजनमाह
पद्वीति॥ पत्खलस्यावेदेः खननादिकंक्रूरंकर्माभूत्तदनेनस्फ्यस्योदङ्‌निरसनेनास्यावे
देरहाष्टन्निरास्यत्। तस्मात्साण्याः क्रूरकर्मसंश्लेषादवनेजनेनशुद्धिः कार्येत्यर्थः॥ एता
नांहविषांयोगानुपाकूनिर्मितायावेदेश्चवर्हिःस्तरणात्पूर्वंस्पर्शनिषेधं विधित्सुस्तत्सि
ध्यर्थमितिहासमोचष्टेसयेहेति॥ पूर्ववद्बहुवचनस्थानेसद्व्येकवचनं॥ तेयप्रसिद्धाःय
जमानाः अग्रेपुराइजिरेइष्टवंतः तेखलुयागसमयेएतानिहवींषिकूसांवेदिंचावमर्शं
अवमृश्यायजंते तेनचतेनावमर्शजनितदोषेणपापीयांसः पापिष्ठाः निकृष्टाबभूवुः॥ याग
मकुर्वाणास्तुअवमर्शजनितदोषविरहात्श्रेष्ठाएवबभूवुः॥ ततोनंतरमेवअवमर्शनस्य
दोषहेतुत्वमजानानान्मनुष्यानश्रद्धायागविषयाअरुचिर्विवेदप्राप्नोत्॥ तामेवाश्रद्धांद
र्शयति॥ यइति॥ यागस्यानर्थहेतुनामस्तास्तिवुरित्यर्थः॥ ततइत्यादि ततोश्रद्धाप्राप्त्यनंत
रंकेनचिदपियागस्याननुष्ठानादितोस्मान्भूलोकात्देवान्प्रत्युपरोडाशादिकंहविर्नजगा
म॥ ननुमागमद्धविः अमृतोपजीविनांदेवानामनेनकिंप्रयोजनमित्यतआह॥ इतःप्र
दानाद्धीति॥ इतोस्माद्भूलोकात्प्रदीयमानंयद्धविस्तस्मादित्यर्थः॥ रुसल्वदोबहुलमितिप्र
पूर्वाद्दातेः कर्मणिल्युट्तत्वेतिहासमाहतेहेति॥ हविरागमनाभावेननिराहारास्ते
देवाअंगिरसःप्रत्यंचंहसंतिमुक्तवंतः किमितिअश्रद्धायागविषयामनुष्यान्प्राप्नो

44

त्तांनिरस्यतेभ्योपहतंविधेहियजध्वमितिविधिंकुर्यादित्यर्थः॥सचबृहनिरागत्योक्तवा
न्हेमनुष्याःकथाकथंकस्माद्धेतोर्नयजध्वेइतिथाहेतौचछंदसीतिथाप्रत्ययः॥एवं
पृष्टेस्तैरुक्तंयागाननुष्ठानप्रकारमुपन्यस्यति॥किंकाम्याकिंकामनयाकस्यफलस्येच्छ
येत्यर्थः॥एवंयागानुष्ठानत्यागकारणमुक्तवत्सुतेषुबृहस्पतिरयथानुष्ठानजनितमेव
तत्तस्यपापीयस्त्वंनतुसम्यग्यागानुष्ठानजमितिबोधयंस्तेषांविपर्ययभ्रमंतांनिरस्य
तियद्वैशुश्रुमेतियत्खलुवसुदेवानामर्थंपरिपूतंपरिगृहीतंशुश्रुमनदेनदात्मकएव
यतः तत्साध्यत्वात्सामान्योक्तंविशिनष्टियघृतानीतिशृतानिपक्वानिपुरोडाशादीनिह
वींषिपूर्वपरिग्रहादिभिःकृप्तानिर्मितावेदिरितियदस्तिएतत्साध्योहिदेवार्थोयतः तेनै
वेदृग्विधेनयज्ञेनहेमनुष्याःयूयमववमर्शमववमर्शस्ययागात्प्राक्पक्वानिहवींषिबर्हिः
स्तरणात्पूर्वंवेदिंचसंस्पृश्यअचारिष्टआचरणंकृतवंतःयागसाधनस्यचमनुष्यस्य
संस्पर्शोनयुक्तः अतस्तस्माद्देवावमर्शनात्हेमनुष्यायूयंपापीयांसोभूतनतुयागात्॥
अतोवमर्शंपरित्यज्यतेनयज्ञेनयजध्वं॥तथाचश्वःश्रेयांसोभविष्यतीतिबृहस्पतिनाबो
धितेअवमर्शनपरित्यागस्यावधिंपृच्छंति॥आकियत्तइति॥कियत्कालपर्यंतमवम
र्शनपरित्यागइत्यर्थः॥तस्योत्तरमाबर्हिषइति॥बर्हिःस्तरणपर्यंतंसंस्कृतांवेदिंनाव
मृशेदित्यर्थः॥एतत्त्वहविषामप्युपलक्षणं।अतःपक्वानिहवींष्यपियागात्पूर्वंनस्पृश्या ४४

नीतिद्रष्टव्यं॥ अत एव सूत्रितं कात्यायनेन॥ प्राक् स्तरणाद्वेदिं नावमृज्येत् भ्रष्टतान्निवह
वीष्यात्प्रचरणादिति॥ युक्तं चैतदित्याह बर्हिषेति॥ बर्हिःस्तरणात्पूर्वमच्छन्ना सती सावे
दिः स्तीर्यमाणेन बर्हिषा खलु छन्ना भवति अतो ऽछन्नायाः स्पर्शे प्रागुक्तो दोषो युज्यत इत्य
र्थः॥ सयदीत्यादि॥ बर्हिःस्तरणात्पूर्वं यदि वेदिमध्ये किंचित्तृणादिकमापद्येत तदा तन्नि
रासार्थमपि स्पृशेत्॥ किंतु बर्हिःस्तृणान् स्तरणसमये बर्हिःस्तरणं कुर्वन्नेव तत्तृणादि
कं निरस्येत्॥ स्तरणप्रभृति वेदिस्पर्शेन दोषाय इत्यभिप्रेत्याह अथेति॥ यदा यस्मिन्
काले बर्हिर्मुष्टिं स्तृणं सध्वर्युः स्तदानीं पदा पादेनाप्यभितिष्ठति॥ अतस्तस्मिन्समये स्प
र्शेन दुष्यतीति भावः॥ एवमुखीहासमुखेन प्रतिपादितमर्थं इदानीमप्यनुष्ठेयत्वेन विध
त्ते॥ सय इति॥ एवं विद्वान् उक्तमितिहासं जानन् नित्यर्थः॥ ॥इति पंचमं ब्राह्मणं॥ वेदार्थस्य
प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्॥ पुमर्थांश्चतुरो वेदैर्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥ब्रह्माण्डं
गोसहस्रं कनकहयतुलापुरुषो स्वर्णगर्भं समाब्धीन्पंचसिरीत्रिदशानरुलताधेनुसौवर्ण
भूमीः॥ रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथो सायणिः सिंगणार्यो व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथि
तविधिमहाभूतयुक्तं घटं च॥ धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलस्वर्णजं स्वर्णमुख्यः का
र्पासं यं रूपावान्गुडकृतमजडो राजत राजपूज्यः आज्योत्थं प्राज्यबुद्धिर्लवणजमनृणः शा
र्करं चार्कतेजा रत्नाढ्यो रूप्यं गिरिमकृत मुदा पान्न सासिंगणार्यः॥ ॥इति महाराजाधि

राजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेणसायणा
चार्येविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेमाध्यंदिनशतपथब्राह्मणभाष्येप्रथमकांडेद्वितीयो
ध्यायः॥ ॥यस्यनिःश्वसितंवेदाःयोवेदेभ्योखिलंजगत्॥निर्ममेतमहंवंदेविद्याती
र्थमहेश्वरं॥ ॥प्रोक्षणीरासादयेतिप्रैषमंत्रानुसारेणप्रथमंप्रोक्षणीनामासादनमुक्तं॥
45 इध्माबर्हिषोरुपसादनमपिविशेषवक्तव्याभावात्सिद्धमभिप्रेत्यक्रमप्राप्तंस्रुक्संमार्जनवि
धत्ते॥सयाइति॥यथावाइत्यादि॥यत्खलुदेवानांवर्तनंतदनुसार्येवमनुष्यवर्तनंत
त्कार्यत्वान्मनुष्याणांचभोज्येन्नसूपशाकादौपक्वेसतिभोजनस्थानेचशोधितेतत्प
रिवेषणसाधनानिदर्व्यादीनिपात्राणिअद्भिःप्रक्षालनेनशोध्यंतेअतोमनुष्यव्यवहा
रनिदानत्वाद्देवव्यवहारस्यदेवानामन्नेहविषिपक्वेवेद्यांसंस्कृतायांतत्परिवेषणसाध
नानांस्रुचांसंमार्जनंयुक्तमितियत्स्रुचइत्येवमंतस्यवाक्यसंदर्भस्याभिप्रेतोर्थः॥निर्णे
निजतीत्यदभ्यस्तादितिझस्यादादेशः॥परिवेषतीत्यत्राप्येवं॥ननुमनुष्यपात्रवद्देव
पात्राणांस्रुचामप्यद्भिःप्रक्षालनेनभवितव्यंकिमनेनसंमार्जनेनेत्यतआहसयदिति॥
निर्णिक्ताभिःप्रक्षालिताभिःस्रुग्भिःप्रचराणीत्यनेनाभिप्रायेणसंमार्जनेनप्रक्षाल
नमेवककरोतीत्यर्थः॥देवपात्रस्यशोधनेमनुष्यपात्राद्विशेषमाहनद्वाइति॥द्वयेनै
केनेतिसामान्योक्तंविवृणोति॥अद्भिश्चब्रह्मणाचेति॥आपोहिकुशाइति॥अपांपवि ४९

यांश्वापरिधीणामरूपाहिकुशाः तथैवप्रागाम्नातं॥ताउपर्युपरिर्यतिपुनर्विरेत इमेदर्भा
स्ताहेताअनापूयिताआपइति॥अतःकुशैःसंमार्जनाद्यज्ञियाभिरेवप्रक्षालनंरू
तवान्नवतीसर्थः॥एवमेतदिति॥द्वयेनैकेनैवसाधनमेदरूतंदैवमानुषपात्रसं
स्कारणांनानात्वंभवतीसर्थः॥प्रथमंस्रुवस्यसंमार्जनंविधातुंतस्यादानप्रतपनेवि
धत्तेअथेति॥देवाहवाइत्यादिकंसमंत्रकप्रतपनस्यप्रयोजनप्रतिपादकंतच्चनिर्वा
पप्रकरणेप्रागेवव्याख्यातं॥अथतस्यप्रतप्तस्यस्रुवस्यसमंत्रकंसंमार्जनंविधत्ते॥
सवाइति॥स्रुवस्यांतरतोबिलमध्ये॥वेदाग्रैरितिसंमार्ष्टिसंमार्जनप्रकाराभिनया
र्थइतिशब्दः॥सचप्रकारःकासायपनेनसूचितः॥वेदाग्रैरंतरतःप्राक्संमार्ष्टीतिमंत्र
स्यपोजनमाहयथेति॥यथाखलुअयंस्रुवःअनुपरतःउपरतिमप्राप्तःसन्यजमा
नस्यभ्रातृव्यान्क्षिणुयाद्धिंस्यात्तूरिक्षिहिंसायामितिधातुः॥एवमेवैतन्मंत्रवाक्यमाहस
पत्नान्क्षिणोतीतिसपत्नक्षिदितिमंत्रपदस्याभिप्रायइतिभावः॥मंत्रशेषमनूद्यव्या
चष्टे॥वाजिनंत्वेति॥वाजोहविर्लक्षणमन्नंतदेवयज्ञः॥तदर्हत्वेनतद्दंत्वांवाजेध्या
यैवाजस्यान्नस्येंधनंदीपनंभूयःकरणमनेनक्रियतइतिवाजेध्यायज्ञः॥तस्येसं
माज्मीतिमंत्रशेषस्यार्थः॥तदेतदाह॥यज्ञियंत्वेति॥यज्ञमर्हतीतियज्ञियःयज्ञार्त्वि
ग्भ्यांइतिघः॥जुह्वादीनांस्रुचांसंमार्जनंविधत्ते॥एतेनैवेति॥अनिशितोसीतियो

यंस्रुवसंमार्जनमंत्रः॥एतेनैवानिशितासीतिस्त्रीलिंगत्वेनविपरिणमय्येनेत्यर्थः॥अ
तएवसूत्रकृतोक्तंअनिशितेतिस्रुचइति॥स्रुचःस्त्रीत्वेनतत्प्रकाशनायवाजिनंत्वेत्य
स्यापिपुंलिंगत्वाद्धस्तेनैववाजिनींत्वेतिस्त्रीलिंगत्वप्रोक्तव्यमित्याहवाजिनींत्वेति॥संमार्ज
नक्रियापेक्षयास्रुचमितिद्वितीया॥स्रुक्त्वादिवत्समंत्रकसंमार्जनस्यप्रसक्तस्यनिवृत्त्य
र्थमाहतूष्णीमिति॥प्राशित्रारव्योंगयोभागः॥सह्रियतेऽनेनेतिप्राशित्रहरणंगोक
र्णाकृतिपात्रंतंतूष्णींसंमार्ष्टीत्यर्थः॥तदुक्तंकात्यायनेनापि॥तूष्णींप्राशित्रहरणमि
ति॥आपस्तंबस्तुसमंत्रकपक्षमप्यसूत्रयत्प्राशित्रहरणंतूष्णींवेति॥स्रुचांसंमार्जन
प्रकारमभिनयेनदर्शयतिसवाइति॥इतिअनेनप्रकारेणप्रागपवर्गंवेद्यग्रेबिलमध्ये
संमार्जनंइत्यनेनप्रकारेणप्रत्यगपवर्गंआत्माभिमुखंबाह्यतःपृष्ठभागेवेदमूलेःसंमा
र्जनंकार्यमित्यर्थः॥तथैवसूत्रितंवेद्यग्रैरंतरतःप्राक्संमार्ष्टिनिष्ठितइतिविपर्यस्यब
हिर्मूलैरितियदेतदंतरतोबाह्यतश्चद्विविधंसंमार्जनंतत्प्राणोदानात्मनाप्रशंसतिइती
वेति॥इतिशब्दोद्वाप्यभिनयार्थः॥अयंप्राणवृत्त्यात्मकोवायुःइतीवअनेनप्रकारेणप्रा
ङ्संचरति॥उदानशब्दस्यापानरूपसमभिधायकत्वंप्राक्प्रतिपादितं॥अपानवृत्त्यात्मको
वायुःइतीवअनेनप्रकारेणप्रत्यङ्संचरति॥अतःप्राक्प्रत्यक्संमार्जनाभ्यांस्रुक्षुप्राणा
पानावेवस्थापयतीत्यर्थः॥तस्मादित्यादि॥यस्मात्स्रुचामुपरिभागस्यसंमार्जनंप्राचीनंप्र

ष्ठभागस्यचप्रतीचीनंतस्मादरत्नेरुपरिभागस्यलोमानिइतीवएवमेवप्राचीनानिभवंति॥ए
ष्ठभागस्यचलोमानिइतीवइत्थंप्रतीचीनानिभवंतीत्यर्थः॥अयमर्थस्तैत्तिरीयकेविस्पष्ट
माम्नायतेतस्मादरत्नौप्रांच्युपरिष्टाल्लोमानिप्रत्यंच्याधस्तादिति॥संमार्जनानंतरंप्रतप
नपुरःसरंप्रदानंविधत्ते॥सवाइति॥सखल्वाग्नीध्रःस्रुक्समार्गानंतरमेवसंमृष्टंपात्रं
पुनरग्नौप्रताप्याध्वर्यवेप्रदद्यादित्यर्थः॥तदेतत्पुनःप्रतपनंलौकिकदृष्टांतेनोपपादय
ति॥यथेति॥यथाखलुरकांस्यादिकंलौकिकपात्रमवमृज्यावमृज्यनिर्णिज्यप्रक्षाल्योत्त
मंचरमंक्रियाविशेषणमेतत्॥अंततःअनवमर्शंअवमर्शमकृत्वैवकेवलमुदकेनैवपरि
तःअंतरतोबाह्यतश्चसर्वतःक्षालयेत्एवंतत्संमार्जनानंतरंपुनःप्रतपनमित्यर्थः॥स्रुव
संमार्जनस्यप्राथम्यंस्रुक्संमार्जनस्यतदानंतर्यंचप्रागुक्तंलौकिकदृष्टांतेनप्रशंसितुमनु
वदति॥सवाइति॥योषावाइत्यादि॥स्रुक्स्त्रीलिंगत्वाद्योषितस्रुवस्तुपुंल्लिंगत्वात्सेचन
समर्थः॥पुमान्यस्मादेवंरूपःस्रुवस्यसंमार्जनेप्राथम्यंतस्मादेवकारणात्बह्व्योपिस्त्रि
यःसंभूयगसोबालमपिपुमांसंपुरस्कृत्यतस्यपश्चात्प्रयंति॥तस्माद्दृष्टानुसारेणस्रुवस्य
प्रथमंसंमार्जनमुक्तंपश्चात्स्रुचामित्येतद्युक्तमित्येतदर्थः॥संमार्जनेधर्मविशेषमाह॥स
वाइति॥यथायेनप्रकारेणसंमार्जनस्यसमयेअग्निमभिनव्युक्षेतअग्नेरुपरिसंमार्जन
साधनं।कुशोदकदिनपतेत्तथैवसंमृज्यात्तदेतल्लौकिकदृष्टांतेनोपपादयति॥यथेति॥

यस्य खलु भोजनार्थमन्नमाहरन्ति॥ तं प्रत्यर्थपात्रप्रक्षालनोदकेन यथाभ्युक्षेत्॥ एवमेव तदग्ने
रभ्युक्षणं॥ अग्नेर्होमार्थं हि हविः स्रुक्स्रुवादीनि च पात्राणि तत्साधनानि॥ अतस्तत्प्रक्षालनो
दकेन तस्याभ्युक्षणं तादृगेव स्यात्॥ न हि लोके पात्रप्रक्षालनोदकेन भोक्ताभ्युक्ष्यते अतः
पात्रसंमार्गोदकेनाग्नेरभ्युक्षणं न कार्यमित्यर्थः॥ कथं तर्हि संमार्जनं कार्यमित्याह प्राङिव
ति॥ प्राङ्मुख एवाग्नेः सकाशादुत्क्रम्यागत्वा अग्नेरुपरि यथा न पतन्ति तथा संमृज्जीतेत्यर्थः॥
स्रुक्संमार्जनानां वेदाग्राणामाहवनीये प्रहरणं तदनंतराभिमतमुपन्यस्यति॥ तद्वेकर
ति॥ स्रुचः संमृज्य तेन एभिरिति स्रुक्संमार्जनानि वेदाग्राणि अग्नावभ्यादधाति॥ तधना
मभिप्रायमाह॥ वेदस्येति यत्तत्साधनो हि वेदः वेदस्य संमार्जनाद्यावुपयुक्तत्वात्॥ एतानि
च तस्यावयवा अभूवन्॥ अहेत्यवधारणेन केवलं वेदावयवत्वात्॥ एवं वेदाग्राणां यास्तियत्वं
अपि तु वेदाग्रैः स्रुचः संमार्जिषुः समस्ष्वं तत्र ऋत्विजः अतः इदं वेदाग्रजातं यज्ञसंबंधि किं
चिदंगं यद्धि वेदग्नेरन्यत्र निरस्येत् तदा तत्तौ घेबहिर्द्वा वास्यतो भवेत्॥ अग्नौ प्रक्षिप्तं हि
यद्वेतं न भवति नैव त्यं न वेदिस नेनाभिप्रायेणाग्नौ प्रक्षिपंतीत्यर्थः॥ स्वमतं दर्शयितुमेकी
यं मतं निषेधति॥ तद्दु तथेति॥ एवं लौकिकदृष्टांतेनोपपादयति॥ यथेति॥ यथा खलु भोजना
योपविष्टं भोक्तारं ततः प्रागेव पात्रप्रक्षालनोदकं पाययेत् एवमेव तत् होमात् प्राक् संमार्जन
तृणानामग्नौ प्रहरणं अनेन तद्युक्तमित्यर्थः॥ स्वमतमुपन्यस्यति तस्मादिति यस्मादेकीय

मनेऽन्तकरीत्यादोषः तस्मादेतानि संमार्जनानि तृणानि उत्करे प्रक्षिपेदित्यर्थः॥ पक्षद्वयमपि का
त्यायनः सूत्रयामास॥ संमार्जनान्यपास्यत्याहवनीये प्रासनमेक इति॥ प्रैषक्रमप्राप्तं पत्नीसं
न्नहनं विधत्ते॥ अथेति॥ जघनार्द्धो वा इत्यादि॥ गार्हपत्ये त्वनुष्ठेयेषु पत्नीसंयाजादिषु पत्न्याः
संबंधात् सा यज्ञस्यापरार्द्धः किं तत इत्याह प्रागिति मदीयो यज्ञः प्रागपवर्गतायमानो विस्ती
र्यमाणो यान् गच्छेत्॥ अतः परार्द्धमारभ्य यत्तो विस्तारयितव्य इत्यनेनाभिप्रायेण पत्नीं सन्न
ह्येदित्यर्थः॥ यदेतत्संन्नहनं तदश्वेभ्यादीनामिव पत्न्याप्यनेन सार्द्धं योजनं बंधनमित्याह यु
नक्तीति॥ युक्तामइति योक्तुरभिप्रायाविष्करणं युक्ताच सा मदीयं यज्ञमनुलक्ष्य यज्ञसमाप्ति
पर्यंतं आसातै आसीत॥ न युक्तोऽश्वादी रथे नियमेनास्त इत्यर्थः॥ एवं विहितं सन्नहनं प्रशस्यत
स्साधनं विधत्ते योक्त्रेणेति॥ रथाद्यवयवस्य युगस्य धुरि बलिवर्द्दादियोजनार्थं दाम योक्त्रं तेन
सन्नह्येदित्यर्थः॥ लौकिकोदाहरणेनैतद्द्रढयति योक्त्रेणेति॥ योग्यं योजनीयं मनडुहश्वादिक
मित्यर्थः॥ तच्च संन्नहनं नाभिप्रदेशे कार्यमित्यभिप्रेत्याह अस्ति वा इति॥ अयज्ञियस्य पत्न्या नां
भेरधोभागस्य यज्ञियस्योपरिभागस्य च मध्ये संनहनेन सांकर्यनिवारणात् यज्ञियेनैवोपरि
भागेन विधास्यमानवेक्षणं साधुकृतं भविष्यतीत्यर्थः॥ परिहितस्य वाससउपरि तत्संन
नहनं कार्यमिति विधत्ते॥ सवा इति॥ योक्त्रपत्नीशरीरयोर्वाससा व्यवधानं प्रशंसति॥ ओष
धयइति॥ ओषधिकार्यत्वात् वाससः तत्तादात्म्यव्यपदेशः॥ वरुण्येति॥ वरुणसंबधिनी

वरुणपाशात्मिकारज्जुः सच वरुणपाशो निग्रहहेतुरिति तस्य व्यवधानेन केनचिद्वितत्यमि
तिवासो लक्षणोषधिभिरंतर्धानं युक्तमित्यर्थः ॥ तस्य प्रयोजनमाह ॥ तथोहेति ॥ विहितं संन
हनमनूद्य मंत्रं विधत्ते ॥ सइतिमंत्रं व्याचष्टे ॥ इयं वा इति ॥ अदितिरनवखंडनीया देवानां पत्नी
या पृथिवी सैव एषापि योषित् यजमानस्य पत्नी भवति तत्तस्मात्स्थित्या इवास्याः रास्नां रशनां
अलंकारार्थां मणिमुक्तादिखचितां मेखलामेवावध्नाति न रज्जुमिति मंत्रप्रयोगाभिप्रायः ॥ उक्ता
र्थपरतां रास्नाशब्दस्य दर्शयति हिरइति हिरशब्दो मेखलापर्यायः ॥ योक्त्रस्य संनहनसमये ग्रं
थिकरणं निषेधति ॥ स वा इति ॥ विपक्षे बाधमाह ॥ वरुण्य इति ॥ वरुणपाशो हि ग्रंथिमान् अ
तो ग्रंथिकरणाभावे योक्त्रं विस्रस्तं स्यादित्यत आह ॥ ऊर्द्ध्वमिति ॥ योक्त्रस्य मूलाग्रे संयोज्यैकी
कृत्योर्द्ध्वमुद्गृह्णेत् उपरिष्टाल्लंबयेदित्यर्थः ॥ तथा चोक्तं सूत्रकृता दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्द्ध्व
मुद्गूहतीति संनहनसमये गार्हपत्यस्य नैरृत्यां दिशि पत्न्या अन्वासनं विधित्सुः साक्षात्पश्चा
त्प्राङ्मुखोपवेशनं निषेधति ॥ सा वा इति ॥ तदुपपादयति ॥ इयं वा इति ॥ इयं हि पृथिवी देवानां प
त्नी सा गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राङ्मुखी सर्वदा उपविशति ॥ अतस्तत्रासीना इमामेव देवपत्नीमभ्या
रोहेत् ॥ तथा च योषा बाधस्तं दर्शयति सेति क्षिप्रे अल्पकाल इत्यर्थः ॥ तथोहेति ॥ पश्चादुपवेश
नपरित्यागे सत्युक्तदोषाभावात् चिरकालं पत्नी जीवेत् तेन पश्चादासनपरित्यागेनास्मा देव
पत्न्या यदुपवेशनं विधत्ते ॥ तस्मादिति ॥ तस्मा देवपत्नीस्थानाद्दक्षिणतो दक्षिणभागे गार्हपत्यस्य ४८

स्यनैकसांद्रिश्चीत्यर्थः॥अतएवसूचितंकात्यायनेन॥पत्नींसंनह्यतिप्रसंगदक्षिणतउप
विष्टांगार्हपत्यस्यमुंजयोक्त्रेणेतिपत्न्याआज्यावेक्षणंविधत्ते॥अथेति॥रेतसःपुरुषोपभु
क्तान्नपरिणामत्वात्कारणकार्ययोरभेदोपचारात्तादात्म्यं॥विहितमवेक्षणमनूद्यमंत्रंवि
धत्तेसेति॥मंत्रगतमदब्धेनेतिपदंव्याचष्टेअनार्तेनेति।आर्तिर्हिंसातद्रहितेनेत्यर्थः॥अ
ग्नेर्जिह्वासीतिप्रतिपादितमाज्यस्यजिह्वारूपत्वमुपपादयति॥यदावाइति॥जिह्वास
दृशज्वालाहेतुत्वात्आज्यंजिह्वेत्युच्यतइत्यर्थः॥मंत्रगतंसुहूरितिपदंव्याचष्टे॥साध्विति॥
सुष्ठुहूयमानात्वात्सुहूःअनेनचहोमानुगुण्येनसाधुत्वंलक्ष्यतइत्यर्थः॥धाम्नेधाम्नइतिमं
त्रशेषंव्याचष्टेसर्वस्माइति॥धाम्नेधाम्नेतत्तद्देवताशरीरायपयजुषेयजुषेतद्ग्रहणमंत्रायचप
र्यासंभवेतिमंत्रार्थः॥अतःसर्वस्मैयत्तायैधिभवेतितदर्थप्रतिपादनंब्राह्मणेनक्रियतेपुरस्ता
द्धरणंविधत्तेऽथेति॥पत्न्यवेक्षणानंतर्यमथशब्दार्थः॥पुनस्तस्याहवनीयेधिश्रयणंविध
धत्तेतदिति॥हविःश्रपणंहिआहवनीयगार्हपत्ययोर्विकल्पितंतंत्राहवनीयेश्रपणपक्षेप
त्न्यवेक्षणानंतरमेवाज्यंपुरस्ताद्धृत्वाहवनीयेधिश्रयेदित्यर्थः॥एवंकुर्वतोभिप्रायमाह॥स
र्वइति॥यागसाधनत्वाद्धविरत्रयत्तशब्दार्थः॥आज्यपुरोडाशादिलक्षणंसर्वमपिमदीयंभ
हविःआहवनीयेसंस्कृतंभवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः॥अस्मिन्नपिपक्षे॥प्रथमतोगार्हपत्या
धिश्रयणेकारणमाह अथयदमुत्रेति।अमुत्रगार्हपत्येऽग्नेपुरोडाशाधिश्रयणकालेपत्नीमव

कान्त्यायिष्यन्पत्न्यवेक्षणाद्धेतोः तत्संनिधानाय गार्हपत्येऽधिश्रयणं कर्तव्यमित्यर्थः॥ प्रथमत
एवाज्यस्याहवनीयेऽधिश्रयणे दोषमाह नहीति॥ पुरोडाशाधिश्रयणकाल एव आहवनीये यद्या
ज्यमधिश्रयेत् तदा गार्हपत्यसमीपे अन्वासीनायाः पत्न्यास्तदवेक्षणं न घटते भिन्नदेशत्वात्
49 यद्विच पत्नीमवकाशयिष्यामि अवेक्षयिष्यामीति तदर्थं सामिसंस्कारमध्ये तत्सस्रुक्पश्चात्
त्याः समीपं हरेत् तदा संस्कारविघातः स्यादिति तदपि न युज्यते अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया प
त्नीनावेक्षयेत्॥ तस्याः पत्न्याः पश्चादन्तरायो भवति एतदुक्तं भवति॥ गार्हपत्ये हविःश्रपण
पक्षे हि आज्यमपि तत्रैवाधिश्रीयत इति तत्समीपोपविष्टायाः पत्न्यास्तदवेक्षणं घटत इति न
काप्यनुपपत्तिः आहवनीयश्रपणपक्षे प्रथमत एवाज्यस्यापि तत्रैवाधिश्रयणे ईदृग्विधो दो
षः प्रसज्जेतेति॥ कथं तर्हि तस्मिन्पक्षे कार्यमिति चेत् उच्यते॥ प्रथमतो गार्हपत्ये धिश्रित्य पत्न्य
वेक्षणानन्तरं आवनीयसमीपं नीत्वा तत्राधिश्रयेत्॥ तथा सत्युक्तदोषाभावमाह तथेति॥ त
स्मादित्यादि॥ यस्मादेवमाहवनीये प्रथमतोऽधिश्रयणे दोषस्तस्मात्तस्यास्सार्धं गार्हपत्ये प्रथमाज्य
स्य विलापनमित्यर्थः॥ यस्य तु पत्न्या रजोदर्शनादि निमित्तवशेना संनिधानात्तदीयकर्माण्याज्या
वेक्षणादीनि न क्रियन्ते तस्योक्तदोषाभावात्प्रथमत एवाहवनीये आज्याधिश्रयणं कार्यमित्याह
यस्येति॥ तस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादनं केषांचिन्मतेन निषेधति तदाहुरितिनिषेधाभिप्रायमाह
अत इति अतोऽस्मादेव खल्वाहुर्देवपत्नीनां यागः॥ अतस्तत्संबद्धस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादने सति ५०

तद्दैवदेवपत्नीरवसभाभ्रवगतजनसमूहाः करोति॥ यष्टव्यदेवसंघस्य वेद्यामवस्थानात्
अर्हे निनिषातो विनिग्रहेअस्तु नथालं देवपत्नीनां किं तद् इत्यनतआह॥ पर इति॥ देवपत्नीनां
सभाप्रापणादस्य यजमानस्य पत्न्यपि परःपुंसा भवति परइत्ययं सकारांतः परस्तादित्यर्थे स्व
प्ररूषादन्यत्र राजविध्यादौ पुरुषसमूहं प्राप्ता परःपुंसेत्युच्यते॥ अचतुरादिसूत्रे स्त्रीपुंसेति
निपातितत्वात् परःपुंसेत्युपपदांतरेपि समासांतो प्रत्ययोद्रष्टव्यः॥ इति श्राद्धएकीयमतस
मास्यर्थः॥ याज्ञवल्क्यमतेनां तवेद्यासादनमेव निगमयति॥ तदिति॥ यथादिदिष्टं यथा
देशनं यथाशास्त्रं पत्न्या संबधिकार्यं अस्तु भवतु अतःपत्नीसंयाजार्थं अंतर्वेद्या नासादनमि
तिनयुक्तं पत्न्यपि परःपुंसा वा भवतु प्रयातायथा तथा वा भवतु तयापि किं प्रयोजनं अतःपुरः
पुंसेसे तदपिदूषणं को वा आद्रियते सर्थः॥ एवमुक्तं दूषणं निरस्य वेद्यासादनपक्षमुपपादय
ति॥ यतो वेदिरिति॥ वेदिराज्यं चोभयमपि यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञः॥ तथा च वेद्यासादने वेदि
रूपाद्यज्ञादाज्यरूपं यज्ञं निर्ममे निर्मितवान् भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तत्रैवासादयेदित्यर्थः॥
तस्मादित्युक्तार्थनिगमनं॥ तस्याज्यस्योत्सवनं विधत्ते॥ प्रोक्षणीष्विति॥ प्रोक्षण्युत्सवनं या
भ्यां ऽपवित्राभ्यां कृतं तेन च नतआदाय ताभ्यामेवाज्यस्योत्सवनं कार्यमित्यर्थः॥ उत्सवनवि
धिस्तावकं ब्रह्मोहवाइत्यादि प्रागाम्नातं ब्राह्मणं आज्योत्सवनस्यापि समानमित्याह एके
वाहति॥ उत्सवनसंस्कारेण पर्यवसितमर्थमाह मेध्यमिति विहितमुत्सवनमनूद्य मंत्रं विध

50

ते॥सइति॥आज्यस्यैकत्वात्तत्सेकवचनांतत्तैवप्रोक्षण्युसवनमंत्रतोस्य विशेषः॥अन
स्तन्मंत्रव्याख्यानरूपंसविताबैदेवानांप्रसवितेत्यादिकंब्राह्मणमंत्रादिशति सोसावितिआ
ज्यस्योत्सवनानंतरंताभ्यामेवलेपसहिताभ्यांपवित्राभ्यांपुनःप्रोक्षण्युसवनंविधत्ते॥अ
थेति॥प्रागाम्नातमेवमंत्रंपठित्वातद्ब्राह्मणमप्यतिदिशति॥सवितुर्वइति॥आज्यलेप
सहिताभ्यांप्रोक्षण्युसवनमुत्पादयति॥तद्यदिति॥तत्तत्रयदिदमाज्यलिप्ताभ्यांपवित्रा
भ्यामपामुत्सवनंतेनपयएवास्सुदधातिस्थापयतिसंयोजयति आज्यस्यपयःकार्यत्वात्
अप्सुहिपरंपरयातत्कार्यत्वात्पयःप्रतिष्ठितंएतदेवपारंपर्येणोपपादयति॥इदंहीति॥
जग्धाभक्षइत्वा॥अदोजग्धिल्यप्तिकितीत्यदेर्जग्ध्यादेशः॥तस्मादिति॥यस्मादेवंगव्यंप
यःपरंपरयाउदकरसपरिणामरूपंतस्मात्कारणात्कार्यस्याज्यस्यापांचयदुत्सवनेसंसर्जनं
तद्रसस्यैवसर्वत्वायसंपूर्णत्वायकार्त्स्न्यायभवतीत्यर्थः॥अथध्वर्योराज्यावेक्षणंविधत्ते
अथेति॥एकीयंमतमुपन्यस्यनिरस्यतितद्धैकइति॥अवख्यापयंति॥ख्यातिरत्रपश्य
तिकर्मा॥अवेक्षयंतीत्यर्थः॥याज्ञवल्क्यमतमुपन्यस्यति॥तदिति॥यएवंयजमान
मवेक्षयंतितेस्वकीयेयज्ञेकथंकस्मादेवस्वयंयजमानाएवसंतोध्वर्यवोनभवंति॥कथंवा
स्वयमेवहोतारोभूत्वायाज्यानुवाक्यादिनानुब्रूयुः॥तेषामाध्वर्यवादिकरणेहेतुमाहयत्रेति
यत्रखल्वाध्वर्यवादौतत्करणमंत्रैर्बहुनराइवाशिषः॥फलप्रार्थनाःक्रियंतेतादृक्फलप्रतिपा ५०

दृकमंत्रविशिष्टमाध्वर्यवादिकंकस्मान्नकुर्युः॥तत्परिसज्यएषामेकेषांग्रासविनामंत्रैर्वावेक्षणं
यजमानेनैवकर्तव्यमितिकस्मात्कारणात्श्रद्धाजातेत्यर्थः॥एवंयजमानावेक्षणादिमहस्य अ
ध्वर्युणैवतदवेक्षणंकार्यमितिप्रतिपादयति॥यांवाइति॥दक्षिणाभिःपरिक्रीतत्वादृत्वि
ग्भिर्यत्सकलमाज्यास्यनेतद्यजमानस्यैवेतिनतेनपृथगाज्यासनंकार्यंअतोध्वर्युरेवाज्यम
वेक्षेतेत्यर्थः॥तदवेक्षणमनूद्यप्रशंसतिसइति॥अवेक्षणस्यकरणंहिचक्षुःतच्चयथा
भूतमेववस्तुविषयीकरोतीतिसत्यं॥एतदेवलोकव्यवहारेणसंवादयन्द्रढयति॥तस्मा
दितियस्मादेवंचक्षुःसत्यंतस्मादेवकारणात्विवदमानयोर्मध्येयश्चक्षुषादृष्टवानस्मी
तिवदतितद्वचनमेवश्रद्धार्हंनत्वितरस्यश्रुतवानस्मीतिवचनमित्यर्थः॥विहितमवेक्षण
मनूद्यमंत्रंविधत्ते॥सइति॥योयंतेजोसीतिमंत्रःसएवसत्योयथार्थःएवंकुतइत्यतआह॥ते
जोहीति॥हियस्मादेतदाज्यंतेजःतद्धेतुत्वात्तथाशुक्रंनिर्मलममृतंयागादिद्वाराअमरण
साधनंयद्वाअमृतवसुष्टिकरंएवमाज्यस्यैवंरूपत्वाद्विद्यमानार्थप्रकाशकत्वान्मंत्रःसत्यइत्य
र्थः॥ ॥इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेमाध्यंदिनशतपथब्राह्मणेतृती
याध्यायेप्रथमंब्राह्मणं॥ ॥अथजुहूपभृद्ध्रुवास्वेतस्याज्यस्यस्रुवेणग्रहणंविधित्सुस्तस्
समुदायस्यपुरुषावयवकल्पनयास्तुत्यर्थंतत्साध्ययज्ञस्यपुरुषतादात्म्यमाहपुरुषोवाइति॥
तादात्म्यमुपपादयति॥पुरुषस्तेनेति॥पुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाद्यज्ञस्यपुरुषत्वमित्यर्थः॥ए

यवाद्यसादि॥ यत एवं यत्तः पुरुषः अत एव यत्तो विस्तीर्यमाणो यदवयवपरिमाणवि
शिष्टः पुरुषः तादृगवयवपरिमाणविशिष्ट एव विधीयते तादृगवयवक्लृप्तिमभिनये
न दर्शयति॥ २ तस्येति॥ या जुहूः सेयं अयं दक्षिणो बाहुरित्यर्थः॥ तथा योपभृत् सेयं वा
म बाहुः ध्रुवा आत्मा मध्यदेह इत्यर्थः॥ अत एव तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नायते जुहूर्दक्षि
णो हस्त उपभृत्सव्य आत्मा ध्रुवेति ध्रुवाया आत्मत्वमुपपादयति॥ तद्वा इति॥ आत्मनो
मध्यदेहाद्वा इमानि परितो वर्तमानानि हस्तपादादीन्यंगानि सर्वाणि प्रभवंति उत्पद्यंते॥
यस्मादेवं लोके॥ तस्माद्ध्रुवाया आत्मत्वात् तस्या एव सकाशात्कृत्स्नोपि यज्ञः प्रभवत्युत्प
द्यते॥ ध्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वयागसाधारण्यमनेन प्रतिपादितं भवति॥ जुह्वादिषु सर्वासु
स्रुक्षु ध्रुवस्य संचरणमुपपादयितुं तस्य प्राणरूपतामाह प्राण एवेति। देहमध्ये वस्थितः प्राण
वायुर्यस्मात्सर्वाण्यंगानि नाडीभिः क्रमेण व्याप्नोति॥ तस्मात्तदात्मकः ध्रुवोपि जुह्वाद्याः
सर्वाः स्रुचोनुलक्ष्य क्रमेण संचरति एवं पुरुषावयवादिकल्पनया जुह्वादिसमुदायं प्रश
स्य लोकतादात्म्यप्रतिपादनेनापि तं प्रशंसति॥ तस्येति॥ तस्य यज्ञस्य असौ दूरदेशे वस्थि
ता द्यौरेव जुहूः इदमेवांतरिक्षमुपभृत्॥ इयमेव भूमिर्ध्रुवा जुह्वाद्यो लोकत्रयात्मिका इ
त्यर्थः॥ अस्त्वेवं॥ किं तत इत्याह॥ तद्वा इति॥ तत्तथा सति अस्या भूम्या एव सकाशात् यस्मादिमे
सर्वे लोकाः प्रभवंत्युत्पद्यंते॥ तस्मादेव कारणात्पृथिव्यात्मिकाया ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्र ५१

51

भवति॥इतोपिध्रुवास्थमाज्यंसर्वयागसाधारणमित्यर्थः॥अस्मिन्नपिपक्षेस्रुवस्यस
र्वासुस्रुक्षुसंचरणमुपपादयति॥अयमेवेति।योयंलोकत्रयेवायुःपवतेवातितदात्मक
एवस्रुवःसचबाह्योवायुर्यथासर्वान्लोकान्अनुलक्ष्यसंचरतितथैवतदात्मकस्य
स्रुवस्यापिलोकत्रयात्मिकासुस्रुक्षुसंचरणंयुक्तमित्यर्थः॥अथतासुस्रुक्षुआज्यग्र
हणंविधित्सुस्तस्यपुरोडाशादिहविरंतरवत्प्रसक्तंदेवतादेशनपूर्वकत्वंनिवारयितुमा
ह॥सएषइति॥तायमानोविस्तीर्यमाणोयज्ञःप्रथमम्अग्न्यादिभ्यःप्रधानभूतेभ्योदेवेभ्य
स्तादर्थ्येचतुर्थ्यादेवार्थंतायतेविस्तार्यतेतनुविस्तारइत्यस्मात्कर्मणियकितनोतेर्यकी
त्यात्वं॥ततऋतुभ्योवसंतादिभ्यःप्रयाजदेवताभ्यःछंदोभ्योगायत्र्यादिभ्योनूयाजदे
वताभ्यश्चतायतइतिशेषः।तत्रपुरोडाशादिलक्षणंयद्धविःस्तद्देवानांस्वभूतंअतस्त
द्देवतानामादेशपुरःसरंग्रहीतव्यंकुतएतदित्यतआहएवमितिएवमेवहितेषामग्न्या
दिदेवानांदर्शपूर्णमासादिषुसोमयागादिषुचनामादेशविशिष्टामंत्राःसमाम्नाताःअग्न
येजुष्टंगृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यांजुष्टंगृह्णामीतिपुरोडाशनिर्वापेसोमरसग्रहणेष्वैंद्रवायवा
दिषूपयामगृहीतोसिवायवइंद्रवायुभ्यांत्वेति।अथेति।अथतस्मिन्यज्ञेयदाज्यग्रहणं
तत्प्रयाजानुयाजवद्देवतार्थंचशब्दादवशिष्टकृत्स्नपन्नार्थंचतत्तथासतितदाज्यंदेवता
नामनादिश्यानुक्त्वाआज्यसंबंधिनैवरूपेणगृह्णातिआज्यसंबंधिरूपंचदेवतायाअ

नादेशानं नवाएतत्कस्यैचनदेवतायैहविर्गृह्णन्नादिशातियदाज्यमित्यनादेशनस्यतद्ध
र्मतयाप्राग्गाम्नानत्वात्॥अथजुहूपभृतोराज्यग्रहणं विधत्ते॥सवाइति॥जुह्वांचतुर्वारं
स्रुवेणाज्यंगृह्णीयात्॥उपभृत्यष्टवारं तत्रजुहूस्थमाज्यंकिमर्थमित्याशंक्यतत्प्रयोजन
माह॥सयदिति॥केपुनस्तऋतवः येभ्योजुहूस्थमाज्यंभागइत्यतआह॥प्रयाजेभ्यइति
प्रयाजदेवताऋतवोवसंताद्याः तेषांचनामादेशनरहितमेवाज्यंग्रहीतव्यमित्युक्तंत
दिदानीमनूद्यतस्यप्रयोजनमाह॥तदिति॥तत्तथासतितदनादिश्यग्रहणंअजामितायै
जामितायैजामितादोषराहित्यायसंपद्यते॥हविर्ग्रहणाज्यग्रहणयोर्देवतादेशनेसत्यैक
रूपेणजामितास्यात्॥तमिमंदोषंविपक्षेदर्शयति॥जामिहेति॥औपभृताज्यस्यविनियोग
माह॥अथेति॥अत्रछंदसांकः प्रसंगइत्यतआहअनुयाजेभ्यइति॥गायत्र्यादिछंदोरूपाह्य
नुयाजदेवताः अतोनुयाजेभ्यएवोपभृतितदाज्यग्रहणं॥अत्रापिदेवतानादेशनंपूर्ववज्जा
मितादोषराहित्यायेत्याह॥तदिति॥पूर्ववद्विपक्षेबाधमुपन्यस्यानादेशनमुपपादयति॥जा
मिहेति॥ध्रुवायांचतुर्ग्रहणविधिपुरःसरंतत्प्रयोजनमाह॥अथेति॥ध्रौवाज्यग्रहणमप्या
ज्यधर्मेणदेवतानादेशनलक्षणेनकर्तव्यमित्युक्तात्रदेयतादेशनस्यप्रसक्तिरेवनास्तीत्याह॥
कस्मादुत्याद्दिशेदिति॥यतोयस्मात्कारणाद्ध्रुवास्थमाज्यंयज्ञेयावत्योदेवताः संतितावतीभ्यःस
र्वाभ्यएवदेवताभ्योअवद्यतिविभज्यगृह्णाति॥अतः सर्वदेवतासाधारण्याद्देवताविशे

षस्यादेशानंतसंभवतीत्यर्थः॥अतएवतैत्तिरीयकेसमाम्नायते॥यज्जुह्वांगृह्णातिप्रयाजेभ्यस्तद्
दुपभृतिप्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्सर्वस्मैवाएतद्यज्ञायगृह्णतेयत्ध्रुवायामाज्यमिति॥अथजुहू
पभृतोराज्यग्रहणस्यचतुष्ट्वादिसंख्याविशेषमुपपादयितुमाह।ऐं यजमानएवेति॥यज
मानएवजुहूमनुभागीतस्यजुहूर्भागइत्यर्थः॥लक्षत्थंभूतारव्यानभागवीप्सास्विसनोःकर्मप्रव
चनीयत्वं॥कर्मप्रवचनीययुक्तइतिद्वितीया॥तथायश्चास्मैयजमानायातीयतिअरातिःशत्रु
रिवाचरतिसउपभृतमनुउपभृत्तस्यभागइत्यर्थः॥अतएवतैत्तिरीयकंयजमानदेवत्यावैजुहू
र्भ्रातृव्यदेवत्योपभृदिति॥तथाभोक्तुर्भोग्यस्यचक्रमेणजुहूपभृतोभागावित्याह॥अन्नैवजु
हूमिति॥तद्भागत्वेनतत्तादृशस्यमाह॥अन्नैवजुहूरिति॥प्राग्विहितंतयोराज्यग्रहणंस्तुसर्थ
मनुवदितुमनुसंधत्तेसवाइति॥तत्रजुह्वांचतुर्ग्रहणमनूद्यसंख्याल्पीयस्त्वंप्रशंसतिसयदिति॥
जुह्वाअतरूपत्वादष्टसंख्यातःचतुःसंख्यायाःअल्पीयस्त्वेतात्तारमेवपरिमिततरंअतएव
कनीयांसंअल्पीयांसंकरोति उपभृत्याज्यग्रहणसंख्यामनूद्यतद्भूयस्त्वंप्रशंसति॥अथयदि
ति॥आद्यरूपाद्युपभृत्॥तत्रभोक्तृरूपजुहूतःसंख्याबाहुल्याद्यद्भोज्यवस्तुजातमेवापरिमि
ततरमधिकतरमतएवभूयांसंबहुतरंअतिशयेनबहुलंकरोति॥तद्धिसमृद्धमित्यादि॥यत्
खलुभोक्तॄणामल्पीयस्त्वंभोग्यवस्तुजातस्यचभूयस्त्वंतत्खलुसमृद्धमित्यर्थः॥जुहूपभृतो
राज्यग्रहणेप्रतिनियतंधर्मविशेषंविधत्ते॥सवाइति॥भूयोबहुतरमधिकमाज्यंजुह्वांय

थाभवतितथासम्यक्पूर्णेनस्रुवेणकर्तव्यंकनीयोल्पतरंउपभृतिगृह्यमाणमाज्यंयथाभव
तितथाअर्द्धपूर्णस्रुवेणकार्यमित्यर्थः॥जोहवाज्यस्यविहितंभूयस्त्वमनूद्यप्रशंसतिसय
दिति॥ग्रहणसंख्याह्रासेनभोक्तारंभोज्यजाताद्बलीयांसंकुर्वन्भूयोग्रहणेनतस्मिन्भोक्त
रिअधिकंवीर्यंसामर्थ्यंतद्धेतुभूतंबलंचस्थापयति॥औपभृताज्यविहितमल्पीयस्त्वमनूद्य
प्रशंसतिअथयदिति संख्याधिक्येनभोग्यपदार्थमपरिमितंकुर्वन्अल्पीयसआज्यग्रहणे
नतमाद्यमवीर्यंवीर्यरहितंबलरहितंचकरोति॥तस्मादिति॥यस्मादेवमाद्यवर्गोबलरहितः
अन्नाचबलीयान्तस्मादेवकारणात्सार्वभौमोराजापारांनिरवधिकांविशंराज्यंप्रावसायप्रा
प्यापिएकवेश्मनैवएकगृहासनेवजिनातिजयतिस्वाधीनंकरोतितत्रचत्त्वतत्त्वतएकमेकंव
सुयथाकामयतेतथासचतेसमवैतिप्राप्नोतित्वश्चद्वएकश्चद्वसमानार्थः॥उतत्वःपश्यन्नदद्द
र्शवाचमित्यादौतथादृष्टत्वात्॥यद्वात्वदितिनिपातश्चार्थे॥जिनातिचयथाचकामयतइति
योज्यंतदेतद्ब्राह्मणःसामर्थ्यएतेनैनैववीर्येणजनितंयद्वीर्यंजुह्वांभूयोग्रहणेनभोक्तुर्निष्पन्नमि
त्यर्थः॥जुहूपभृतयोराज्ययोर्जुह्वैवहोमःकर्तव्यइतिविधत्ते॥सयदिति॥उपभृतोहोमसा
धनत्वाभावेतत्राज्यग्रहणंकिमर्थमित्याक्षिपतितदाहुरिति॥उपभृतिग्रहणंसमर्थयिष्यंस्ता
वत्तस्याहोमसाधनत्वेदोषमाह॥सयद्योपभृतेति॥होमसाधनत्वेजुहूवदुपभृतोपिस्वातंत्र्या
त्तत्स्थानीयाइमाःसर्वाःप्रजाःराज्ञःसकाशात्स्वतंत्राएवभवेयुःतथाचराजानैवान्नास्यात्

राज्यमपिनैवभोज्यंभवेदित्यर्थः॥उपभृतमाज्यंजुह्वामानीयतथैवहोमेतुनोक्तदोषइत्या
ह॥अथयदिति॥होमाभावेउपभृतिकस्माद्ग्रहणमित्यस्योत्तरमाह॥अथयदिति॥यस्माद्दे
वहोमायजुह्वमपेक्षमाणायांउपभृत्याज्यंगृह्यतेतस्मादेवकारणात्क्षत्रियस्यवैश्योरक्षार्थं
क्षत्रियाधीनवैश्यस्यैववैश्यंगवाद्याःपश्वादयउपतिष्ठन्ते॥उपभृतिग्रहणादेवास्यस्वकृनसमृद्धि
भवतीत्यर्थः॥अथयदित्यादि॥यस्मात्तदोपभृतमाज्यंसमानीयजुह्वांजुहोतिनोपभृता
तस्माद्यदैवक्षत्रियःकामयतेअथानंतरमेवतंवैश्यंब्रूते॥कथमिति॥हेवैश्यतेतवपरःप
रस्तादन्यत्रगोप्यस्थानेनिहितंयद्धनमस्तितदाहरेति॥एवमुक्त्वातंवैश्यंजिनातिधनापहा
रेणहीनंकरोतिअन्यस्पूर्ववत्॥एतेनेति॥उपभृदाज्यस्यजुह्वसमानयतजनितवीर्येणेत्य
र्थः॥ध्रौवाज्यस्यप्रागुक्तंसर्वयज्ञसाधारण्यंद्रढयितुंजुह्वादिष्वाज्यग्रहणंप्रकारांतरेण
प्रशंसति॥तानिवाइति॥सामान्योक्तंविवृणोति॥सयदिति॥प्राथम्यसाम्यासादश्चतुष्टयो
पेतत्वेनचतुःसंख्यासाम्याज्जुह्वांग्रहणंगायत्र्यर्थमित्यर्थः॥ननुत्रिपदागायत्रीकथ
मस्याश्चतुःसांख्यायोगःसत्यंअष्टाक्षरैःपादैस्त्रिपदाषडक्षरैःपादैश्चतुष्पदापिभवति॥
अतएवान्यत्राम्नायते॥सैषाचतुष्पदाषड्विधागायत्रीति॥त्रिष्टुब्जगत्योर्मिलितयोःपाद
नामष्टसंख्याभवति॥तथाचोपभृत्यष्टकृत्वोग्रहणंताभ्यामर्थेसंपद्यते॥एवमेवपादसं
ख्यासाम्यात्ध्रुवायांचतुर्ग्रहणमनुष्टुबर्थंभवतीत्यर्थः॥अनेनध्रुवायाअनुष्टुबर्थत्वो

पजीवनेन तस्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्यमभिप्रेत्याह वाग्वा इति अनुष्टुप् च वै सप्त
दशाश्च समभवतां सानुष्टुप् चतुरुत्तराणि छंदांस्यसृजत षडुत्तरान् स्तोमान् सप्तदशादीनि
सामब्राह्मणे सर्वेषां छंदसामनुष्टुप्सकाशात् सृष्टेराम्नातत्वात् सा वागात्मिका॥ वाचो वा
इत्यादि॥ वाचः शब्दस्य सकाशात्॥ इदं सर्वमर्थजातं प्रभवति॥ अत एव जगतः शब्दविव
र्तत्वमाहुः॥ अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरं॥ विवर्त्ततेर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत इति॥
तथान्यत्रापि शब्दानुवेधान्न कार्यत्वमर्थप्रपंचस्योक्तं॥ न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमा
दृते॥ अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते॥ यस्मादेवं वाचः सर्वजगदुत्पत्तिहेतुत्वं तस्मात्
तत्संबंधिन्या ध्रुवायाः अपि सर्वयज्ञहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः॥ इतोपि ध्रुवायाः सर्वयज्ञहेतुत्वमित्या
ह इयं वा इति॥ विहितमाज्यग्रहणमनूद्य मंत्रं विधत्ते स इति॥ मंत्रगतधामशब्दस्य विवक्षितम
र्थमाह॥ एतद्वा इति॥ धामशब्दस्तेजोवाची तद्धेतुत्वादाज्यमपि धामेत्युच्यत इत्यर्थः॥ मंत्रशे
षमनूद्य तत्रानाधृष्टपदस्य तात्पर्यगम्यमर्थमाह॥ अनाधृष्टमिति हि यस्मादाज्यं वज्रः घृतं
खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्निति श्रुतेः वज्रश्च धर्षितुमशक्यत्वात् अनाधृष्टः अतस्तदा
त्मकत्वादाज्यमप्यनाधृष्टमित्यर्थः॥ अनेन मंत्रेण ग्रहणे विशेषमाह स एतेनेति॥ पक्षांतरमाह॥
तदाहुरिति॥ तत्र ग्रहणविषये ब्रह्मवादिन आहुः॥ अनेन मंत्रेण जुह्वादिषु त्रिस्त्रिर्गृह्णीयात्॥
तथा मंत्रग्रहणस्य प्रत्येकं त्रिरावृत्तत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वं सिध्यतीति तेषामाशयः सकृत्पक्षं

निगमयपतिनदुन्विति॥ सर्वास्वपिस्रुक्षु सकृत्सकृद्देवमंत्रेण गृण्हीयात्॥ अत्र सकृद्ग्रहणपक्षेपिहिग्रहणस्यत्रित्वंसंख्यासमाहारेण संपद्यतइत्यर्थः॥ ॥इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेमाध्यंदिनशतपथब्राह्मणभाष्येतृतीयेध्यायेद्वितीयंब्राह्मणं॥ ॥अथेध्मादीनां प्रोक्षणंविधत्ते प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्तइत्यादिना॥ अग्नयेकरोतीति॥ अग्नेरिध्मआधास्यतेअतोग्न्यर्थं प्रोक्षणे नेध्मंमेध्यंकृतवान्भवतीत्यर्थः॥ अथवेदिमिति॥ बर्हिषेकरोतीति बर्हिषेत्वेति मंत्रलिंगात्स्तरिष्यमाणबर्हिरर्थं वेदिंशुद्धांकरोति॥ प्रोक्षणेन बर्हिःस्तरणयोग्यतांवेदेरापादयतीत्यर्थः॥ अथेति॥ पुरस्ताद्ग्रंथीतिपुरस्तात्पूर्वभागे सन्नहरज्जोर्ग्रंथिर्यथाभवतितथासादयतीत्यर्थः॥ स्रुग्भ्यःकरोतिबर्हिर्दउप॥ रिस्रुचामासादमानत्वात्तद्योग्यतामेतन्मंत्रकरणकेन प्रोक्षणेनबर्हिषःसंपादयतीत्यर्थः॥ अवशिष्टानांप्रोक्षणीनां विनियोगमाहअथेति॥ ओषधीनामिति॥ स्तरणार्थमाहृतबर्हिर्लक्षणानामोषधीनामित्यर्थः॥ सूत्रितंहिकासायनेनशेषंमूलेषूपसिंचत्सदिसैर्युदनमिति॥ मंत्रस्यप्रयोजनमाहइयंवाइति॥ पृथिव्याःसंबंधिन्योयात्रीहियवाद्याओषधयःतास्तामेवमूलानिआर्द्रीकरोति॥ उंदीक्लेदनइतिधातुः॥ अनेनोदकेनताइमाओषधयःआर्द्रमूलाभवंति॥ यस्मादेवंतस्मादेवकारणात्ओषधीनामग्रभागेषुशुष्केष्वपिमूलभागाआर्द्रतयैवहन्यंतइत्यर्थः॥ प्रस्तरस्यग्रहणंविधत्तेअथेति॥ बर्हिःसंनह

55

नरजोर्ग्रंथिंविमुच्यपुरस्तात्॥पूर्वदिग्भागे विष्ठोरितिमंत्रेणप्रस्तरंगृह्णीयात्॥मंत्रस्यप्रयो
जनमाह॥यशोवाइति॥आहवनीयसाध्ययज्ञात्मकस्यविष्णोःसंनहनरजोर्विस्रंसनंविधा
यप्रशंसति।अथेति॥संनहनस्यविस्रंसनेसतिअस्ययजमानस्यस्त्रीप्रकृष्टंप्रकर्षेणक्लृप्तंद
शमासस्संपूर्णावयवमपसंविजायतेप्रसूतेइतिशाखाहेतौ॥यस्मादेवंतस्मादित्यर्थः॥+प्र
स्तरमुष्टिरेवशिरवारूपस्तुपःकेशसंघातः॥आहवनीयनिकटेतद्ग्रहणात्शिखामेवत
स्मिन्स्थापितवान्भवतीत्यर्थः॥पुरस्ताद्ग्रहणमनूद्यप्रशंसतिपुरस्तादितिअयंपिंडीभावे
नबद्धोमानुषःस्तुपःकेशसंघातःशिरसःपूर्वभागेहिभवति॥अतोयज्ञस्यापिपूर्वभागेस्तु
पधारणायपुरस्ताद्ग्रहणंयुज्यतइत्यर्थः॥+तस्याःसंनहनरजोर्देशविशेषेस्थापनंविधत्ते
तदिति॥नीविहैवेति॥अस्ययजमानस्यैषारज्जुर्नीविरेवभवतीत्यर्थः॥नीविरूपत्वंदृष्टांतेनो
पपादयतिदक्षिणतइवेति॥लोकेहिवाससःपरिधानेदक्षिणपार्श्वएवनीविःपरिकल्प्यते॥त
स्माद्दक्षिणश्रोणौसंनहनरज्जुनिधानंनीविपरिकल्पनमेवभवतीत्यर्थः॥संनहनस्योपरित
र्भैस्तरैश्छादनंविधत्ते॥तमुपरिष्टादिति॥तदुपपादयतिअभिछन्नेवेति॥उपरिवाससाछन्नेव
आवृतेवहिलौकिकीनीविर्भवतितस्मादाच्छादनंकार्यमित्यर्थः॥बर्हिषःस्तरणंविधत्तेअथे
ति॥स्तृणातिवेदिंछादयतीत्यर्थः॥तत्स्तरणंप्रशंसति॥अयंवाइति॥योयंप्रस्तरःसऊर्ध्व
बद्धकेशसंघातात्मकस्तुपःअतस्तद्व्यतिरिक्तानितद्भिन्नश्मश्रुप्रभृतीनियान्यवाङ्मुखानिलोमानि ५५

खा

स्तीर्यमाणेनबर्हिष्यास्ययजमानस्यतान्येवसंपद्यंतइत्यर्थः॥योषावाइत्यादि॥हविर्ग्र
हणायागस्ययेदेवाःवेदेःपरितउपविशंतियेचश्मश्रुधांसःप्रयोगाभिज्ञाःअनूचाना
अनुष्ठानपराःऋत्विग्रूपाःब्राह्मणाःसमीपेवर्तंते॥स्त्रीरूपावेदिःस्वयमनावृतासती
तेभ्योलज्जाविष्टाभवति॥अतस्याबर्हिषाछादनंअनग्नतायैसंपद्यतइत्यर्थः॥प्रका
रांतरेणस्तरणंप्रशंसति॥आवतीवाइति॥स्तरणस्यलक्षणंविधत्ते॥तद्वाइति॥बहु
लंनिरंतरंयथाभूमिनदृश्यतेतथास्तृणीयादित्यभिज्ञाःकथयंतीत्यर्थः॥एवंवदनाम
भिप्रायमाहयत्रवाइति॥अस्येषष्ठ्यर्थेचतुर्थी॥अस्याःपृथिव्याःसंबंधिनियत्रयस्मिन्
स्थानेओषधीनांबाहुल्यमस्तितदेवस्थानंसर्वैःप्राणिभिरितिशयेनोपजीवनीयंभव
ति॥तस्मादुपजीवनीयत्वसिद्धयेबहुलंस्तरणंकर्तव्यमित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः॥अस्तुभू
मेरुपजीवनीयतमत्वंतावतायजमानस्यकोलाभस्तत्राहतद्वाइति॥तस्यबर्हिषोयआ
हर्तायजमानस्तस्मिन्नेवतद्बहुलस्तरणकृतमुपजीवनीयतमत्वलक्षणंफलंभवति
अनुष्ठेयक्रियाफलस्यकर्तृगामित्वात्अतएवजैमिनिःसूत्रयामास॥शास्त्रफलंप्रयो
क्तरितल्लक्षणत्वादिति॥आहर्तर्येवाधीति॥अत्राधिशब्दोविभक्त्यर्थानुवादीस्तरण
स्यत्रिवृत्त्वंविधत्ते॥त्रिवृत्स्तृणातीति॥त्रिभिर्मुष्टिभिर्बर्हिस्त्रिधातुयथाभवति
तथावेदिंछादयेत्॥तत्रैकंमुष्टिंवेदेःपूर्वभागेस्तीर्त्वाद्वितीयंमुष्टिंतन्मध्यमभागेपूर्व

मुष्टिना संबद्धं स्तृणीयात्॥ ततस्तृतीयं मुष्टिमपि वेदेः परार्धे द्वितीयमुष्टिना संबद्धं स्तृ
णीयादित्येवं स्तरणस्य प्रसक्तपरिसमाप्तिरित्येकः पक्षः पक्षांतरमाह॥ अथो इति॥ प्रव
56 र्हं प्रअत्वह्य प्रथमं मुष्टिं वेद्यपरार्धे स्तीर्त्वा तस्याग्रमुद्यम्य तस्याधस्तात्संबद्धं द्वितीयं मुष्टिं
स्तृणीयादेवमेव तृतीयमपि॥ एवं मुष्टित्रयस्य परस्परसंबंधं कृत्वा त्रपास्योदाहरणेन द
र्शयति स्तृणंतीति॥ आनुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं बर्हिरध्वर्यवः स्तृणंतीत्यृक्यादस्या
र्थः॥ अतोस्मान्मंत्रलिंगात्पूर्वं मुष्टिं प्रत्रत्य तस्याधस्तात्संसक्तमेवापरं मुष्टिं स्तृणीया
दिति भावः॥ अस्मिन् पक्षे स्तरणस्य प्रागपवर्गता॥ कात्यायनः पक्षद्वयमपि सूत्रयामा
स॥ पश्चादपवर्गं प्रत्वहं वेति॥ अस्मिन्पक्षे बर्हिर्मूलस्याधरत्वं विधाय प्रत्वां सति अधर
मूलमिति॥ विहितं स्तरणमनूद्य मंत्रं विधत्ते संस्तृणातीति॥ ऊर्णम्रदसमिति मंत्रपदस्य
पर्यवसितमर्थमाह॥ साध्वीमिति॥ ऊर्णासूत्रनिर्मितं कंबलवन्मृदुभूतां त्वां हे वेदे स्तृ
णामीति हि तस्यार्थः॥ तथा च साध्वीं शोभनां देवेभ्यः प्रीतिकरीमित्ययमर्थः संपद्यते इत्य
र्थः॥ मंत्रस्य द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे॥ स्वासस्थामिति॥ सुखेनासितुमुपवेष्टुं योग्यस्वा
सस्था॥ एतस्य पदस्याभिप्रायकथनं स्वासस्थामिति सुखेनासतुंआसदनमुपवेशनं कर्तुं
शक्या स्वासस्थां तामित्यर्थः॥ अग्नेः प्रबलीकरणं विधत्ते॥ अथाग्निमिति॥ कल्पयति॥
कृसंहविर्दहनसमर्थं करोतीत्यर्थः॥ तच्च कल्पनमाहवनीयस्यैवेति प्रतिपादयति शिरो ५६

वाइति॥देहस्यपूर्वदिग्भागेहिशिरःअतआहवनीयोपिवेदेःपूर्वस्थानात्शिरःतथाचयज्ञस्यपू
र्वार्द्धमाहवनीयंकल्पयन्शिरएवकल्पयतितस्मिन्समयेप्रस्तरस्योपरिधारणंविधत्ते॥उपर्युपरीति
अग्नेरसंसृष्टोपरिभागइत्यर्थः॥उपर्यधसःसामीप्यइतिद्विर्वचनंतत्कारणंप्रशंसति॥
अयंवाइति॥योयंस्तुपःकेशसंघातःशिरसिदृश्यतेअयमेवखलुप्रस्तरःयज्ञशिरसआहव
नीयस्योपरिप्रस्तरंधारयन्एतमेवकेशसंघातंतस्मिन्प्रतिदधातिपरिधिपरिधानंविध
त्तेअयेतिपरितोधीयंतइतिपरिधयः॥उपसर्गेघोःकिरितिकर्मणिकिप्रत्ययःतदेतत्
परिधानमुपपादयितुमनुवदति॥तद्यदिति॥इतिहासमुखेनैतत्परिधानमुपपादयति॥
यत्रवाइति॥यत्रखल्विमंहव्यवाहमग्निंपुराहोतृकर्मणेदेवाःप्रावृणतप्रवृतवंतःतत्तदानींसो
ग्निःवाचोक्तवान्कथमितितदुच्यते।नखल्वहमिदानीमुत्साहंकरोमिवोयुष्माकंहोतास्यांहव्यंच
वहेयमितियदेतद्धोतृत्वंहव्यवहनादिलक्षणंकार्यंयुष्माभिःप्रार्थ्यतेतत्कर्तुंनोत्सहइत्यर्थः॥अ
नुत्साहकारणमुपन्यस्यति॥त्रीन्पूर्वानितिहेदेवाःयूयंमदीयान्पूर्वपुरुषांस्त्रीन्प्रावृढंप्रवृतवंतः
तेचतत्रएवप्रवरणात्प्राधन्विषुःप्रागमन्अम्रियतेत्यर्थः॥एतच्चप्रागाम्नातंचतुर्धाविहितो
हवाअग्नेनिरासेसत्रतानित्यादि।प्रागतांस्तान्मदीयान्पूर्वंअकल्पयतप्रावृक्तांस्तान्मूर्त्तिसा
मर्थ्ययुक्तान्कुरुत।अथानंतरमेवहोतास्यामित्यादियतएतदुत्साहश्चअहमेवतद्विष्यमुत्सा
हंकरिष्यतेचदेवास्तथेसंगीकृत्यएतानकल्पयन्समर्थान्मूर्त्यादियुक्तानकुर्वन्॥तेचेमेपरि

धयः संजाताः एतमाख्यायिकया परिधीनामुत्पत्तिं प्रतिपादितैं घृतैरग्नेः परिधानं कार्यमित्येत
दपि प्रतिपादयति सहेति ॥ एतद्देवान्प्रत्यग्निवाक्यं ॥ प्रारणक्ष्म कर्षेणा वर्जयत् ॥ वषट्काराद्भी
तं मां पत्येन परिधानेन हेतुना वषट्कारात्मको वज्रो न हिंस्यात्तदेतत्परिधानं मम कुरुत ॥ तथा
च वषट्कारात्मको वज्रो मां न प्रवक्ष्यति न हिंसिष्यति एवमग्निनोक्ते देवा अपि तथेत्यंगीकृत्य तं
परिधिभिः पर्यदधुः ॥ अतो देवैः परिधानकरणात्तमग्निं वज्रात्मको वषट्कारो नाबाधिष्ट अतः
57 परिधानं अग्नेः कवचबंधनमेव भवति ॥ तस्मादवश्यं तत्कर्तव्यमिति भावः ॥ अथ प्रसंगाद्भूपत
ये स्वाहेत्यादिमंत्रैः स्कन्नस्य हविषोऽभिमर्शनं विधित्सुः परिधिरूपेणावस्थितानां भूपत्यादिसंज्ञ
कानां तेषामग्नीनां स्कन्नद्रव्यभाक्त्वं प्रतिपादयति ॥ तद्वहेत्यादिना ते परिधिरूपेणावस्थिताः पू
र्वाग्नयः एतद्वक्ष्यमाणमूचुरुक्तवंतः ॥ अस्मांश्चेदिदमिदानीं यज्ञे पुनर्युंक्थ युक्तान्कुरुथ ॥ तर्ह्य
स्माकमपि यज्ञे कश्चिद्भागोऽस्त्विति ॥ देवाश्च तथेति प्रत्यशृण्वन् ॥ प्रतिश्रुत्य चैवमब्रुवन् ॥ क
थमिति ॥ बहिः परिधि परिधीनां बाह्यदेशे यद्धविः स्कन्त्स्यति स्कन्नं भविष्यति तद्युष्मासु हुत
मस्तु तत्स्कन्नं हविरसाधारणो युष्मद्भागो भवत्वित्यर्थः ॥ अथ च वो युष्माकमुपर्युपरि अस्तं तत्स
मीपोपरिभागे यद्धविर्होष्यंति तद्धो युष्मान् विष्यति तत्सान्करिष्यतीति अवतिरत्र तत्सार्थः ॥ अवर
क्षणगतिकांतिप्रीतितृप्त्यवगमेच्छितिपठितत्वात् ॥ यच्चाग्नौ होष्यंति तदपि युष्माकं तृप्तिकरमस्त्वि
ति ॥ एवं देवैस्तेषामग्नीनां भागोऽदत्तः यस्मादेवं तस्मादिदानीमग्नौ हवनादिकं एनांस्तर्पयतीत्याह ५७
प

स्तयदिति॥सइतिव्यत्ययेनबहुवर्थेएकवचनं॥तथाचबर्हिष्परिधिषुहविःस्कंदतितदेतेष्वग्नि
षुहुतमेवभवति॥स्कन्नस्यचतन्नागतत्वंप्रत्यक्षतोदर्शयति॥तस्मादुहेति॥यस्मादेवंपरिधि
रूपाग्नीनांस्कन्नंहविर्भागत्वेनपरिकल्पितंतस्मादेवकारणात्हविःस्कन्नंस्यादितियत्तद्याग:
अपराधोनभवति॥कुतइत्यतआहइमामिति॥तेप्रगताअग्नयइमांभूमिंखलुप्रविष्टाः॥पश्चा
न्यादिकं किमपिहविःस्कंदतितत्सर्वंपृथिव्यामेवप्रतितिष्ठतिएवंचतेनस्कन्नेनतत्रस्थानामग्नी
नांसंबंधात्तेसिर्नविष्यतीतिनस्कन्नदोषःएवंभूगतंस्कन्नंहविःपरिरूपेणावस्थितानांभूमौ
प्रविष्टानामग्नीनांभागइत्युपपाद्यतदग्निनामधेययुक्तैर्मंत्रैस्तस्याभिमर्शनंविधत्ते॥तस्क
न्नमिति॥तत्तत्रैवंनामोद्देशेनाभिमर्शनेकृतेसतियथावषट्कृतंवषट्कारेणप्रत्तंहविःतस्यै
देवतायैहुतंभवतिएवमेवास्ययजमानस्यएतेषुभूपत्यादिनामकेषुपरिधिरूपाग्निषुतत्स्कन्नं
हविर्हुतमेवभवतीत्यर्थः॥तेषांपरिधीनामिध्मावयवत्वंकश्चिन्मन्यंतेतेषांमतमुपन्यस्यति॥त
द्वैकइत्यादि॥इध्मस्येत्यवयवावयविसंबंधार्थाषष्ठीइध्मस्यावयवभूतानीत्यर्थः॥अग्निसमिं
धनायहीध्मःक्रियते॥अतस्तदवयवानांसमिंधनसामर्थ्यमेवनतुपरिधानसामर्थ्यमस्तीत्यन
वक्लृप्तिःतदेतद्वाहअनवक्लृप्ताइतितस्योहेत्यादि॥यस्ययजमानस्यपरिधयइत्थंरूपेणेध्मास्त्र
थकएतानेवाहरंत्यध्वर्यवःतस्यैवयजमानस्यएतेवक्लृप्ताःपरिधानलक्षणकार्यक्षमाभवं
तीत्यर्थः॥यस्मादेवंतस्मात्इध्मानन्तर्भूतानरक्षान्उत्तरोत्तरानुकल्पनयोपादेयान्विधत्ते॥

58

तेवाइति॥तेखलुपरिधयःपलाशावृक्षजाभवेयुः॥ब्रह्मवाइत्यादिनतत्प्रशंसाब्रह्मविषयस्यरह
स्यस्यश्रवणात्पलाशवृक्षस्तावद्ब्रह्मात्मकः॥तथाचतैत्तिरीयकं॥देवावैब्रह्मन्नवदंतत्पर्णउ
पाश्रृणोदिति॥अग्निवाय्वादिस्वरूपेणहिरण्यगर्भाख्यब्रह्मणएवावस्थानादग्निरपिब्रह्मा
त्मकः॥तादृगग्न्यात्मकत्वंचपरिधीनांप्रतिपादितं॥अतोग्निरूपब्रह्मात्मकानांपरिधीनांपला
शरूपब्रह्मविकारत्वंयुक्तमित्यर्थः॥स्पष्टमन्यत्॥ ॥इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीये
वेदार्थप्रकाशेमाध्यंदिनशतपथब्राह्मणेतृतीयाध्यायेतृतीयंब्राह्मणं॥ ॥समाप्तश्चद्वि
तीयःप्रपाठकः॥ ॥अथपरिधीनामार्द्रतांविधायप्रशंसति॥तेवाइति॥एतदार्द्रत्वंखल्वे
षांजीवतांजीवनलिंगंस्थावरजंगमादिशरीरेयत्रखल्वार्द्रत्वमस्तितेनतेसतेजसःअवय
वकांतिलक्षणेनतेजसायुक्तावीर्यवंतोबलवंतश्चभवंतिअतःसतेजस्त्वादिसिद्ध्येपरिधयो
प्यार्द्रभवेयुरित्यर्थः॥आर्द्रस्यचसजीवत्वंशुष्कस्यचनिर्जीवत्वंछंदोगैराम्नायते॥अस्य
सोम्यमहतोवृक्षस्ययोमूलेभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्अस्ययदेकांशाखांजीवोजहात्यथसाशु
ष्यतीतिआहवनीयस्यपश्चिमभागेमध्यमपरिधिरेवप्रथमंपरिधातव्यइतिविधत्तेसइ
ति॥मंत्रःस्पष्टार्थइत्यभिप्रेत्यब्राह्मणेनतव्याख्यायते॥अस्मिन्मंत्रेदक्षिणोत्तरपरिधिमं
त्रयोश्चयदग्निर्हिउईडितइतियदग्निनातादात्म्यप्रतिपादनंतावन्मात्रंव्याख्यास्यतेअस्माभि
स्तुसंहितायामेवमंत्राव्याख्याताइतिनपुनस्तत्रेव्याख्यातव्याःदक्षिणोत्तरपरिध्योरपिसमंत्र ५८

कंपरिधानंविधत्ते॥अथदक्षिणमित्यादिना॥अग्नयोहीत्यादियस्मात्सागुत्तरीत्यापरिध
योग्नयः तस्मात्कारणादग्निरीडइडितइत्यग्निरक्षेनपरिधिरभिधीयतइत्यर्थः॥पूर्वाधा
रसमिधोभ्याधानंविधत्ते॥अथेति॥अथवायव्यांदिशमारभ्याग्नेयदिग्भागपर्यंतमविछिं
न्नधारयाहोमः पूर्वाधारः सचयत्रपरिसमाप्यतेतत्रैकांसमिधमादध्यादित्यर्थः तत्रधर्मवि
शेषमाहसमध्यममवेतिअभ्याधानात्पूर्वंमध्यमंपरिधिंतयासमिधासंस्पृशेदित्यर्थः॥तस्य
प्रयोजनमाह॥तेनैनानिति॥तेनोपस्पर्शनेनपरिधिरूपानेनानग्नीन्अथमंसमिंधेअग्नाव
भ्याधानेनाहवनीयरूपेणप्रसक्तस्याग्नेः समिंधनमित्यर्थः॥विहितमभ्याधानमनूद्यमंत्रं
विधत्ते॥सइति॥अस्याभ्याधानसाधनमंत्रस्यगायत्रीछंदस्कत्वात्छंदसांमध्येगायत्र्यारव्य
मपिछंदः प्रथमंसमिंधेसंदीपयति॥समिद्धाचसागायत्रीउष्णिगादीन्यन्यानिचतुरुत्तराणि
छंदांसिसंदीपयतिसमिद्धायाश्चतुर्विंशत्यक्षरायागायत्र्यास्तत्रसर्वत्रानुगमात् गायत्र्या
समिद्धानितानिछंदांसिदेवेभ्योयज्ञंवहंतिप्रापयंतिअथोत्तराघारसमिधोभ्याधानंविध
त्ते॥अथयामिति॥द्वितीयाघारोनिर्ऋतीदिशमारभ्येशानीदिशंप्रत्यविछिन्नधारयाहो
मः॥सयत्रपरिसमाप्यतेतत्रैकांसमिधमादध्यात्पूर्वाघारसमिदपेक्षयाद्वितीयामितिव्य
पदेशः। तयाचसमिधावसंतऋतुः संदीप्यते॥निगदसिद्धमेतत्॥अभ्या॰धानमनूद्यमंत्रं
विधत्ते॥सइति॥समिद्धीतिअस्याः समिधोवसंतदीपकत्वमुक्तंवसंतश्चप्रजानांमध्ये

प्रथमप्रयाजः सचसमित्संज्ञकः समिधोयजतीतिनिर्दिधानात् इदंइरिद्रसिद्धिरन्यत्राहिम्ना
ह्वेनप्रतिपाद्यते॥ एवमाघारसमिधोभ्याधानानंतरंमंत्रविशेषस्यजपंविधत्ते॥ अथेति॥
मंत्रस्यप्रयोजनमाह॥ गुप्त्येवाइति॥ राक्षसादिसंचरणनिवारणंगोपनं गुप्त्यर्थंहिपरिधा
नंपूर्वस्यांदिशिपरिधिर्नास्ति॥ तथाचएतत्एतेनसूर्यस्त्वेतिमंत्रोच्चारणेनतत्रोद्यंतंसूर्य
मेवयत्तस्यरक्षितारंकरोतिशिष्टंगतं॥ इममर्थंतैत्तिरीयकाविस्पष्टमामनंतिपरिधीन्परिद
धातिरक्षसामपहत्यैसंस्पर्शयतिरक्षसामनन्ववचारायनपुरस्तात्परिदधात्यादित्योह्येवोद्यन्पुर
स्ताद्रक्षांस्यपहंतीति॥ अनुयाजप्राक्कालेभ्याधानायैकासमिद्वशेषयितव्येत्यभिप्रेत्यतस्याः
समिविधास्यमानमभ्याधानमनूद्यप्रसंगात्तस्यप्रयोजनमाह॥ अथयामितिअमूमिति॥ अ
दःशब्दोविप्रकृष्टार्थवाची॥ विप्रकृष्टेनूयाजप्राक्कालेभ्याधेयामित्यर्थः॥ ब्राह्मणमेवतयेति॥
तेनाभ्याहितयासमिधायजमानरूपंब्राह्मणमेवसमिंधेसंदीपयति॥ गतमन्यत्॥ एवमा
हवनीयेकर्तव्याः परिधिपरिधानादयोविहिताः॥ अथवेद्यांहविरासादनार्थंप्रस्तरणंवि
धित्सुस्तदर्थंविधृत्योःसादनंविधत्ते॥ अथेति॥ बर्हिषास्तीर्णांवेदिमुपलक्ष्यआहवनीयस
मीपादुपावर्ततेत्यर्थः॥ उपाहृत्सचबर्हिषःसकाशाद्द्वेतृणेआदायबर्हिषउपरितिरश्चीतिर्य
गन्येनिदधातिसवितुरितिमंत्रेणतदेतत्तृणनिधानंप्रशंसतिअयंवाइति॥ प्रस्तरोहिय
तस्यस्तुपःकेशसंघातः॥ बहवःशिष्मश्मश्रुप्रभृतीनिलोमानितथाचप्रस्तरबर्हिषोर्मध्येति

र्यङ्निहिते एते तत्त्वेण भ्रुवावेव भ्रूस्थानीये इत्यर्थः॥ लोकप्रसिध्यात इयति॥ तस्मादिति॥ य
स्मादेवं यस्ते केशश्मश्रुरूपेण संस्तुतयोः प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये मध्ये संस्थिते तत्त्वेणे तिर्यङ्निधा
येते तस्मात्कारणात्सुरूपशरीरस्य भ्रुवौ तिरश्च्यौ दृश्येते इत्यर्थः॥ तिर्यङ्निधानस्य प्रयोज
नमाह क्षत्रं वा इति॥ क्षत्रियवैश्ययोर्जातीये प्रस्तरबर्हिषी अतस्तयोर्विविधं धारणाय त
तिर्यक्तृणनिधानं संपद्यते॥ इतरथा हि प्रस्तरबर्हिषोः सांकर्यात्॥ क्षत्रियवैश्ययोरपि सांक
र्यं स्यात् यस्मादेवमेते तत्त्वेणे तिर्यङ्निहिते विधारणप्रयोजनेन तस्मादनयोर्विधृती इति ना
म संपद्यत इति निर्ब्रूते तस्मादिति प्रस्तरस्य समंत्रकं स्तरणं विधत्ते॥ तदिति तत्त्वविधृ
त्योरुपरीत्यर्थः॥ प्रस्तरणमंत्र स्तृबर्हिस्तरणमंत्रवत्तत्र स्तीर्यमाणाया वेदेरभिधेयत्वा
त्साध्वीं देवेभ्य इत्येवं स्त्रीलिंगतया व्याख्यातः॥ अत्र तु प्रस्तर एवाभिधेय इति साधुं देवेभ्य
इति पुलिंगतया व्याख्यापनं इत्येतावानेव विशेषः अन्यत्सर्वं व योज्यं॥ स्तीर्णस्य प्रस्त
रस्योपरि पस्पर्शनं विधत्ते॥ तामभीति॥ आत्वेति मंत्रेण प्रस्तरस्योपरि हस्तं निध्यादित्य
र्थः॥ मंत्रव्याख्यानं सुगमं॥ जुह्वादीनां सादनपर्यंतं प्रस्तरस्यान्वारंभं विधत्ते॥ अभिनिहित
एवेति॥ सव्यहस्तेन प्रस्तरोभिनिहितः संस्पृष्ट एव न वेत्॥ अथानंतरमेव दक्षिणेन हस्ते
न जुहूं प्रतिगृण्हीयात्॥ जुहूसादनपर्यंतं प्रस्तरस्य विमोकोन युक्त इत्यर्थः॥ तस्य प्रयोज
नमाह नेदिहेति॥ उक्तानि प्राय मेतत्॥ अथ जुह्वाः सादनं विधत्ते॥ अथ जुहूमिति जुहू

मादयज अनेन मंत्रेण प्रस्तरे सादयेन्नतु ग्रहणमात्रं मंत्रस्य सादनलिंगत्वादितनएवोक्तं कास्या
यनेन॥ जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीसेवमित्तरे उत्तराभ्यां प्रतिमंत्रमिति॥ घृताची
60 तिघृतमंचति प्राप्नोतीति घृताची सततप्रसिद्धमितिहेरर्थः॥ नाम्नानामधेयेनतएवसुप्र
जुहूर्हि न केवलं होमसाधनत्वादिस्यभिप्रायः मंत्रशेषो निगदसिद्ध इत्यभिप्रेत्यानुवदति।
सेदमिति॥ अथोपभृतः सादनं विधत्ते॥ घृताच्यस्युपभृन्नाम्नेसूपभृतमिति वाक्यशे
षः पूर्ववद्योज्यः॥ ध्रुवायाः सादनं विधत्ते॥ घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवामिति॥ अन्यत्सू
र्ववत्॥ स्रुग्गताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनं विधत्ते प्रियेणेति यदाज्याधैरन्यद्धविः
पुरोडाशादिकं प्रियेणेति मंत्रेण तत्सादयेदिति शेषः॥ स्रुकादीनां सादने विशेषमाह॥ सवा
इति॥ प्रस्तरस्योपरि जुहूमेव सादयेत्॥ तस्याधस्ताद्बर्हिषि इतरा उपभृद्ध्रुवाद्याः स्रुचः
सादयेदित्यर्थः॥ अतएवोक्तं सूत्रकृता॥ बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां चेति तदेतदुपर्यधः सादन
मुपपादयति॥ क्षत्रं वा इति॥ स्वातंत्र्येणाहोमसाधनत्वाज्जुहूः क्षत्रियजातिः॥ उपभृदादी
नां तु जुहूवद्धोमे स्वातंत्र्याभावात्॥ प्रस्कृततत्स्थस्याज्यस्य जुकामानेयत्वात्तता वैश्यजाति
स्थानीयाः निगदसिद्धः शेषः समंत्रकमासन्नानां हविषामभिमर्शनं विधत्ते सोभिमृ
शतीति॥ मंत्रप्रतीकस्यार्थः प्रसिद्ध इति हिशब्देन व्याचष्टे॥ ध्रुवाहीति कर्मसमाप्तिपर्यं
तं नैश्चल्येन वेद्यां जुह्वाद्या उपसन्ना इत्यर्थः॥ ऋतस्य योनाविसस्य विवक्षितमर्थमा ६०

माह॥यज्ञोवा इति॥ऋतशब्दः सत्यशब्दपर्यायः॥सत्यफलकारणत्वादृतस्य योनिर्यज्ञः तादृ
गर्थपरत्वं युज्यत इति आह॥यज्ञोहीति॥यज्ञे खल्वेता जुह्वाद्या आसदनासादिताः स्थापिताः
अतः ऋतस्य योनाविसनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्तमित्यर्थः॥मंत्रशेषमनूद्य व्याचष्टे॥ताविष्णो
इति॥फलभोक्तृतया स्वामित्वाद्यज्ञपतिशब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह॥तं यजमानमिति
यज्ञं नयति निष्पादयतीति यज्ञनीरध्वर्युः अतो यज्ञन्यमिति यज्ञं नयतीति पदस्याध्वर्युपरतां
व्याचष्टे तद्यथात्मानमिति॥तन्नेन यज्ञन्यमित्यनेनाध्वर्युः स्वात्मानं यज्ञसकाशान्नांतरेति अं
तरितं वियुक्तं न करोति॥सिद्धप्रायमन्यत्॥ ॥इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रका
शे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं॥अथेध्माधानाग्निसमिंधनहेतु
भूताः सामिधेनीर्विधास्यन् तन्नामनी निर्वक्ति इध्मेह वा इति॥पंचदशसमिदात्मकेनानेन
अध्वर्युरग्निमिंधेह वै संदीपयति खलु॥एतदिति क्रियाविशेषणं॥तस्मादिंधनसाधन
त्वात् तस्येध्म इति नाम संपन्नं॥होता च सामिधेनीभिः प्रवोवाजा इत्यादिभिः ऋग्भिः अग्निं स
मिंधे अतः समिंधनसाधनत्वात्तासामपि सामिधेन्य इति नाम निष्पन्नं॥एवं नामनिर्वचनव्या
जेनेध्मेन सामिधेनीभिश्च अग्निसमिंधनं कार्यमिति प्रतिपादितं भवति॥अथ सामिधेनी
र्वाचयितुमध्वर्योः संप्रैषमंत्रोच्चारणं विधत्ते॥स आहेति॥इध्मेन संदीप्यमानायाग्नये
न समिंधनार्थाया ऋचो वक्तव्यास्ताः सामिधेनीरनुब्रूहीति संप्रैषार्थः॥तमिममर्थं श्रुतिः

स्वयं दर्शयति॥अग्नये स्येत दिति॥एकीयं मतमुपन्यस्य निरस्यति॥तदु हैक इति॥एकेषां मते हो
तरनुब्रूहीति कर्तुरुपादानं विशेषः ननुयुक्त वैतत् मिति कि॥नब्रूयादिति निषिध्यते न चाहम
होतेति॥प्रवरणात् सर्वसामिधेनीरनुब्रुवाणस्य होतृत्वं नास्ति॥यदा खल्वेनं प्रवृणीते अग्नि
र्देवो दैव्यो होतेति अथानंतरमेवासौ होता भवति अतः सामिधेन्यनुवचनसमये होतृत्वाभावा
त् होतरनुब्रूहि सपार्थकं देवताविशेषविशिष्टानां सामिधेनीनां अनुवचनं विधत्ते॥आग्नेयी
रिति॥अग्निदेवत्याः ऋचः सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः॥तदेतदग्निदेवत्यत्वं प्रशंसति॥स्व
येनैनमिति॥विहितमनुवचनमनूद्य छंदोविशेषं विधाय प्रशंसति॥गायत्रीरिति॥अग्ने
र्गायत्र्याश्च प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् अग्निसंबंधि छंदो गायत्रं॥प्रजापतिमुखात्सहोत्पत्ति
श्च तैत्तिरीयकैराम्नाता॥तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छंद इति प्रकारांतरेण प्रशंसति
वीर्यं गायत्रीति॥त्रिष्टुब्जगतीभ्यां कर्तुमशक्यस्य सोमाहरणलक्षणस्य वीर्यस्य करणाद्गाय
त्री वीर्यात्मिका॥तथा सा गायत्री ब्रह्मरूपा ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणं जातिर्विवक्षिता॥तस्याश्च गा
यत्रीछंदसश्च प्रजापतिमुखादुत्पत्तिसाधारण्यात्तादात्म्यं॥सामिधेनीनां संख्याविशेषं विधा
य प्रशंसति॥एकादशेति॥उभाभ्यां वीर्याभ्यामिति॥छंदोद्वारा येन निर्दिष्टे ब्रह्मक्षत्रे तयोपद्धा
संख्यात्वं चोभे वीर्ये ताभ्यामित्यर्थः॥प्रथमोत्तमयोस्त्रिरुच्चारणं विधत्ते स वै त्रिरिति॥विहितं
त्रिरुच्चारणं स्तौति त्रिरस्थायणा इत्यादि॥त्रिषत्या हि देवा इति श्रुतेस्तदीया यज्ञाः प्रारंभपरि

समास्योस्त्रिरात्रत्वमित्युक्तः॥ अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रउगादिशस्त्रेषु प्रथमोत्तमयोस्त्रिरा
त्तिर्दृश्यते॥ आरंभपरिसमाप्त्योस्त्रिरावर्तनस्य यज्ञलिंगत्वात् अत्रापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिः
कार्येत्यभिप्रायः॥ पंचदशो वै वज्र इति॥ पंचदशस्तोमस्येंद्रस्य च सह प्रजापतिबाहुसकाशादु
त्पत्तेरिंद्रसंबंधित्वाद्वज्रोपि पंचदशस्तोमात्मकः॥ सामिधेनीरभीति अभिरभागे इति लक्षणे अभेः
कर्मप्रवचनीयत्वात् कर्मप्रवचनीययुक्ते इति द्वितीया शिष्टं सुगमं॥ अंगुष्ठाभ्यामवबाधेतेति॥
द्वेष्यं मनसा स्मृत्वा इदमहमिति मंत्रेण पादांगुष्ठाभ्यां भूमौ पीडयेदित्यर्थः॥ अमुमिति शब्द
स्य स्थाने द्वितीयया तन्नाम निर्देष्टव्यं॥ पंचदशाख्यां प्रकारांतरेण प्रशंसति॥ पंचदश वा
इति॥ अर्धमासस्य शो वा इत्यादि॥ एकैकेनैवार्धमासेन हि संवत्सरो भवन् वर्धमान एति गच्छति॥
एवमर्धमासरात्रिद्वारा संवत्सरसंबंधिन्यो या रात्रयस्ताः सर्वा आप्नोतीत्यर्थः॥ सा सप्तदशं वि
धत्ते मिधेनीनामक्षरसंख्योपजीवनेन संवत्सरसंबंधिनामह्नां प्राप्तिं दर्शयति पंचदशा
नामिति॥ एवं सामिधेनीभिः संवत्सरसंबंधिनामहोरात्राणां प्राप्तत्वात्तदुपासकः कृत्स्न
एव संवत्सरः प्राप्तो भवतीत्याह तद्वै वेति॥ सा सप्तदशं विधत्ते सप्तदशीति॥ इसा अनुब्रूयादिति
उपरिष्टाद्दर्शपूर्णमासयोरिति विशेषणात् काम्येष्टिषु नतं काममनपराधं राध्नोतीति काम
प्राप्तिश्रवणात् तद्विकृतिभूता काम्येष्टिरन्येष्टिग्रहणेन विवक्षिता॥ अत एवापस्तंबो दर्शपू
र्णमासव्यतिरिक्तेष्टिपशुबंधानां सामिधेनीसाप्तदश्यं संस्तवयामास॥ पंचदश सामिधेन्यो

दर्शपूर्णमासयोः सप्तदशोऽपि पशुबंधनामिति॥ अथ तस्यां काम्येष्टौ प्रधानयागस्योपांशुत्वं
धत्ते॥ उपांश्विति॥ सामिधेनीसाप्तदश्यस्य कामप्राप्तिसाधनतामुपपादयति॥ द्वादशवार
62 स्यादिना॥ हेमंतशिशिरयोरेकीकरणेन संवत्सरस्य पंचर्तवः॥ एवं मासर्त्वात्मको यः संव
त्सर एष एव प्रजापतिः॥ कथमनयोरैक्यमित्यत आह सप्तदश इति॥ यतो मासर्तुरूपेण
सप्तदशावयवसमुदायात्मकः संवत्सरः प्रजापतिरप्याश्रावयेत्यादि सप्तदशाक्षरसमुदा
यात्मकः अनयोः सप्तदशावयवयोपेतत्वसाम्यात्तादात्म्यं॥ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह॥ सर्वं
वा इति॥ अनपराधं अविकलं एवं साप्तदश्यं प्रशस्य विहितं यागस्योपांशुत्वमनूद्य प्रशं
सति॥ उपांश्विति॥ उपांशूच्चारणस्य याम्यस्यानामप्यर्थविशेषाप्रत्यायकत्वादनिरुक्त
त्वं च विशेषनिरुक्तिविरहात्सर्वात्मकं॥ तेन च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपांशुत्वेन कात्स्न्येन
कामप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः॥ प्रतिपादितस्यार्थस्य सर्वेष्टिसाधारण्यमभिप्रेत्याह एष इति॥
यत्सामिधेनीसाप्तदश्यमुपांशुयजनं च एष सर्वस्यां इष्टौ धर्म इत्यर्थः॥ दर्शपूर्णमासयो
रेव पक्षांतरं विधाय प्रशंसति॥ एकविंशानिमितिसैषा गानिरित्यादि॥ मासाद्यपेक्षया य
एकविंशः सूर्यः एष एव प्राप्तसिद्धागतिः॥ यागदानादिधर्मैर्यद्गंतव्यं तद्यत्प्रतिपाद्यते॥ तं दा
त्मक इत्यर्थः॥ तथा एषैव प्रतिष्ठा सर्वस्यापि लोकस्याश्रयभूतेत्यर्थः॥ तथा च सामिधेनी
नामेकविंशतिसंख्यया गानप्रतिष्ठारूपं सूर्यमेव प्राप्नोतीत्यर्थः॥ इमं पक्षमधिकारिविशेषे ६२

निछति॥नाहैनाहृति॥गतप्रायतायस्याश्रीः तस्यैव यजमानस्यैकविंशतिसामिधेनीरनुब्रूया
न्नान्यस्येत्यर्थः॥गतश्रीर्व्यतिरिक्तस्यापीमं पक्षं कर्त्तुमते नाशंक्यनिरस्यतियद्दृछेदिति
योयजमानः श्रैष्ठ्यं संनिकर्षं चन कामयेत सयजमानस्तादृग्भवतियादृशायपथोपल
ब्धप्राकारेणानियतेनतेहोतारः सामिधेनीरन्वाहुः तत्प्रकारविशिष्टएव भवतीत्यर्थः॥ता
दृक्त्वाद्धेन सामान्येन प्रतिपादितं विशिनष्टि॥पापीन्चेति।यस्य खल्वेवमनियतमनुवच
नप्रकारंविदुषो यजमानस्यएताएकविंशतिसामिधेनीरन्वाहुः सपापीयान्वाश्रेयान्वाभ
वतीत्यर्थः॥यद्दृछेन्श्रेयानित्यादिनायोर्थः प्रतिपादितः सेषामिमांसैव विचारएवकेव
लं॥नतुतथानुवचनंकार्यमित्यर्थः॥कथंतर्ह्यनुवक्तव्यमित्यत आह त्रिरेवप्रथमा॥मिति मा
एवशब्दोभिन्नक्रमः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरनुवचनं कुर्वन्ननवानन्नेवानुद्रवन्नेवानुब्रूयात्॥
तत्तिसृणामृचां संतानं लोकत्रयसंततसे भवतीति स्तोति॥त्रयोवाइति संततनोतिसंदधाति॥
ततश्चेमान् लोकान्परस्परसंयुक्तान्स्पृणुते प्रीणयति बलयति वा स्पृप्रीतिबलयोरिति धा
तुः॥तिसृणां संततानुवचनंप्रकारांतरेण स्तौति त्रयइमइति प्राणापानव्यानात्मकास्त्रयप्राणभे
दाः प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयविशिष्टं प्राणमेवअनवानमनुब्रुवन् संततं परस्परसं
बद्धमव्यवछिन्नं विछेदरहितं दधाति संदधाति एवमेवानुवचनं कर्त्तव्यमभिप्रेत्य निगमयति॥
एतदिति॥ताश्चऋचः संततमनुवक्तुं योनशक्नोति तेन कथमनुवक्तव्यमिति तदाह सया

वदितिअस्यहोतुर्यावदनुवक्तुं सवन्नाः स्यात् सोऽनुवचनशक्तिर्यावतीभवेदित्यर्थः॥एवमेवा
नुविवक्षेत् अनुवक्तुमिच्छेत् शक्त्यनुरूपमेवानुद्रवतनं॥शक्त्यभावेहि ऋग्मध्यवसाने वोच्छ्वा
सेनास्तिदोषइत्यभिप्रायः॥तदेतन्निरस्यति॥तस्येति॥तस्यैतस्यपक्षस्यपरिचक्षानिंदा
विद्यते॥तामेवदर्शयति॥उतस्ताम्यवान्यादिति॥अनवानमनुद्रवसनं अनुविवक्षन्ननुवक्तु
मिच्छन्नहोता उतअपिसामिऋङ्मध्येअवान्यात् उच्छ्वासंकुर्यात् तदातत्कर्मविच्छेदेनविश्लिष
येनशिथिलंभवतीत्यर्थः॥सापरिचक्षेति॥यथाशक्त्यनुवचनपक्षेएषैवनिंदेत्यर्थः॥तिस्र
ऋचः संततमनुवक्तुंअशक्तस्यकस्तर्ह्युपायइतितंदर्शयति॥सयदीति॥एतदनंतरोक्तंय
थाशक्त्यनुवचनंनिंदायुक्तत्वात् सहोतानकामयेततदाएकैकामेवर्चमनुद्रवसन्ननुब्रूयात्॥
अस्मिन्नपिपक्षेपूर्वोक्तलोकत्रयप्राणसंतानमुपपादयतितदेकैकयेति त्रिपदाह्येताः सामि
धेन्यः अतएकैकस्यामृचिपादत्रयस्यसंततत्वात् एकैकयैवर्चात्रीन्लोकान्संतनोति॥गायत्री
वैप्राणइतिगायत्र्यास्त्रिपात्त्वात्प्राणस्यचप्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयात्मकत्वात्त्रित्वसंख्या
योगसाम्यात्तादात्म्यं तथाचकृत्स्नगायत्र्याःसंततानुवचनात्कृत्स्नप्राणसंतानमपिसिध्यती
त्यर्थः॥एवमनुवचनस्यानवानलक्षणंधर्मविशेषंविधायसांतत्यादिकंविधत्ते॥तावाइति
ताएताःसामिधेनीःसंताःपरस्परसंबद्धाः अतएवविच्छेदरहिताअन्वाहसंवत्सरस्यसादि
सामिधेनीनांसंवत्सरसंबंध्यहोरात्ररूपताप्राक्प्रतिपादिताअतस्तत्सांतत्येनाहोरात्राण्येवंसंत

तानिपरस्परसंबद्धानिकृतवान्भवत्यर्थः॥ तदेतद्दृष्टानुसारेणद्रढयति॥ तानिमानीतियस्मादे
वृसामिधेनीसांतत्येनाहोरात्राणिसंततानितस्मादेवेदानीमपितानिसंततान्यव्यवच्छिन्नानिपर्या
वर्तंतइत्यर्थः॥ संततानुवचनस्यप्रयोजनांतरमाहद्विषतइति॥ द्विषतेविद्वेषणंकुर्वतेशात्रवे
उपस्थानंनकरोतिसंततानुवचनेनछिद्ररहितत्वात्छिद्रान्वेषणशीलायसराक्षसादयेप्रवे
शोपायभूतंद्वारंनप्रयच्छतीत्यर्थः॥ विपक्षेबाधकमाह॥ उपस्थानंहेति॥ उपतिष्ठतेप्राप्नोत्यने
नेत्युपस्थानंप्राप्तिसाधनंद्वारं॥ ॥इतिपंचमंब्राह्मणं॥ वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दंनिवारय
न्॥ पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ब्रह्मांडंगोसहस्रंस्वंकनकहयतुलापूरुषौस्वर्ण
गर्भंपंचाब्धीन्सप्तसिरींत्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः॥ रत्नोस्त्रांरुक्मवाजिद्विपमहितर
थोसायणिःसिंगणार्योव्यश्राणीद्विश्वचक्रंप्रतिततमविधिमहाभूतयुक्तंघटंच॥ धान्यादिंधन्य
जन्मातिलभवमतुलःस्वर्णजंवर्णमुख्यःकार्पासीयंकृपावान्गुडकृतमजडंराजतंराजपूज्यः
आज्योत्थंप्राज्यबुद्धिर्लवणमनृणःशार्करंचार्कतेजाःरत्नाढ्योरत्नरूपंगिरिमकृतमुदापात्र
सात्सिंगणार्यः॥ इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरभूपालसा
म्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेमाध्यंदिनशतपथब्राह्म
णेतृतीयोध्यायः॥ ॥हिंकृत्यान्वाह॥ अपर्यन्तयोज्योविदःप्रसंगात्किंचिदुक्त्वाहिंकारादिहोत्रं
प्रपंचयति॥ नमःप्रवक्त्रादिकंएतत्हिंकारब्राह्मणेतिनिरुक्तःकांडिका॥ ततस्त्रैवप्रणवब्राह्म

णं हिं इति एवमादं कृत्वा उच्चार्य नेतत आह॥ अनुच्चारयति॥ किं प्रकृता॥ स्वामि धीनेः किं प्रयोजनं
यत्सैव स्वंसाम्ना भवति नाद्यं तच्च हिंकारकवन स्तोत्रियं तथात्र साक्षि स्तं प्रणवात्सकमयं तु तस्य हिं
कारं स्वरूपेणेति तद्वाहरूपं क्रियते साक्षादेवेत्यभिप्रायः॥ प्रणवेण एतदुपगच्छति। प्रतिपद्यत
एकदेशेन प्रतीकनूतेनीवतु नाम्मात्रं प्रकृत्या सामेत्यभिप्रायः॥ कः पुनः प्रणवः ओ३म् ओ३मिति
निसत्वे द्विवचनं॥ एतेना भगवतिं दर्शयति शाखांतरात् प्रनर्चः संदध्यादिति। स्थानविशेषः।
एतेन हिंकारपूर्वेण प्रणवेनेति एवं तावद्धिंकार प्रणवयोः नामसंपदेकत्वादाधिदैविका संपदुक्ता
आध्यात्मिकीं तु विवक्षन्नाह॥ यद्वै हि॥ प्राणायाम यमेव मुख्य ऊर्ध्वगतिभूतान्त्रिक्योः प्राणाख्यः
तस्य हि वागिंद्रियेण सह संहत्यकारित्वं तस्यैरितया हि वाच्या वाद्यत्वमत्याहेति। नैष दोषः॥ प्रा
णस्य हि यद्यपि मुखेनाप्यस्ति गतिः तथापि केवलाभ्यां नासिकाभ्यां संवर्तते॥ संमिलितास्या
पिहिताभ्यामुच्छ्वसति॥ हिंकारोपि च नासिकायाः समाप्यते॥ तेनैष समानेभिव्यंगत्वे विशेषः॥
यस्माण समानस्थानो हिंकार कथं पुनर्जायते हिंकारो नासिकयोः समाप्यत इति तयोः संगृही
तयोः अनभिव्यक्ते स्तदेव प्राणो वै हिंकार इत्यादिना॥ सत्य उपांशु। ननु चोच्चैरपि न विना प्राणे
न हिं क्रियते तस्य प्राणस्तथापि कृत एवस्यात् स सममेवमेतत् वचस्तु तत्रोत्कथटत्वादभिभूतः
प्राणो तल्यकक्षत्वान्न मिथुनोपागमायालं स्यात्॥ उपांशु तु हिं क्रियमाणे स्तुक्या बद्धाभिभ
वति प्राभिस्यगम्यता या वाचोत्वए वायमुत्कटः प्राणस्तुल्यकक्षो मिथुनत्वायालं भवतीति॥

ष्ठा॥स्वाएतिच॥अत्राह्वाप्रत्याह्वयोरेताः पंचब्राह्मणं उपसर्गैर्वै तावाद्धि प्रगतिक्रियावंगीरूस्यार्वा
चीन्वपराचीसत्यान्वाह॥गायत्री च विग्रहः प्रती भेदद र्म्मिनां यथाहाएवंछंदांसि युक्ता निवेदेभ्यो
यज्ञं वहतीति महाविभूतिस्तु भूमिरंतरिक्षं द्यौरिति च वक्ष्यते॥ तस्यानुनाघार्वाक्षराणिक्षः प्रवृत्त
ताभिः संचतरतारसेनेदं स्थावरंजंगमं ततो नास्तरी रूस्याहः गायत्रानेवैनदिति एतच्चाधिदैवं।
प्राणोदानौ रूस्याध्यात्ममेकप्रउननाघधिभूतं॥छ॥ नदुहैक॥ प्रदर्शनमात्रमेवदुभयं एतदिति
संपद्यतदसपिहीदृष्टभ्यवव्यां को भिप्रायः आपेक्षिकमेतद्य एव हि प्रेति कुतश्चित्स एवान्ये एतित
मश्वैवैकस्मिन्नुभयमस्तीति ततआतिविज्ञानं अतिविज्ञानमस्य अविविज्ञान• सोलोकेन सहज्ञा
तेनसंवदति यस्य सोतिविज्ञान तस्य भावः आतेविज्ञास्यं आतिपांडित्यमिति कत्वाकुत्सयति। कथं
पुनरिदं लोकविरुद्धं अत आह प्रवोवाजा इति॥ तन्नु प्रेति एतदुक्तं भवति॥ सत्यमेतदापेक्षिकं व्यवस्थि
तं तु पदप्रेक्ष्य प्रेति नतदेवापीत्यपीडा॥ गतीस्य च्यते॥ ततस्मनासरस्मिन्नुभयोरंतभावात्प्र
त्याह्वाप्रत्याह्वायोः पर्यायत्वं इष्टव्यं॥ अतश्च सिद्धांतयोरर्थव्यवस्था यथोक्ता॥छ॥ सोन्वाह प्रवो वा
भिस्त्र्योदशाभि• प्रवोवाचाप्रव्याख्यायते॥ तत्राथाद्यया चत्वारि पदानि प्रपंच्यंते घृतावेसेवमादि
भिरेकादशाभिः परपादइसस्यतु सेषाद्वेयां सेतद्ब्राह्मणं॥ समस्तार्थस्तस्याः प्रत्याह्वनगमनमाक्षि
सं। वरति द्वितीयाबहुवचनं भेकवचनस्य स्थानो ग्निरुच्यते। हे भगवन्नग्ने प्रगच्छं तु तां वाजा
अन्नानिह विर्लक्षणानि हविरत्राज्यमभिप्रेतं तेनाज्येनोपस्तरणादिनाघाघारादिसाधनत्वे

नवायुक्ता आज्यं वल्लभमिति भेदेनैतदुपादानं केन प्रयंतु वाजाः पात्रविशेषादपि भोक्तुं प्रसेतिन्यायो भव
तीत्याह ॥ घृताच्या ॥ घृतमंचत्यनया अस्यां वेति घृताची स्रुक् जुह्वा हूयमानास्तदेतद्वाजानामग्निग
मनं अग्नि त एव प्रार्थ्यते ॥ तथा कुरु भगवन्यथा त्वा वाजाः प्रयंतीति कथं चैते प्रयंति यदि सस मिध्य
65 ते समिद्धहोमेन स्वेव सम्यग्धा आहुतयः इति श्रुतिः ॥ तत्रैतदुक्तं भवति घृतमिश्रान्नभक्षणाय सद्भ्ये
ति तत्रैतत्स्यात् प्राप्तकाले एते वाजा अभोज्या एव मा पतितच्च न अभिघ्रवां चोदितान्यक्षां च लक्षणा
तद्दिवसानभिवर्तनं तदस्याभिघ्रवः वाजा प्राप्तयजनीये हविस्त्वां प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः ॥ अथवा अभिघुषु
प्राप्त पंचदिवसकेष्वर्धमासेष्विति विभक्तिव्यत्ययः तत्रैतत्स्यात् कथमहं क्षुद्रवस्त्वार्थलाभेन समिद्धा
इत्यत्र आह देवान् देवलोकं जिगाति जिगीतुमिच्छति गंतुं वा सुम्नं यज्ञः सुखं वा यत्तकामः सुखकामो
वा व यजमानस्तदनुग्रहाया पिनापद्दीप्यस्वेत्यर्थः ॥ अंतमेवैतदम्यनूक्तमिति ॥ अंतविषयमेतं द्वाजा
इत्यनूक्तं आननान्न यजमानेन वाजाः सामिधेनीष्वनायंतार्थः ॥ पशवो वै हविष्मंत इति घृतरव्य
पशु प्रभावत्वात् हविष्मन्तु वाजेषु रत्नरूपेण यत्त्वा भक्तिस्तामंगीकृत्योक्तं घृतवंतो वाजाः पश
वः पशुमंत इत्यर्थः ॥ तद्द्वारेण पशवो हविष्मदनुवनेत्वाहमक्ता इति ॥ ६ ॥ घृताच्येति ॥ विदेघो
नाम राजा अभ्यदोषसंचयः ॥ मयोरपपसंमाथुरः ॥ यागन्धाधारणया मुखे अग्निं संनिधाप्य
धारितवान् न प्रतिश्रृण्णोति प्रतिवचनं न दत्तवान् ॥ ७ ॥ तमिभिक्रा ॥ अग्निमीतत्वेन सउपासद्
त्येत शाहूगणो जानन्नग्निवेवमेवकृत्वाग्नेयीभिर्हुतवान् समाप्य वर्चं अग्निसमानाधिकरणं वि ६५

देघस्याह्वमेवामंत्रितविविभत्स्यंतं प्रयुक्तवान्द्वितीयायाश्चवैदूरत्वादयं नशृणोतीतिमन्यमानो
दूराद्भूतेचेतिप्लुत्यामंत्रयामास॥घृतस्यकीर्तनंघृतकीर्तिर्वैश्वानरइतिपृथिव्यादिजगन्मूर्ति
र्महाविभूतिनपृथग्जनदृष्टमात्ररूपोवेतिइत्यर्थः॥उज्ज्वाल॥उज्ज्वलितवान्नशशाकने
शक्तवान्निःष्पदे॥पदगतो॥बहिर्जगामेत्यर्थः॥निर्गतश्चसंप्राप॥इमांपृथिवींप्रापः॥अदः
अमुत्रसरस्वत्यांतर्हिविदेघोमाथवआसबभूवासअग्निः ततःसरस्वतीनमीपदेशात्प्रा
ङ्प्राङ्मुखः दहन्नभीयायअनिर्गतइमांपृथिवींदहन्नितिसंबंधः तंदहंतंपश्चादनुगतोसौ
ग्निरितिमाआर्यावर्तसंनिहितानघ्नअतिक्रामन्ददाहददाहवान्सदानीरमुदकमस्यांसदाना
रइतिनाम्नीनदीउत्तरात्गिरेर्हिमवतोनिर्गच्छतिनविंध्यादेर्याकिंडकीसाचक्षते॥तामेवैकांनाति
ददाह॥तांवपुराब्राह्मणानंतरंतरतस्मिअतिक्रामततादग्धानअभिदग्धाअनतिनश्चेति॥७॥
ततएतर्हितनःसदानीरायाप्राचीनंप्राग्देशोनारंभक्तिप्रएवबहुईनादोएतर्हिइनीवह॥बोब्राह्म
णाःस्वभावेनैवबसंतिनापकल्पेनप्रविषिच्चलाच्चसंतासर्थः॥किंतेःरुष्टंक्षेत्रमासीरत्तःक्षेत्रतरं
नक्षेत्रतरमक्षेत्रतरंअनार्यवर्तःस्त्रवणीलमनूपंश्वामिविअतिशायेनस्त्राविनरंअविश्वतंस्वद
स्वदंआस्वादने॥अभिक्षितमदग्धमित्यर्थः॥नदुहैतर्हितदेवमधुनाआर्यावर्तेसर्वतते॥ममस्त्र
रुष्टंक्षेत्रमन्यस्माघद्वितियदेशात्स्यात्॥किंपुनःकारणमधुनातथातज्जातंभूतमितिनिश्चयेब्रा
ह्मणास्तत्तेहेतुभूतैर्यज्ञार्थमग्निमिंधनास्तेनाग्निनाअसिष्वदन्अग्निःस्वदयतिस्वदयंतंब्राह्मणाः

प्रयुंजंतेनेनंयत्नाग्निनादग्धवंतइत्यर्थः॥सासदानीराअपिइजघन्येनैदाघेअप्यन्येषुमासेषुसं
कोचयति॥स्त्रीतानावगाहमानंजनं॥जघनेनावीजपघन्यपश्चिमनिदाघेग्नीष्मेभवोमासः
66 नैदाघआषाढः तत्रहिघर्मस्यपराद्धिस्तदापिस्त्रीतेननसंकोचयति॥तावच्छीतासरिमाणमस्य
नामघातताग्नीष्मेपिसंकोचयति॥तावच्छीतासत्यवतीगुणवचनेलुकूलुपःसुष्टुशीतेत्यर्थः
॥छ॥सहोवाच॥पुरोहितेनानुज्ञातोराजानकिंचित्करोतीतिपुरोहितावरुष्ठांनंयथाचेअत
एवसदानीरायाःप्राचीनंततत्तेनवभुवनंभवतीति॥भेप्रवतिपुत्रादिभिरस्मिंनितिभुवनं
॥साचैषासदानीराएतर्ह्यपिअधुनापिकोशलानांचवैदेहीनांचमर्यादासीमा॥किंकारणं॥
तेहिमाथवा॥माथोर्हिविदेघस्तदंश्योववभूवकोशलश्चतयोश्चानतिक्रमनीयेनपुरोहि
तेनैषामर्यादारुतासाद्यापितस्लूर्वैनातिक्रम्यतइत्यर्थः॥छ॥अथहोवाच॥प्रसन्नाच्चनस्त्वः
सैषाग्नेयीसंतीवःशद्धेनाग्नेरुपादानेतेग्नीयीत्वदर्शितं॥अनिरुक्तेत्वेवसाक्षादग्निशब्दस्या
भावादस्यष्टत्वात्प्रतिपद्यतइतिवचमादेशा प्रतिपदाद्धोतापरिधामनीयाशेषास्त्वयथिं
शास्त्वेषामाद्येप्रसक्षवदग्निरुच्यते॥इतरयोरप्यंतायात्तविशिष्टाषुस्तुचनत्वश्चाजुहोतार्या
चवरोक्षवत्॥छ॥अग्नआयाहि॥हेअग्नेआगच्छत्वमयेदेवानामासनस्यआगसत्वगृहंय
मःस्तुवंदेवान्हव्यदानायनिषीदबर्हिषियत्तोहोतेवासित्वनावइसेनमर्थंसिष्टत्वादनुत्काग ६६
ठतरमाहार्थात्॥भवतीसादिनांसमंतिकंसमीपंइतिअभिनयेद्वंनाकुहस्तथा॥स्यांदर्शयति॥

तेदेवाअका॥विपरीतविगतवरीदृंदंनोगछस्थानंवरीयततं॥तंत्वासमिद्भिः॥तछद्दस्तुतिर्यमित्या
ध्याहारः॥समिद्भिर्हितमंगिरसएतेतिवचनाद्यंवेसमिद्भिरंगिरसत्कृषय हे भगवन्नंगिरसः
सर्वावेरितत्वाद्ंगिरोरूपेनावस्थितोंगिराःअग्निः तथाचाह॥इदमेवाग्निमाहांतंचात्वाएकना
नंवहुधाविनोवदंतीति॥यनेनसमिद्भिश्चमवर्द्धयामसि॥पंचमोपंल्लकारः॥प्रार्थना
यांगिलिङआर्थेवर्द्धयामीत्यर्थः॥वर्ध्यमाणश्चत्वद्दहनसुघुदीप्यस्वइति॥नयुवायुततम
सर्वदाएकरूपःअअजीर्णःएतंमंत्रार्थंचरातआसमिद्भिर्हितमंगिरसऐंद्रमेत्यध्याहारंदर्श
यति॥अद्भिघग्निरितिप्रसिद्धामवाग्निवदित्यर्थः॥अंगिरेष्ववद्भिराज्यतःसोग्निरेवेसभि
प्रायः॥अंगेवमंगिरतीति॥अंगिराअद्भिर्वागितिकर्मणोगतनशीलोनराः॥नत्वामि
धेनमितिविदेघोहमाश्ववरत्सादि॥ मंत्रापिइष्टव्यइत्यर्थः॥वीर्यमेवास्मिंनैदधातीति॥
यथासवैश्वानरोघृतश्रवणाद्दुज्जज्वालतथात्वलेत्या॥नघिदेवानुग्रहाद्वर्यंदधातीत्यभि
प्रायः॥छन्दद्दोवा॥दहदुहेवाशातनिसामिद्धइतिछेदः पविष्ठोघग्निरितिप्रसिरितिएवा
वायांसर्वदाअजीर्णरूपः॥स्वार्थिकस्यपकारइतिदर्शयति॥आग्नेयीति॥पूर्वस्यांबर्हिःद्या
द्याःपृथिवीरूपमस्यांत्वतिरुत्वतन्कत्वंतंतरिक्षरूपमित्यर्थः॥सनएधि॥अग्नआयाहीत्येत
स्यामागतमनंनिषद्प्रार्थितंयज्ञसिध्यर्थंतंत्वासमिद्भिरिसस्यांदी॥पिराकृतयस्यश्चअस्यां
तुफलंप्राप्यते॥अस्मादेवलोकेगमयकथंचनीयामहे॥यदित्वयंसमिध्यनेननतश्चा

67

स्माद्देवलोकं नेतुं समिध्यस्वेत्यर्थः॥ एवं हि सामिधेनीत्वं भवतीति यदुक्त गुणोसि स त्वं हे अग्ने
देव नः अस्मान्विवासति दिवासेभिः परिचर्यायां लिङर्थे लेट् लिलोपश्छान्दसः॥ दिवसया
परिचारा यास्मान् तथा कुरु त्वरं त्वं पथा त्वोप रिवरामह इत्यर्थः॥ किमर्थं पृथुपरिमानेण
तः स्थानं श्रवणायं अभिभ्राज्यं बृहच्च सारतः शोभनशक्तिः देवैः स्थानं पृथु यस्मिन्देवा
न हि साचकाराम नल्पतरत्वात्सुकृतिना मेते न देव च॥ श्रवणार्हं यस्मिन्देवा गुरवसायत्ता
त्॥ एतत्तो गमय सेवैतदाहेति गम्यमानार्थकथनं एहि यस्मात्संपरिचर्यं तेने न द्दमिताभव
ति॥ छ॥ बृहदग्ने प्रसन्न॥ छ॥ सो त्वा हे स्से। एष मेष लोकभक्तिक चोनुक्रांतो धुना एष त्वा
साक्षात्समिंधनवचनानुक्रमणी यस्तेन पुनः सोत्वाहेतिरस्त मास्सिद्दर्शितइति॥ प्राप्तो पि
तमांसि दृश्यत इत्यार्थानेह्यर्थास्तमः प्राप्ता अदृश्या भवंति। तत्त्वयमित्यर्थः॥ सं ही ध्येते वृषेति
छेदः वृषो ग्निस मिध्यत इत्यगं तरोपन्यासः। संध ईंही ध्यत इति क्रियमाणो नुवादिनां दर्श
यति॥ छ॥ अश्वो न वा॥ यद्वेने स्वनि पापवित्तर्षद्वापव्यत इति व्याख्याय पदोपादानं॥ नुमि
तितदिति व्याख्यानां न शुद्धः प्रतिसेधार्थश्च प्रसिद्धनुमित्येषत्तु संप्रतिपसर्थेन प्रतिषेधो
नोपमा किं तर्हि पदपूरणा इत्यर्थः॥ छ॥ तं हविष्मंतः। इडते इडिरा ध्येषणा कर्मवो प्रार्थयंते
पूजयंति वेत्यर्थः॥ छ॥ वृषणं त्वा। वृषणं वर्षितारं कामानां त्वां वृषणो वर्षितारो हविषां व
यासमिधीमही संदीपयामहे॥ अग्ने दीप्यंतं दीप्यमानं दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः॥ इत्येतस्य ६७

सतरिउपधावकारस्य दत्तंददीयादिदीदृपतीतिप्राप्ते छांदसस्तकारलोपः॥ बृहन्महत्॥ सुदुस
मिद्धः सम्यक्। नवाएतं दृषं। प्रसन्नासो न्वाहाग्नि॥ एयतरान् किं यत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेतस्य डतर
वनः अस्माकं मध्ये यानेव देवान्वासुरान्वाइयं पृथिवी उपकारतया अभिरक्ष्येन वर्त्तिष्यंते॥
सामर्थ्याद् न्यूनाधिकं इष्टव्य उन्नविष्यंतीत्यर्थः॥ उत्तरे तु यतरामियान्नापिनाक्ष्यंति॥ ते पराभ
वविष्यंति विनाशे वर्त्तते विनक्ष्यंतीत्यर्थः॥ ७॥ तदु हैके॥ अग्निं दूतं वृणीमहे। होतारं विश्व
वेदसं॥ इदृशासमेकेतु वचनं मन्यात्तत्किं कारणं नेदर मित्याला नं वद्यानीति एकेकस्ते मनुवर्त्ते
वं निदयंति॥ यदि होतारमीयां तं यच्छंदर हितं ब्रूयात तत आसैवमयाचरितायो क्तः स्यात्॥
महमहि होतृत्वाद्धः सन्निहिश्चात यत्र श्रोत्रास्मिन्होतायता यदृस्सेवंतद्यजमानेन द्विनिवृत्तस्य
र्थ एवं यच्छंदद्यतिदस्यः परोक्षो पिज्ञास्यत इति॥ विश्ववेदसइ सेतदुतदाषक्षंतं यस्य यज्ञस्यैये
तेन संबध्यते॥ तत्र च यद्युपपत्तिर्नोक्ता॥ गायत्र्यापादं पूरणार्थमिदं पूरणार्थमियं षष्ठी आम्र
यणीया न्यथा तु होतारं होतायो विश्वविदाइ स्कक्त माणे सप्ताक्षरोयं पादं स्यादिति॥ मानुषं
हवेयइति॥ ब्रुवंश्चवेदस्य अपौरुषेयत्वं प्रदर्शयति॥ पौरुषेये हि सतीनदपि होनामितिनानुष
मेवस्यात्॥ ऋचां तत्क्ममितिचब्रुवन्न्वः स्वानं दर्शयति॥ ततश्च हरिहरण्यगर्भनदीनामप्य
न्यतमो न वेदस्य कार्त्तस्त्कर्त्तं भवति॥ एषहियज्ञस्य सुकृतुनशोभनसकल्पो होतेति वाक्यशेष
कः॥ मानुषस्तु चलत्वतः स्यादित्यभिप्रायः॥ सकलार्कचोर्यावादविवक्षायाइतिहास मुपसंह
रति॥ सेयं देवा अपोववर्त्तति॥

छ। तांवा अष्टमी॥ ननु च साक्षादेवेयं गायत्री किं निदानेनेत्युच्यते॥ नैष दोषः॥ नात्र गाय
त्री छन्दोभिप्रेता किं तर्हि पृथिवी सा च वारिफेन सिकतादितिरष्टाभिष्टाक्षरा॥ तस्याश्चैत
दधिपत्तमग्निं दूतमिति॥ एवमपि पादाक्षरोष्टवाष्टाक्षरत्वभावितं किमष्टमत्वेन नैषदो
68 षः॥ संपद्यमानं यावच्छक्तिसंपाद्यं न किंचिल्लभ्यमानं त्याज्यमित्यभिप्रायः॥ छ। तादेके पुरु॥
पुरस्तादग्निं दूतमित्यस्या एके धार्यं कुर्वन्ति॥ समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहूयनेने
धाय्ये धीयते॥ संख्यापूरणायेति तेच समिद्धनं च नानादृते भवती सन्नं वा विधी चादन्वं त
घटत स्य सुख तो धातु यु मिति तन्न इयं त्वामी संपद्यते अथ त्वयम भिप्रायो ध्वरवां स जुहोतिति
पाय मेक एव तन्च सवनान पाय्य वधेयइति ततइए मेकादशी संपद्यतेनोष्टमी॥ ततश्च गायत्री
त्वहानिरिति॥ ७॥ समिध्यमानो पावको हीति दोषा नाम पने॥ भाषो चिषेन्द्र दीप्तिमान्केशाः केशा
इव केशाः ज्वालाः॥ चोनंती वहंती इव पदपूरणः॥ केशैर्वा संबध्यते केशा समिद्धस्येसत्र च छेदः॥
समिद्धो आग्न आहूते सस्यार्क्च सवनान याव्यवधेयमाकृयावदयं नारभ्यते॥ पूर्वस्या अंतर इत्यर्थः॥
अथ कस्मात्समिध्यमानइत्यस्या अंते सर्व्वमध्यमात्पादध्यादिति नोक्तं॥ नैवं युक्तमेवं हि उच्यमा
ने विरुद्धा अपि सामिधेनी नामस्या एवांतेभ्याधानं प्राप्नोति तस्मादिदमेव युक्तं सर्वमित्यस्यापवाद
माह॥ यदस्य त्समिधइति॥ अनुयाजसमिधो तिरिक्तं सर्वमित्यर्थः॥ किं पुनः कारणमेतदस्मिन्ने
वधीते सर्व इध्म आधीयते अपवृक्तइव॥ अपपूर्वर्जि समाप्तो वर्तते॥ समापयसे वसमिंध ६८

वचनं होताकथं॥ यदेनस्तिद्धिमसाहनूनं समिधनूत समिद्धवचनायकीर्तिनसमिकार्यविनि
योगादिसभिप्रायः॥ ननः किंयदाअभ्यसमिद्धंमुक्त्वा यसामिधेन्यनुवाचनादिधातिरिच्य
ते॥ अतिरिक्तमेवमेवनत्तस्यहोतामंत्रैरध्वर्युणाचोध्मनयुगपदेपसमिंधनीयोग्निरिस्य
भिप्रायः॥ द्विषंतर्हास्यतद्भ्रातव्यमभियतोतिरिच्य॥ भ्रातव्यमभियतोतिरिच्यते॥ भ्रातव्य
पक्षंभवतितथाभ्रातव्यपक्षंभवति॥ यथाभ्रातव्यः अपकायवर्तते॥ तथातदपिभवतीसर्थः॥
। देवान्यक्षि॥ प्रसन्नेषोन९रास॥छ॥ ॥इतिहविर्यज्ञभाष्येचतुर्थोध्यायस्यप्रथमंब्राह्मणं॥छ॥
एतद्वैदेवाः॥ अनुजपब्राह्मणमेतत्॥ अग्नेमहांअसीसारभ्यमेतत्॥ आतवहजातवेदसः॥ सुयजा
वयजेति॥ एवोनुजपोत्रसप्रंचोविधीयते॥ सर्वएवावहनप्रधानसेनैकत्वात्॥ एवंहिसंवध्यते
हेभगवन्नग्नेयत्तमिष्ठं महाभिजनकार्यंचदेवताभिः दि+ संभावितः प्रसस्तस्तसंपादकत्वात्॥ स
त्वंतत्कार्यमस्माअपिजमानायसंपादयावहवदेवान्यजच्चयथास्यायंत्वंस्यसेभेअनामः॥ सेद्वेवो
नमनुष्यइति॥ ननुनात्रपछतछाद्धांतः सस्संपूर्वस्तुसामप्रयोगोमहांअसीत्यादिरसंवध्यमानआ
वाहनाद्येषणेनानर्थकः स्यादित्सध्याहार्योयद्वछद्वतछद्वद्धोततश्च एतेअवांतरवाक्य॥ यद
द्यरोरीतिसामावाक्यंदाइदंकुर्विसध्येप्रमाणवाक्यंतत्रपूर्वस्यसमर्थार्थंवक्षति॥ सयतऊर्द्धम
न्वाहेतितस्येदमितिहसोनाधिदेवमुच्यते॥ तथादेवास्त्विनिवचनेनोसाहितवंतंतथामपीति॥ ए
तदितिपरिधिब्राह्मणोक्तंनियोगंदर्शयति॥ गिरिष्ठगुरुतमेकर्मणिअयुंजन्युक्तवंतः कपञ्चोतत्वे

इदंनइति॥ शुरूतमत्तमपोदयति॥ भिन्नानतद्देशानिविंषिभिन्नानंतदेशानिहिहवींषिभिन्ना
नंतविप्रकृष्टदेशस्थितान्देवान्प्रतिवोढव्यानीतिह्यतिगुर्वेतत्‌उपासदन्॥ मदीषीश्लपनयोः॥
69 प्राहर्षयंस्तुनेत्यर्थः॥ कथमुपासदन्॥ वीर्यवान्वैत्वमसीत्येवंमहोभिजनोहिवीर्यवान्भवतीति
ब्राह्मणादित्वाभिप्रायंवीर्यवद्वचनं॥ नत्‌एववीर्याद्दलंत्वंपर्यासिएनस्मैकर्मणइतिवीर्येनीर
कर्मणिसमादधत्‌संस्थापयंतः॥ पथेदमिति॥ दृष्टांतवचनंसुखप्रतिपत्तयेसयतभतइति॥
उपसंहारवचनं॥ छ॥ अग्नेमहांअसीति॥ निगदंखंडोपादानं॥ तस्यचवाह्योर्थः॥ हेअग्नेब्रा
ह्मणब्राह्मणोलोकपितामहस्यापसंभारत॥ भयरतोनोमस्त्वयंतुवस्यमनोःप्रपौत्रोयस्यना
म्नेदंभारतंवर्षं॥ तस्यवेमाप्रजायाअत्रवार्षेनाभिःप्रजाभिराहितोग्निरपिभारतएवंमहासा
मान्यंब्राह्मणमभिजनमुक्त्वावांतरविशेषंचभारतंततोयजमानस्यजेपूर्वजामंत्रदृशाकृशाय
स्तानग्नेरभिजनत्वेनाभिजनत्वेनाह॥ तेषांयजमानोपस्यंतस्याप्यग्निहितेनाहितत्वादिति॥
तेवर्षयोयेयस्ययजमानस्यपूर्वमंत्रदृशोयावंतस्यतेप्रतिगोत्रंस्मर्यतएव॥ ततश्चतदृषिवावि
नःशब्दाअपसमुक्ताआमंत्रितविभक्तियुक्तोश्चेतारणीयाः॥ तद्यथावशिष्ठस्यापसंवाशिष्ठ
शान्कृपाराशर्यतिएवमभिजनेनामंत्र्यनिविदद्भिर्विशिनष्टि यइद्धोसीतिश्रुनिश्रुसूक्ष्मनरा
र्थसिद्ध्यआह॥ ब्रह्मण्यग्निरितिब्रह्मब्राह्मणशब्दोपर्यायाविनिदर्शयति॥ ब्रह्मत्वंचाग्नेस्त
दग्निनेवदेवेषुब्रह्माभदितिवक्ष्यते॥ भारतेत्यपिभारतेर्बिभर्तेश्चनिराह॥ आर्षेयमन्त्रेद्योपरस्तं ६९

मंत्रेवर्णान्नामवप्रकृतमग्निनयजमानंनचतस्यपूर्वजनितरैर्मंत्रपदैरसंगतःप्रवृणीते॥इहसा
मंत्रितः॥परस्तादावहदेवानितिक्रियायांप्रवर्तिष्यते॥एतावत्चवरणं॥यत्साम्नाप्रवर्तनं॥तथात्रैवा
मंत्रणपदमारभ्यते॥तआहप्रवृणीतइति॥ऋषिभ्य·आर्षेयशब्देनदेवेभ्योब्रौणश+स्त+द्वेन
देवोएवंयजमानंनीचैर्नअग्नपसत्रयीवेदयति॥द्वापयत्संयंचोयजमानोपेसंमहाभागोयो
पदांप्रासवानिति॥ननुचवासिष्ठेत्यग्निरामंत्रितोयजमानस्यकिमापतितंदेषदोषोयजमान
स्यवहिवासिष्ठत्वादग्निर्वासिष्ठउच्यते॥तत्राग्निर्वासिष्ठतांश्रुत्वायोग्निकाकृषयोदेवाश्चयजमान
मपिवासिष्ठमतस्यन्ति॥तदभिप्रेसेदमुक्तं॥अतएवचवाक्यशेषाद्यजमानस्ययःपूर्वजःऋषिःस
लभ्यइतरथातुनत्वायेतत्तस्यऋषिरपसमिति॥छ॥परस्तादर्वाक्॥परस्तादिदिअर्वाच्यःपितातनः
पुत्रस्ततपोत्रइत्येवंततःकिंजन्मकर्मणेवचरिष्टापदःकीर्तनीयाः॥तदतिक्रमकारणाभावादित्य
भिप्रायः॥ज्यायस्येसेतयइति॥जायःश्चोपःयायज्ञस्तस्यपतिर्ज्यायसस्यतिस्तस्मैश्रुयसःप
तयेपूर्वजायैर्वान्निन्हुतेतंक्षमयति॥अयुक्तंपूर्वस्यपूर्वजनजपदयदनुज्ञातेनाक्रमित्यभिप्रा
यः॥ततःकिंइदंहिपितैवाग्नेश्रेयसःपतिर्भवति॥यजन्तेयपुत्रोपौत्रोइतिप्रसिद्धमेवातत
श्चयएवतेषांश्रेयःपतिविक्रमःसएवेहातिक्रमकारणाभावादित्यभिप्रायः॥कथंपुनर्वासि
ष्ठेत्यग्नावामंत्र्यमाणेवसिष्ठादिभ्योनिन्हुते॥उक्तमेतद्यजमानद्वारेनाग्निर्वासिष्ठउच्यतइति॥
ततश्चाहअग्नेवासिष्ठआवहदेवान्यजमानायेसूक्तेगम्यतएववासिष्ठोयज्ञनइति॥तथाच

वसिष्ठकृतिर्भवति॥अपरिसमाप्तवसिष्ठव्यपदेशोहियजमानेप्रसक्तःप्रीयतेवासिष्ठोमामोवयंवि
भूतिरिति॥परिसमाप्तव्यपदेशोतुपीड्यते॥नाहंसमामयंदुरात्मानमपिदनाक्रमतइति॥ ॥स
आर्षेयमुक्त्वा॥प्रसन्नाः॥प्रपंचवप्रसंसितः॥ब्राह्मणामंत्रैःसंसितःसंस्कृतः॥घृतमाहूयतेहवन
प्रणीर्यज्ञानाप्रणयतीतिप्रणीः॥एतेनेतिनुत्ततीतयायजमानव्यापारेकरणमपेक्षतेतेषक्र
दर्थरथ्यएवरथीईर्वानमोछंदसीतिस्वार्थिकईकारः॥ ॥अनूतोहोता॥तृप्लववणनरणयोः
तरंसमित्पवंतितमितितूर्तः॥नतूर्तः।नतूर्तः।नाभिभवस्समिनवतीतितूर्णिः॥हव्यंवहतीतिह
व्यवाट्॥ ॥अस्मात्॥अष्टृंतिक्षिपंनिहविष्यस्मिनिस्मास्यंपिबंसनेनेतिपात्रंजुह्वस
स्मिन्निति जुहूः॥यस्यपात्रंमितिन्यूनतरउत्कृष्टेनसहस्वाजमहारसंभोजनमिछेत्॥
तदीयंपात्रमिछतितत्साम्नोति॥ ॥चमसादेवाप्रसंना॥अराइवाग्ने॥रानितिकर्मप्रवे
चनीययुक्तेद्वितीया॥परिलक्षणेकर्मप्रवचनीयःपरिभवतीतिपरिभूः॥आवहदेवान्॥आ
वोढवैआढव्यं॥अयंचैतत्॥सर्वेषुवचनेषुतुल्यं॥ ॥अथयथादेवता॥अग्निहोत्रोय
स्विष्टकृतमग्निमित्यर्थः॥अनुष्टुप्॥अय्यायमेतत्सकृसुष्टुइत्यस्मिन्नर्थोयदाहसुयज्ञावय
जेतितदनुष्टुप्चयज्ञेस्येतदुक्तंभवतीत्येवयोज्यं॥ ॥सवैतिष्ठन्॥एतस्मिन्नावाहनांतेनुवच
नेहोतुस्तिष्ठन्प्रक्रामानान्॥सानामनियमेप्राप्तेतिष्ठतानियम्यते॥तच्चाहेतदितिअनुवा
क्यसमावहनप्राधान्यत्वादित्यभिप्रायः॥साचानुवाक्यायोः॥सावोत्त्वैर्दमानतस्मिष्टन्नतु ७०

ब्रूयादितिएतच्चब्रुवन्अस्मिन्ननुवाक्यानांयांतिष्ठतादर्शयति॥आसीनोयाज्यां॥अथहोतृ
सदनःउपवीतीत्यतीस्रूपविष्टस्योत्तरकर्मविधानात्तदंगगंतरितायथयाज्यायां॥अनुवच
नवैलक्षण्यानुवातोयं॥तथाचकर्मणामासीनोयजतीति॥नास्तियाज्याशब्दः॥छ॥इतिहवि
र्यज्ञभाष्येचतुर्थस्यद्वितीयंब्राह्मणं॥ ॥योहवाग्निःसामिधेनीनामाधियज्ञिकंसमिंसमिंध
नार्थत्वमुक्तं॥प्रथमेब्राह्मणेत्वतुहोतुराध्याग्निाभसिकोयोग्निःनत्समिधनार्थत्वमुच्यते॥
ब्राह्मणार्थेनयजमानसंस्कारःत्वंतुअष्टाध्याय्यांवक्ष्यते॥तावाएताएकादशसामिधेनीरन्वा
हेतिअनूक्तामेवास्यसामिधेन्यइतिएवंतयाव्यधियज्ञिकाध्यात्मिकाग्निसमिधनम्यधियज्ञि
कमाध्यात्मिकेतिवक्ष्यते॥ननुचाक्षव्यादोसरतिदेशः संभवति॥असस्त्वाभावविरोधात्॥नच्च
सामिधेनीनांतादर्थ्यंविनापिताभिस्तत्सिद्धेरदृष्टदीप्यर्थतामाह॥योहवाअयमित्यादिनासन
वधष्यत्ताक्रम्यभवनीयः॥अनवमतःपार्श्वस्थेनाप्यंगुल्यादिनानस्पर्शनमर्हतिकस्यपुनरसा
ववधष्यदेवकार्यविधानकस्यासुरादेः॥छ॥सयथाहैवा॥एतयाआधियज्ञिकासमिंधतमध्या
त्मिकंनिर्दिश्यते॥ब्राह्मणःब्राह्मणशरीरोग्निःविद्वानसामर्थ्यात्समिधेनीब्राह्मणं॥अन्वब्रुव
न्नकिंसामिधेनी॥सोन्वाह॥संक्षेपमुक्त्वाविभागमाह॥त्रयोसामिधेन्यसौप्राणःसदीप्यतइ
ति॥तत्रापित्रयस्याप्यवियस्यप्राणस्यकथंत्रिदुपदानंसंभाव्यते॥सप्राणस्तयासमिध्यतइति
दर्शयति॥एतेनैववर्चःखंडेनसउपांशुदेवस्तदेवत्रदर्शयति॥नसकलामर्चंनाप्यादिनेवप्रभा

भावात्॥प्रसत्ताह्वामनुष्॥प्रत्ताह्वेनचगमनसाक्षिसंगमनवानिसर्थः॥ततश्चप्राणप्रयाणवानि
यमपिप्रयाणवाचीनीतिसामर्थ्यात्तमेवेयंदीपयति॥एवमुत्तरत्रापियथायोग्यंवाच्यं॥एतम
न्आइतं।आगमनंतद्वानयानः।आगच्छतिहिसःवहन्महत्त्वेोचः।लोककार्यमस्यवहच्छोचाः
ऽन्नयमानोघ्रायासेनतप्यते॥छो।सनःपृथु।श्रणोसनेनश्चुचायंकरणेकृत्यः।श्रोत्रेणाही
तिह्यनुसामर्थ्येनोरूश्रूयतइत्सभिप्रायः॥उर्वितिपृथुवन्हिसर्थइति॥छ॥इडेसोनमस्यः।
इडेश्च।कृत्सल्युटोवहुलमिति॥कृत्यसमानार्थः।कर्तरिकेसः॥तथाचाहवागच्छीदंसर्वमीड्
यइति।ईड्टे।स्तौति।यस्तसंनसर्वतावेदमिति॥कालव्याप्ति॥कथयतिनेकरणसाधनतामत्रा
पिकर्तव्यय्येवत्ततीयायमप्रवर्तते॥छ॥अश्वोनदेव।कृतंप्राणिनांवाहनं॥मनस्विनंयस्यमनो
स्वितंभूयिष्ठंबकुत्राः।असकृत्॥वनीवाह्यतेअसथर्थंवहतीति॥श्वतश्चमच्छानुरंननरति॥
आयेदृीघतंदीदयदीदयतिदीप्यंतेतेजसत्वात्॥अग्निंदूतं।मेध्यमःप्राणोनाभिः॥अंतमीप्य
तिष्ठीतीसवस्त्वान्नर्द्विरिसर्थः॥यथाराज्ञामंत्रर्द्विरनुच्छोज्यानुग्नास्पश्चैनंनाभिःप्राणानां
उपासकभूतानांभवति॥त्रो।चिः।केम।श्चिश्नेवैच्रोचिरिप्सेतावद्विवक्षिनकेचणत्रोनयति॥श्रु
चत्रोकाङ्क्षेस्यति॥सयद्येनंप्रस।यदिकश्चिसार्श्वस्त्वएनंहोतारंसामिधेनीरनुक्रमंवंतंप्र
थमायांसामिधेन्यांऽच्यमानायांयस्यभावेनभावलक्षणमितिसप्तमी॥अनुव्याहारेदयदे
त्विनाशितेयमनेनकुहोत्रासोयंयज्ञंविकृष्टमनुमितंवक्ष्यतीतितमेपमवपवमानंसहोताव ७१

द्वान्सामिधेनीभिरवयवसमामिद्धमग्निरूपमात्मानंपश्यन्प्रतिब्रूयात्॥ प्राणंवाएनदिसादि
एवमुत्तरात्मपिवाच्यंप्रासन्नाश्वप्रापः॥ यदिषष्टांमनोमुखिगृहीतः॥ मनोमुष्ठानिग्रहः॥
मनोमुषितेनगृहीतत्वमोमुनयः अमुयेसव्यधंव्ययेसार्थतः मनस्तत्वादमुयारथाकरोति॥
तरोसनुपात्राद्धासिच्यं॥ प्येंमाक्रियासमभिधा॥ स्त्कांदसोयं॥ तदंतावाचच॥ असकृदमुपा
करोतीसमोमुयः॥ यदिसमम्यां॥ प्रसन्नायघहायाध्मात्राद्धाग्निसंयोगयोः॥ आधागतोव
योर्विहितायांवायुमूर्द्धतीत्वानिपूर्णकोष्टोमरिष्यसीत्यर्थः॥ उत्तराप्रश्ना॥ यदिन्नादन्नाम्यां॥
प्रसन्नेद्धे॥ छ॥ हविर्यज्ञेमाध्यंचतुर्थस्यतृतीयंब्राह्मणं॥ छ॥ ॥ तंवाएतमग्निं॥ अघारयोः
समार्गस्यचब्राह्मणमेतत्॥ तत्राघावाद्धादन्नापूर्वोत्तराघारयोर्व्यतिकारणधर्मान्विदधाति॥
ततत्त्विस्वः॥ समार्गसोपकरणं॥ ततः सप्तोत्तराघातरस्यवेद्ग्ोमिन्धर्मान्वतः शेषावाङ्मन
सप्रसंगादितिहासरूपेणप्राजापत्यस्यकर्मणउपांशुत्वंविदधातिअन्यात्नुव्याख्यातसमासिप्र
संगेनतआत्रेयीवाधस्यब्रह्महत्यातुल्यतामाह॥ तंवाएतमिति॥ यंवाएतमितिद्रष्टव्याकस्मात्
स्मिन्नेतेइति॥ तछद्वयुतेः॥ यमेतमग्निमाहवनीयंसमेद्धिषंतसंदीपितवंतः यजमानस्योत्क्र
तेनाध्वर्युरिध्माधानेनब्रह्मासामिधेन्यनुयत्तयाहोतानुवचनेनकिमर्थंससिहि आहुतीहो
ष्यामइतितस्मिन्समिद्धे॥ एतेएवपूर्वोत्तराघारलक्षणेप्रथमेआहुतीजुहोतिनतावदन्यां
कांचित्कृतदेवत्यांअध्यासिकायांरूपाभ्यांप्रजापतिमिंद्रंचदर्शयन्नाह॥ मनसेचैववाचेचेति।

72

किंकारणंनाभ्यांप्रथममिति॥मनश्चहवैवाक्चेतियुज्येतेइतियुजोतस्याविसर्गः॥युग्यात
आवहतइत्यभिप्रायः॥सयदुपांशु॥किंपुनर्जगतस्यकोत्रवहति॥वोढव्यइतिभागायाहरइ
तिउपांश्वितिमनुचार्यप्रदर्शनंततश्चयमपितूष्णींक्रियते॥तदपिमनएववहतीतिसोस्य
ति॥युजोद्वित्वावधारणंद्वावेवयुजाविति॥एतद्वाइदमिति॥द्वित्वावधारणमिदमेवद्वयंक्रिय
ते॥यच्चवाचोच्चैर्यच्चतद्विपरीतमिति॥श्रुवेणतं॥वृषामनोवृषाचायोषासंबंधेसस्त्रीलिं
गंगत्यात्ताविवार्थानांसेकात्॥एसंश्रुवोपिहिअग्निःसंबंध्यते॥तासुचाज्यंसिंचति॥स्रुचातमा॥
योषावाक्स्त्रीलिंगवाच्यत्वात्मनसावापितानामर्थानांप्रकाशकत्वात्॥तूष्णींतमावा॥ततिनि
पातोनिपातसमाहारोवा॥आपारार्थस्वाहेत्यपिजनयापिवावानाघारयति॥किंपुनरव्यया
अयंस्वाहाकारःसामान्येनविहितोवषट्कारेणयावेस्वाहाकारेनवादेवेभ्योन्नंप्रदीयतइतिसो
प्येत्रभवति॥कुतएवान्यवाक्॥अनिरुक्तंहिमनइतिनिःशब्दोबहिर्भावमाहमंत्तोघत्तःप्रकाश
मानंबहिरप्रकाशमित्यर्थः॥नहिदेवदत्तश्चिंतयन्यार्थास्तेज्ञायतइदंनामचिंतनंयंतीतिनिज
निरुक्तंस्येतदिति॥दूरस्थेस्तूष्णींक्रियमाणानज्ञायताइत्यनिरुक्तं॥मंत्रेणतमा॥निरुक्तावाग्ज
नोपेक्ष्यामंतस्यतूष्णीमपेक्ष्या॥असीनस्त॥हषीयांह्रस्वनरोल्पतरा॥उपसमीपेउपोवहना
यवायुक्तोवहतीत्युपवहः॥महतासहयोल्पोयुक्तोभवति॥तस्यतेनसहवोढुससन्धवतोमुपु
द्गलकं॥युंजतीत्यर्थः॥वाग्वेमनसइतिमसआलोचितार्थैकदेशावदतीत्यादल्पविषयाल्पावाक्॥

नहियावतीदाशलोऽन्यतेतत्सर्ववाऽन्येऽच्यतइति॥ तद्द्वाचएवैनदिति॥ यद्यपिवाहस्तरांतथा
प्यध्वर्युस्तिष्ठतुभूतत्समंभवतितनतश्चतेवाङ्मनसेसमानौतुल्यौयुञ्जौसयुजाविति॥ देवाहवै।
तदेवाद्दक्षिणतोदक्षिणपार्श्वेअसुररक्षसानिप्रतिहंतुंएतद्दुदृश्य यन्तुश्रितंचक्रमसांनिष्ठ
नाघारयतीतिकारणांतरवचनं॥ यदुनयमःतदुत्तरपार्श्वेस्थितपूर्वाघारंदक्षिणपार्श्वेस्थि
तउत्तराघारंतस्मांदधियज्ञानुकारणेनइदमध्यासंहन्यते॥ मनश्चवाक्चसमानंयद्येकार्थवि
षयत्वात्नानार्थभावामहादप्रत्यक्षरूपंहिमनःअप्रकाशाकार्यंचवाक्यद्यपीन्द्रियात्मिकअ
प्रत्यक्षातथापितदपिन्यंगःशब्दोतिप्रकाशंइति॥ नानालंशिरोहवैयज्ञस्येतिकर्मणोरध्या
संपूर्वंजुदेवतायामूलमित्यवदत्वासादानभिप्रेतो॥ श्रुवेननतं॥ प्रसन्नाश्चतत्स्वः॥ सस्त्रुवेण
धुरंयुगिकदेशंयथाकश्चिव्योन्नाअधिउपरिष्टंधस्यडहा।नेगमनेदेवंतद्यस्रूर्वमाघारयति॥
ततःकिं। अध्युरहितआरोप्यधुरंततायुजंतियोक्त्रेणवेष्टयंतीत्यर्थः॥ वात्रवेलावर्तने॥ तेन
युक्तोग्निमग्नीदितिप्रैषइत्यभिप्रायः॥ अथसंमाष्टि॥ क्वां-नतुचवाङ्मनसेयुचाविस्क्तं॥
कथमधुनाग्निर्वानि॥ नैषदोषः॥ वाङ्मनसेअपिहिव्यापारेणयज्ञंवहतः॥ प्रकाशनेनसंक
ल्पनेनचअग्निरपिहविर्वहनादिनातथाचक्षुवोरपिव्यापारेणवोढव्यं॥ वक्ष्यतेयुजोहवा
एनेइति॥ परिक्रामंपरिक्रम्यपरिक्रम्यप्रकृतित्वात्तमेवाहवनीयंपूर्वेणपरिक्रम्ययजतिस्था
नेस्थितोदक्षिणपार्श्वेसंमाष्टिं-शाखांतरेषुपरिधिसंमार्गोवचनात्॥ ततस्तत्रैवस्थितःपश्चि

मपरिधिलग्नं संमार्ष्टि ततः पुनः पूर्वेण परीसत उत्तरतः॥ एवं संमार्ष्टि एवं परिक्रामं अन्ये आहुरग्निसंस्का
रायपश्चिपमपार्श्वे प्रथमं परिधिः परितनस्ततो दक्षिणउत्तरश्चाग्निप्रकरणेप्येवमेव योगो दृष्टो
न वेह कश्चित्तस्य क्रमस्य विरोधस्तथापि स्रुग्दृक् संस्छे व भवतीति पश्चिमपार्श्वयोरेव प्रथमं संमा
73 र्जनीयस्ततो दक्षिणउत्तरे तेसेति त्रिस्वरितिदिग्निदिग्नि त्रिस्त्रिरिति विप्सा॥ स संमार्ष्टि। वाजं यत्त
माह। यज्ञो वे देवानामन्नमिति॥ समिष्यं तमिति वक्तव्यं तर्गतन्यर्थं दर्शयन्नहति॥ निराह। वक्ष्य
तं प्राय पश्चितं देवान्प्रतिवाजजिनमन्नस्य जेतारमिति वान्ये यज्ञियमिसाह॥ यत्ताहं तैव सवा
जं जयंति॥ नान्यश्वेति॥ अथोपरिष्टात्तूष्णीं त्रिः संमार्ष्टीति वर्तते॥ उपरिष्टात्तूष्णीमिति ब्रुवन्
पार्श्वेषु सकृत्सकृद्दावर्तते संमार्गमंत्र इति दर्शयति॥ इतरथा ह्येकद्व्येकर्मा ते तो सकृन्मंत्रवच
नमिति सर्वदोसकृदेव मंत्रः स्यादग्निर्यत्र समार्ष्टि व्याग्निमग्नीसम्ट्ह्वीनिवचनान्न परिधयः॥
तद्यथा युक्ता योग्यं प्राजेन। अजगति क्षेपनयो॥ उपक्षिपेत्ताउयेत्॥ प्रहिप्रकर्षेण गच्छतुः॥
प्रापयास्मानिति चिंतयेन्नेवमेवेतदग्निमुपरिकशास्थानीयैरिध्मसंनहनैरुपक्षिपति॥ प्रेरय
ति॥ स स्रुवोत्तर॥ पूर्वेण स्रुसा विशेषश्च तो स सांसधापित्व्यइति दक्षिणतउत्तानं निदधातीति
शाखांतरात्॥ अंघ्रिणा विष्ठो॥ प्रसन्नाः षट्॥ अंघ्रिणा पादेन अर्द्धस्य भागस्य जनपादकोदन्ना
स्या अथातो मन सश्वावाश्चवउदितं उक्तप्रयुक्तं वक्ष्यत इति शेषः॥ किमर्थं पुनस्तयोरुक्तप्रस्क
क्तमासीन् अहं भद्रेनिमित्ते अहं भद्रे कल्याणमहं भद्रमिति स्पर्द्धा॥ अहं भद्रमहमिति योगवि ७३

भागसमासः॥ तद्धमनः त्वत्॥ त्वत्॥ श्रेयः प्रत्यास्यतरं भद्रमित्यर्थः कृतमनुकरोतीति कृतानुक
रोऽनुपश्चाद्धार्मपंथाः अस्याः सयमनुवर्त्मा तस्यादहमेवसहारः॥ अथवाथ विज्ञापयामि॥
विस्तरेण ज्ञापयामि॥ स्वाद्धानमिथ्यंसती संज्ञपयामि॥ संक्षेपेन ज्ञपयामि। ते प्रजापतिं मनस·
अनुवाच अनुवाचकूलंङ्चा चनमनएवेति। प्रतिज्ञा। मनसोवैत्व मिति। हेतुवचनं। श्रेयसोवै
पापीयानित्सत्वसवचनं। सहावाक्। परानवा पङ्क्तो प्रजापतिनाविसिष्मिये। स्मिङ् ईषद्धसन
इत्येषविपूर्वः रेवदेवर्त्तते॥ विस्मितो खिन्नाचित्तो नसमर्थः॥ तस्यैतस्यावाचः स्त्रीविग्नेहायाः ग
र्भः पतितः स्वयमेवनकेनचित् उत्तरत्रतथाश्रुतेः। अहव्यवाट्। अहव्यस्यहोतव्यस्यह विषः॥
अवोढुंतुभ्यं त्वदर्थं भूयांसं आशिषिलिङ्। यांमात्वं परावोचः। परोक्तवानितिकारणवचनं॥ त
स्मादान शिषः परामर्शः यत्किंचेति प्राजापत्यंकमोद्दिशेनो पांशुत्वविधिः॥ नचैवमाशंकनीयं॥
पूर्वाचारो पांशुत्वस्यैवकारणांतरवचनमेतदिति॥ यत्कारणं। किंयत्किंचेत्यनेनानेकस्यव्याप्तिगम्य
ते एकव्याप्तौतु विशेषनिर्देशः स्यात्॥ उपांश्वेवतदिति हासाशेनचकर्मांतरेषु धर्मविधिः। तद्देत
देवाः अन्यत्राप्युपपद्यत इत्साख्यानं समापयति॥ यद्वा चोरेतश्श्रुतन तद्देवाश्वर्मणिवाचनेणिचय
स्मिन्वायस्मिंश्च कुंभ्यामिति काण्वाः। तस्मिन्निनिशेषः। बभ्रुः। धारितवंतः। पोषितवंतो नातत्र के
चिन्निसेतदुक्तं निस्मअपरेयपथार्थंविजिकुरित्करवाक्या द्गम्यते॥ येचितिविदुस्तेआगस्याग
स्यतां चक्षकान्पृच्छतिस्म॥ किंतद्देतो व्यप्यत्रैवदेशेवर्तत आहोस्विन्निष्पन्नंगतं कुतश्चिदितिआ

आदित्युतरनुदात्तंप्रश्न्यंतइति॥यस्माच्चअत्रस्तोतिपुनःपुनरुक्तंतस्मादत्रिरेवतस्यमाभूत्॥
अत्रित्तस्यनिर्वचनमात्रेवत्तृतीयामिच्छतेसूत्रुतस्मादत्रिरितितस्माद्यप्यात्रेय्येतितद्भुवनेरुत्त
रत्रबहिराद्वाश्रवणासूर्यविहिराह्वतद्रष्टव्यं॥यस्मादेतस्मायोषायाइति॥केवलंस्त्रसुनिजनाज
75 नयस्तत्तश्चैषांस्त्रियोयद्यपिगौरवमितिदर्शयति॥देवतायाइतिदेवताकृतगौरवार्थंकेवला
पार्थश्चजनकत्वसंभवेवनार्थंयस्मादेतेत्रयःसंभूतातस्मादपरिसमुच्चयेअपिपुंस्त्वाअपियोषि
ताअत्रेयीति॥याहतयेतिशेषः।हतोचतृतीया॥एतीसेनपापंतदस्यबहुतममस्तीसेनःस्त्रीभव
तीतिशेषः।किंबहुनमामनोयद्ब्रह्महत्यायांतनश्चेतदुक्तंभवतिअत्रेय्याह॥तथाचब्रह्महत्या
पापेनयुज्यतइति।ननुचहतएवनस्तूयतेवासस्यवाक्यशेषातद्गम्यते॥कथमुक्तमेतत्।योषा
यैवाचोदेवतायाइसभिजनविशेषताभियोनिजितःपुंसासाम्यायेतिपुंसांवहननैवस्त्रीभवति
इतिप्रसिद्धंवचनांतरात्॥सासीतदेतेनोच्यते॥अतएवचैनस्त्रीति।सामान्येशब्दोपिब्रह्महत्या
पापवतिवर्त्तते॥अपिचैनिरप्रभृतिवर्त्तते॥एषवैनमःपरोभूमायब्रह्महत्यापक्षाखांतरेषुस्पष्ट
मेवैतदात्रेयीहत्वास्तूर्णंहाभवतीतितेनाप्यत्रार्थविशेषआश्रवणीयः॥नागस्वामिसुतोवंसां
पाराशर्यावसन्हरिः॥श्रुत्यर्थंदर्शयामासशक्तितःपौष्करीयकः॥४॥ ॥इतिश्रीहरिस्वामि
नःकृतौश्रुतिभाष्येचतुर्थोध्यायः॥४॥ ॥सर्वेप्रवरयै।अत्रादौत्रयोदशभिर्होत्तृवरणमा
ध्वर्यवउच्यते॥त्रोषाभिर्होत्रंचतजपः।प्राक्सुगापानात्॥तत्राप्यादाभिस्तिसृभिर्वरणांग ७४

माश्रावणमाह॥प्रवृत्तस्यवरणंप्रवरःहोतृवरणं।तदर्थंप्रवरायआश्रावयति।आश्रृण्वयंतं
आकर्णयंतंहोतारमग्नीन्धुंयुंक्तेस्तुश्रौषडितिसनेनवचनेनतेनाप्यग्नीध्वमध्वर्युःप्रयुंक्तोश्रा
वयेत्सनेनतत्श्रवयतीतिक्षिर्णिजंतप्रयोगंयद्यन्याधकथंपुनराश्रावयीत्यक्तेनुश्रावयेतिलभ्य
तेकथंवास्तुश्रौषडितिप्रत्याश्रावणंकथंवाग्नीधःप्रष्पत्तंप्रैषदोषः।उत्तरस्मिन्ब्राह्मणेएतानु
श्रावयतिर्यच्चम्याकृतीरनुक्रम्याश्रावणंतंदर्शयिष्यति॥अग्निधश्चस्मृष्पत्तंप्रेषितंसंप्रेषसाम
र्थ्याद्देवप्रत्याश्रावयिष्यति।तथाचवाक्यशेषोयज्ञोवाआश्रावणमितितद्दर्शयति॥तस्यहि
यज्ञार्थत्वात्सिद्धं।यज्ञत्वंनान्यस्यलौकिकस्याकर्णमात्रस्ययत्प्रवरायाश्रावयतीतिप्रतिज्ञायस्मा
त्संमुखीकुरुत्साथहोतारंप्रवरणाइतिवक्तव्यं॥तत्रोक्तप्रसिद्धत्वात्यज्ञोवाआश्रावणमित्युत्तरत्र
वक्ष्यमाणयज्ञत्वंमंगीकृत्याह॥यज्ञमभिव्याहृत्येति॥यथायज्ञमन्वारभ्याश्रावयत्तैमदादिःस्यां
देवंयज्ञमनभिव्याहृत्यप्रवरणाइत्यभिप्रायः।सइध्मसनवेपन्नःकंपन्नःअनपाश्रयोमहत्कार्य
मारभमाणपरमेवभवतीत्यभिप्रायः।नह्येकेवेदाएतद्धेकिंचिद्यज्ञास्यतिपज्ञसंबंधस्तेनसन्नह
नेष्वस्तीत्याह॥विशेषस्तुयुष्माभिर्वेद्देरिध्मस्यवोपरोधःक्रियतेनतुसन्नहनेषुकृतार्थेषुग
त्समाणेषुकस्यचिदुपरोधइत्यभिप्रायः।सआश्राव्य।सामिधेनीष्वनुजपेवाहवनीयाद्धृष्टा
त्तंदेवस्यहोतुरग्नेदर्शितमध्युमानुवरणोमानुषहोतृत्वशरीरमप्यमत्यानयज्ञाएवयज्ञ
यनुजतुदेवानिति॥अग्निमेवैसेवव्राद्धसएवआहवनीयाधिष्ठानात्तेनवृत्तस्तमेवनासमि

हृदूर्शयति॥ निरुक्त इति श्रेयसः॥ पदमननुज्ञाने नान्यस्त्वेयमिति दर्शयति॥ स आग्निः॥
अत्र मंत्रार्थः॥ अग्निर्न मानुषस्येहेभिप्रायः॥ देवनभूतमात्रचेतनं देव्यो देवैरपि पुरस्कृतः
संभावितशक्तिः॥ होता साधुक्रांता॥ यईदृशो होता स देवोन्यक्षत् यजेत्॥ अवहतु वनमहं
75 तारं स्तृणइत्यर्थः॥ कथं चिकित्वान्॥ किकितज्ञाने॥ स तु धुनाप्यप्रमत्तअनुष्ठन् मानारिवय
थास्त्वायंभुवो देवर्मनो यज्ञेग्निना देवाइष्टास्तथास्यापि यजमानस्य यज्ञे यजतीत्यर्थः॥ भ
रतो मानसो वा वर्षाधिपतिस्तस्यैव वसिष्ठादेर्यजमानस्य पूर्वजो मंत्रदृक् तस्यैव ब्रह्मा सर्वेषां
पूर्वजस्तस्यैव आचवक्षद्वावहतु च॥ यद्यपि चैवमग्निरेवात्र होता तथापि ब्राह्मणा अस्यय
ज्ञस्य कप्रकर्षेणअविता रोरक्षितारस्ते येनंनन्वाना: प्रसक्षमुपलंभ्यां नाग्निस्तु आगमा
त्॥ सोपि च वसति ब्राह्मणशरीरे तद्देवाधिष्ठाय होत्रं करोति न तस्माद्विना तत्तश्च नैव मंतव्यं।
यदि तावदग्निर्होता ततः किं यज्ञकरणत्वात् मुनेषणाध मानुषः किमग्निर्नेवितयोः सहस्र
कारिता ख्यापनायाह॥ ब्राह्मणा इति संहस्रकारित्वे विशेषमाह॥ असौ देवदत्तो यज्ञदत्तो वा मानु
ष होता देवान्यक्ष्यद्वाच वक्ष्यनिदितिवर्तते॥ तमग्निं यजं तमनु अयमपि यथाशक्ति आरंभण
मात्ररूपेण यजतीत्यर्थः॥ एष भावत्सकाशो मंत्रार्थः॥ श्रुतिस्तु किंचिद्गूढमपि वक्ष्यति॥ तद्दर्श
यिष्यामः॥ कांडिकानुप्रसन्नैरेवेयमुत्तरा च॥ अनुष्टुप्सम्यक्॥ मनुश्छंदरः॥ इजेदृष्टवान्॥ त
स्य सहृदीकृति॥ पश्चाद्धोतृभिरनुहृतिः॥ ते होतृतीयात दनुकृतिय ज्ञकारणं स हि दृष्टाश्रेय ७५

स्मानद्वयमपितद्देवलस्यामहतियजमानस्यपः पूर्वइति। नुतएततत्कृषिभ्यश्चतैवे
नमितिवाक्यशेषात्॥इमेस्माकंप्रवराइतिचविशेषसंस्मरणादतएवेचकारणद्वयाद्यस्य
यावंतऋषयस्तस्ययजमानस्यपहोतावंतः कीर्तनीयाः तेपिचवसं॥तेर्नामनिर्नापस्य
सम्प्रसयांतेस्तघथापिविशेषुचक्रक्तिवसराद्यारवदिति॥ननुतएतद्देवंहिमंत्रवाक्येस
मन्तायउपपद्यते॥नान्यथातथाहिमनुष्यइवतद्ब्रह्मएवदिसेतपूर्वजराद्वावसंताःसम
वेताएनाएतैरपिताहशैरेवसमवेतव्यं॥अतएववार्थेथशब्देनाग्निरुच्यतेनार्थोन्तरं॥अ
ग्निर्देवाव्यजतुवदनुवदित्यत्रयकांतेअपरिसमाप्तेन्नूपरतोपिब्रह्माण्यदित्यादेस्तछेषस्यैव
दर्शनात्॥कान्यस्यार्थेयस्यवरणवकाशस्तस्मादग्निरेवर्षिशुरूपातन्नोवरीतव्यइत्यस्यमर्थ
आर्षेयंतणीतइति॥कथंपुर्विनापत्समसयादपत्यत्वंगम्यताग्नेः सर्वासकत्वानद्धितलोपाद्वा
पूर्वजशब्देनाभिधानमित्यादोषापथामरनतुष्वभरतवदित्यत्र।ततश्चवदिशिष्टवदित्ययम
र्थोयथावशिष्ठोवशिष्ठत्वंसंयजतेरु।तथाग्नियजतुरूपंयजतीति॥अथयद्यावशिष्ठस्यैवव
शिष्ठवदेवषष्ठीसमर्थाद्वतिस्तथाकथमत्र्यपतिमग्निर्वतोतेनभवति।तदापिभवति।कथंपू
र्वजेनस्येतदुपमानमृषिणासंबंधेनेत्युक्तं॥ततश्चपमानंत्वेनापिपूर्वजउपांतेगम्यतएवत
दपत्यतामृषिभ्यश्चेत्यादिव्याख्यानमुत्तरञ्च॥सआर्षेयं॥प्रसन्नांब्रह्मणोमतअनूचानाः।अनू
कवंतोयत्तंग्रंथतोर्थतश्चतश्चंतइत्यवनहेतुवचनंजनयंतीत्यादरकारणंयेयज्ञंप्रसक्षंजन

यंति॥कथंनामताघृशस्यपितृभूतानवन्ताकेवलोग्निरेवहोतोच्यतइत्यर्थः॥अनन्वायह॥
यदुतेभ्योनिन्हुतइति॥असौमानुषइतिप्रसन्नासप्रवृत्तोहो॥हेत्वरणेप्रसंगोद्वौत्रविधे
रथं।देवताउपधावनीभिजपस्यसमस्तार्थवचनंनमानुषोहिहोतादेवानुग्रहादृतएकुर्या
देतद्यथोक्तंकर्तमिति।देवमनुग्रहं।प्रार्थयसइत्यर्थः॥तत्रजपसेतस्तुनर्यपतीतिवचनं॥
मंत्रसंबंधार्थंतत्सवितारमिति।यद्यपिद्युस्थानसर्वत्रसवितातथाप्यत्रत्वग्निमितिसंबं
धात्पार्थिवस्यचहोत्रायवरणात्पार्थिवएवाग्निःसवितातेजोरूपेणवाभिन्नत्वात्सवितृव्यपदे
शंलभ्यते।तथाचाह।इममेवाग्निंसवितारमाहेतिमंत्रार्थः।हेभगवन्नग्नेसवितर्यदेतत्स्थूल
इत्ययोमासानुवर्धप्रयमाणंपश्यंति॥ननतत्सत्यंकिंतर्हिममर्थसत्वमितेध्ययर्यदोयावरणतेहोत्राया
ग्निमित्यग्निकमेतत्प्रसिद्धमित्यभिप्रायः।सहपित्रेतिपिताजगदात्मासंवत्सरंस्तदेकादश्याःपा
र्थिवःसतनैवानुग्रहीतःकार्यक्षमोयथाहिपार्थिवेनेत्यभिप्रायः।अग्नेपूषन्निनिसर्वावेसि
तमग्नेदर्शयति।प्रवतदेतित्वमेवेदंनुवक्ष्यर्थः।एवमग्नेभारतासज्यात्सनोनुग्रहमासास्तेर
नोविस्सादिशंदिवस्वादीनांदानेविभूषितोभवति।स्वादिभ्यास्वादितयेजुष्टांवावंव।इति।एसेवस्य
मनुगृण्हामितस्मादनुगृहाणमामित्यभिप्रायः।पश्चमेवरणेनदुष्करेकर्मणिनियुज्यमानस्यच
ज्वरादिंद्रियंतयादपचक्रामेवतदग्निरेवाहरत्तुभयमपनयोसनस्यतुगृहीतस्यकिंनामदुष्करं
स्यादितिअग्न्याधश्रोघासीसोश्वोदेवतानमंत्रार्थः।दानपपयमिदानीमनुगछामः।तदग्नये

नैवैतदिति। पूर्वमध्वर्युनणाहो नाहपदमधिष्ठापयता नि न्कुवमधुनाहो नैवाधितिष्ठत नि न्कुत
इत्याह सह पित्रा संवत्सर इति कालनो विशुद्धत्वं दर्शयति। संहारहेतुत्वं व्यवक्ष्यति ह्येषवै मृत्यु
र्यत्संवत्सर इति पितेस्ति स्त्रष्टृत्वमाह वैश्वानर इति दग्धात विशुद्धता॥ विश्वानर्यस्येति अरः अप
तकरेण भावन वैश्वानरः श्वार्थिकस्तद्धित प्रजापतिस्थिति हेतुत्वमाह स हि भूतिनार इति दर्शयति।
ति तक्षन। तथा हि सति मंत्रे प्रवह प्रच यतिवहवचनं स्यात् तस्माग्नये च यूपस्त्व बृहस्पतित्वं चा
ध्यारोपितं तत श्वाग्नि विरूपमंगी कृत्स मंत्र एकवचनं रुद्राणां च गतो स्यामउरु अंतरिक्षं नत्रेता
उसरिदिस्तत्र संप्रदान भूताः स्याम साधवो न ग्रह का आदिस्याए वां तइमे स्वादित्या प्रसन्ना इत्या
र्थः। यवा दित्याः प्रसन्नाः सतन्मात्र रदितेरणागाए भवंती त्याह॥ अदित योनहः एह इति क्रोध
नाम स्ति एष ह एषां ते अनेहसः अनागस इत्यर्थः। एतेषाभि गुप्ता विति। यो यस्मै यदा निशान्त से
कांते न रक्षरक्षती संगी संगी कृत्याभि गुप्ता वित्याह। दजुष्टामद्य। जुष्टां प्रीतां वा विशेषणं मंत्रे
श्रुतो जुष्टमुपसेमिति क्रिया विशेषणं। अव्यभिचा ज्जन्ति हि जुष्टायां वदनमे कांते तु जुष्टं भव
ति जुष्टां ब्रह्मभ्यः प्रसन्ने। जुष्टां न्नराशंसं न्नराणां विदुषामितरेषां च सर्वैर्नंशंसः। प्रापाषः। प्रवा
दः। नराशसः। अन्येषामपि हृस्यत इति दीर्घत्वं प्राजावैनर इति तु नरा एव। तुशब्देन बहुवच
नांतेन पर्यायेन दर्शिताः तत्सर्वाभ्यः प्रजाभ्य इति यस्य विजोभ्यो जुष्टं तदेवनत्सना दायाभिरु
च्चितमिसूक्तं मंत्र इति दर्शयति। तद्धि अनुवचनं समृद्धं सगुणमविनष्टं यत्नु यस्य वेदविदात्तुव

चनलक्षणायत्तः।यश्चनवेदकेवलमेवश्रोत्रमुखमितिप्रशंसति।यद्द्तिच।धीप्सालोड्पोड्ष्ट्यः।
विसृज्यंतइतिबहुवचनश्रुतेःतेसर्वइतिविशेषः।साधुसम्यक्अनूक्तवानयंहोतेसेवससद्द्व
दंताप्यत्रेसध्याहारः यत्रविसृज्यति।सृजविसर्गेदिवादिभ्यः श्यन्परिसृष्टासर्वेएवतोयथा
यथंगछंतीत्यर्थः।एवंसवधारणां।एवमेववदंतोवितिष्ठते।नान्यथापिकेचित्कदाचिदिति।
यदग्घहोतृवर्यइतिजपतीतिसंबंधः।अत्रहोतृवर्योहोतृवरणनिमित्तेदुष्करकर्मभयादग्घ
यतोनश्चक्षुः।परापतितंजिस्लंततासमंत्रकंकुटिलंतदग्निः पुनराभ्रियादाहरेद्रूयमपनयद्वा
तप्रत्तातौजातोविभागेनरूतानांदृष्टा।।यथाय।नितेयत्तेषांभयमासीत्तन्ममोपीत्यर्थः।
अमापि।मीञ्हिंसायां।प्रचरेणतासासीडितं।अथोयये।नि।पूर्वमंत्रेषुप्रसक्तरूसेणोक्तत्वात्।।
अनाभ्रियादितिपुरुषव्यत्ययंदर्शयति।अथाध्वर्युमेनोवा।अध्वर्युरितिअध्वर्यवादिधिदेवमा
हनाग्नीधे।अध्वर्यवेदेत्वाकारित्वादध्वर्युग्रहणेनैवसंगृहीतइत्यभिप्रायः।इहमन्वारभामह
तिद्वाख्यांतरान्मंत्रः।तत्रजपंति।अहश्चरात्रिश्चेतिमंत्राछेदः।एतामादेवतादतिमंत्रव्याख्या
नंतस्योहितत्फलेसाशिषः।प्रयोजनवचनं।यद्यपिवैतत्संस्पर्शानासरंपद्मतेतथापिपूर्वजपि
तव्यं।पूर्वदृजितजपेनसंबंधत्वात्तथास्वाहा।यथानुष्ठादेवेभ्योवषट्कुर्यात्।यथानुष्ठादेवेभ्यो
हव्यं।षूवहघथानक्लदेवंदेवनाउपधावती।अत्रचाक्लंप्रयोजनमाह।तस्योहनक्लस्ती
तिएतन्मत्ताहोतृकारेणेवामेवा।अथहोतृसनेप्रसन्नेव।ततत्रजपतिविश्वकर्मन्नितिजपति

यत्रस्थाने उपविष्टस्तस्मादुदङ्ङेजतियज्ञंपानच्चलतीसर्वतीसर्थः।जायस्तर्पणयोः साधारण
मर्थवादमाह।अंतराएवाएतद्दोवनीयंइति।माइतिप्रतिषेधः मामाउत्तूउषदाहेउद्रुष्टं।अंतरा
लादपिनत्वादित्यभिप्रायः।अथाग्निमीक्षमाहेविश्वेदेवाः स्त्रीक्षयतमोयथाहमिकर्मणिहोष्ट
नः सन्मनवैजानीयांकिंलनिषधउपविश्यनकर्तव्यमितिशेषः।स्वंस्वंचभागंमेमह्यंकथयंयथा
मतानयेनयथाहव्यंवःआहानीतियथायेभ्यः समार्थ्यतार्थस्यदृष्टदृष्टांतवचनं॥छ॥इति
पंचमस्यप्रथमंब्राह्मणं॥छ॥ अग्निर्होता।अग्निहोनवेत्वग्नेर्होत्रमिसादिजपतीसेवंसंब
धः।प्रकृष्टमवतंतर्पणंयज्ञोदेवानामिति।प्राविन्नंदेवत्वं।देवतासायजमानस्यप्रसिद्धे
प्रदेवत्वायेहविषजते।तत्रत्वेतदुच्यते।हेयजमानत्वमेवसाधुशोभनादेवतायस्यते
नवाग्निर्होतायंत्रमपिहोतारंस्त्वनवानिति।यस्यतेग्निर्होतेतिप्रुवान्योग्निंह्यमनोमत्स्था र
इसेतांव्याहृतिमापठितामप्यस्तीतिदर्शयतितद्ध्वर्युमितिमंत्रस्यसमस्तार्थवचनं
सयदेकामितिघृतवतींस्रुचमिसेकवचनाभिप्रायं।यजमानसयद्वेइवेतिद्विवचनेस
तितुल्येकक्षेजुहूपभृतायुक्तेस्याताम्।सतश्चयज्ञानुकारायजमानायातदोर्थ्यचतु
र्थेद्वितंप्रतिविरुद्धंप्रतिलोमंउपगच्छति।उद्गृणाति।आयुधंएतच्छिलः प्रत्युषामीतप्रत्यु
ष्यामिनंकुर्यात्॥देवयुवंविश्वदेवान्योतिह विमिश्रयतियोजपतिदेवयूः तांदेवयुवंविश्वे
भूतैर्वरणीयविप्रावारातांइडामहेस्तुयातिध्येयुमनुष्यान्आशिषिलिङार्थेलेट्।अस्यां

78

जुह्वामुपघ्नन्ति अध्वस्तायं । यथाहिं स्वस्वे कर्मणि देवपितृमनुष्यान्पूजयामेति मस्तार्थः । इडेसा
न्स्तुसान् । नमस्यान्नमस्कार्यान् । यज्ञियान् । यज्ञार्हान् । होतृत्वेनेत्यभिप्रायः । यष्टृत्वेनेनु
मनुष्या यज्ञार्हा एवामनुष्या वा इडेन्याः तेहि स्तुतौ प्राधान्यमर्हन्ति । नमस्कारैर्यज्ञेवेत्यभिप्रा
यः । पितरो नमस्याः तेहि नमो वः पितरो रसायेति प्रायो नमस्कारभाजः ॥ यो वै प्रजाया इडाम
है देवा निसादे राक्षेपप्रतिसमाधानमेतत् । कः पुनराक्षेपः ननु देवयागे प्रक्रान्ते मनुष्यं स्तुसा
संस्थानं वासं वर्द्धनं कर्तव्यं । अत आह । या अमुष्याः प्रजा यज्ञेन चाभक्तप्रधानेत्वाभज्यमाने अ
प्राधान्येनापि याः नाभक्ताः तान्स्थायदिवे स्यं पितृमनुष्या अत्र नात्वाभज्येरन् । तेपि अराभवे
युरित्यभिप्रायः । ततः किमेवमिवमनुष्यस्तु रसासा सनमात्रेणेवहविष्प्रदीयमान एव
या इमा देवाद्याः अपराभूताः प्रजास्ता एतत्कुर्वान्हाता यज्ञवैौ या आभजन्ति तेन तान्पराभव
ति । नत्वेवमपि मनुष्यादय एव एभ्यः स्तुसा स्तोन साभक्तान्न पश्वादयः अत आह । मनुष्या
ननु पश्वाद्योवर्तन्त इति शेषः तज्ञोग्यत्वान् देवाननु वयांसि खेचरत्वात् । नु षधयो वनस्प
तयो धान्नुरव रस्त्वासितन्नत्विस्यभिप्रायः । तेह्य धआयतना एवचअनेया पश्वादीनां म
नुष्यान्यनु रसान् । मनुष्यादीनां च स्तुसा प्राधान्ये शेषा । यदिदं किंच स्थावरं जंगमं च तत्सर्वं
यज्ञेहो आभजन्ति तन्मा प्रयुक्तं । यदेवप्राधानेपि यज्ञे मनुष्यादिभ्यः स्तुसा प्रदानस्यनो । नावा
एताः ॥ अग्निर्होतेस्यारभ्य नरवंडादिनिस्वं स्वमर्थं प्रतिविभवाक्ताप्रतिविभं तव्याद्वियंत ७८

उच्चार्यंत इति व्याहृतयो यद्यपि च देवयुर्वं विश्ववरास्तु च मास्यनस्त्र सेकवाक्यमेवैतत् यथा
नवप्राणसंपदे पृथक्स्तुसा न वेम इति व्याहृतीनामव्याप्तं ॥७॥ यज्ञोह देवो अनआरभ्योश्रा
वयेत्यादीनां ब्राह्मणं न व्याहृतिप्रसंगात् होताध्वर्युमग्नीध्रं च संप्रच्छतीति होत्रादयः प्रकृता
स्तेषामेता व्याहृतय उच्यंते। जुष्टानुक्रमोपि वासां गातवप्रजा एभ्यस्तारभ्येनाः प्रयुज्यंते।
तत्राधिदैवं तावदितिहासेनाह यज्ञोह देवेभ्य इति त्रत्सधियज्ञं तावत् होता आश्रुणोति।
तमध्वर्युरग्नीध्र आश्रावयति। तत्र होतुर्यज्ञो देवताभ्यध्वर्यो देवा आश्रवणमिति दर्शयति।
आग्नीध्रस्त्वग्निर्देवानां दूतो देवतेति प्रसिद्धत्वान्नोक्तं यज्ञो विघ्नहवानुपचक्रामेति हासर्द
र्शनेन देवा गच्छंत पश्चाद्नुआमंत्रयंत आहूतवंतः अग्निना दूतेन कुत एतत् अधिय
ज्ञमग्नीध्र प्रत्याश्रावनवचनात्। कथमत्वमंत्रयंतनः अस्माकमाश्रुणु वच अभिमुखोद
त्तावधानः श्रृणु कथं वाश्रुतं भवति यदि श्रुत्वा वदन्तुरभिप्रेतं क्रियते तत् आह। उप उपकारा
यानः अस्मानावर्तस्वाभिमुखो भवेति एवं समीहमाना ऽश्रावयेसामन्ववंतः इत्यर्थः॥
स यज्ञ यथैव युष्माभिः समीहितस्तथैवास्त्विसत्युपगम्य अग्निनैव हृतेन मानयित्वा नतो
देवानुप्रारते यदिदं देवाः सर्वलोकप्रसिद्धमेतज्जगतः पतयो देवा इति यदिदं देवा इति नार्कि
प कदृश्यातु यज्ञः क्रियासक एव न तस्य विस्मरणमेकमणं स्मरणमुपावर्त्तनं। स यदाश्राव
यति होतारमेवैतदनुमंत्रयत इति वक्तव्यमिति स्पष्टत्वान्नोक्तं अधिदेवार्थ इति हासार्थं॥

79

यत्तदुपसंहरति। यत्तावमेतदित्यादि। आश्रावयस्योश्रावयेति। मत्साश्रावय सस्तुश्रौषडिति
आश्रावयेससोतत्सरोक्षंरूपंयदाश्रावयति। अग्निरसतिसगोलोटून स्तुअनुज्ञातंहोयर्थ
त्वंसमाहमेतत्तथैवास्तुकथंश्रौषडश्रुवनवनयं। होतात्मदीयमामंत्रणमत: एवंब्रूहि
वत्तव्यमित्यभिप्राय:। अधिदैवाभिप्रायेणतुअस्त्वमनुमतयज्ञेनुमंत्रणमाश्रौषीञ्च
यत्तदितरेतसारेन: कार्यासूक्ष्मतरंकारणंसाधनशरीरश्चयज्ञ: सत्ताधुनातुउश्रावयेत्यादिव्या
हृतिशरीरोवर्तने। नाभिर्व्यवह्रियमाणत्वान्नतथात्त्ववक्ष्यतिएषैकायज्ञस्यमात्रेतिततश्च
व्याहृतयोहविरपेक्षसूक्ष्मा: कारणंचोत्तरनेस्ययज्ञावृत्तौयामितरेतरसंप्रदायंपूर्वंहि
यज्ञांवमृताबाक्यंषकेदृस्यतेपश्चात्प्रोष्यप्रेषकेंचनदृस्यते। तेनप्रेषक: प्रेष्यायतांप्रयछती
सुच्यंते। यजमानेनपरोक्षमितिव्याहृतीनामध्यात्मवचनं। ततश्चोवैवताव्याहृतयोधिदैवंय
ज्ञारव्य: ससदृशकल: प्रजापतिरध्यात्मंयजमान: यथापूर्णपात्रेणेतियान्नोपवयत्वेदृष्टांत
यथैवहितैलस्यघृतस्यचापूर्णपात्रमधिक्षिप्यवेतसायत्नेनदेयप्रतिग्राह्यंचएवमवंप्रेष्या
प्रष्यकाभ्यामनुवर्तितव्यमित्यभिप्राय:। तद्वावैनैतदितिहवि: साक्षाद्यज्ञस्यसाधनंततश्चह
विषएवसंप्रदानंमाविज्ञायीतितद्वाचैवेत्याह। वाचमेवान्योन्यंसंयप्रयछतिनहविस्यर्थ:।
कथंपुनर्वासितंविसंप्रदायमानायांयज्ञस्यप्रतीयतइत्युच्यतेतेआहवापियज्ञ: मंत्रलक्ष
णापिवाह्यस्यांतरंगंसाधनंशरीरमेवेत्यभिप्राय:। एतद्देवविदणोनिवाणुहिरेतइतिसाहि ७९

सूक्ष्माच कारणं त्वोत्तरस्याअवस्थायाअमुष्वानागभूतविज्ञानजनद्वारेणोसमर्थः। सोनुब्रूहि
स्येतयव्याहरेतेतस्मात्प्रैषादपैतंअतिरिक्तंनव्याहरेदुच्चारयतो। होताप्यनुवाक्याअतिरिक्तं
नव्याहरेत्। आश्रावयतीति अनुवाक्यांत आश्रावणंविधीयते ध्वर्युस्तु समाख्यानामासए
वानुघते। तदग्नीधमितिब्रुवन्नाश्रावयेसेतेनाग्नीत्प्रेष्यते। दर्शयति। प्रसाश्रवयसग्नी
दितिद्विष्ट विधिः। नहिपूर्वस्मात्प्रैषादीदृशं प्रतिवचनमग्नीयः काकुर्यमितिलभ्यते। सोध्व
र्युर्न्ना। आयजेतिवक्तोर्वदनात्। सहोताना। अग्निर्वैर्योनियस्येतिहामानंतरमपूर्वकियज्ञ
निष्पत्त्यभिप्रायं। सवैग्रहं। उपाकरणात्। स्तोत्रप्रैषउपावर्त्तध्वमित्युपाकरणं। तउद्गातारो।
आउत्तमायाः स्तोत्रियायाउत्तमायाः स्तोत्रेसमासेएषोत्तमेसनेनहोत्रेप्रयच्छंतियज्ञाउद्गा
तासहोताना। सयद्वसो। यजमानंपरासिंचेद्यजमानस्ययज्ञपूर्वमयंकालंविकलंकुर्यान्नि
यमहानादिति। यावत्संविदानाः संजानानाः एकमतयः प्रैषप्रतिवचनहोत्राभिज्ञाः यत्रद
त्तोतितत्रेतिसर्वं चातुर्वण्यादियज्ञाउकाकारेणस्वकार्थसमर्थंभवतिनमुह्यतिनविक्रियते
वर्णसंकरोदिना।। एवमनपव्याहरणसंविज्ञातेनभर्त्तव्य· ७।। तावाएताः येयजामहेवयंसा
स्त्राज्ञांतरावाहात्रधिष्टादानांनादात्मिका एववायद्वतेछूयज्ञामहे। आवषट्कारादग्निमा
नोमंमन्यमानोयजेदिसेववमथोयेनाद्व एवंप्रदेशांतरोक्तमपिदर्शनमुपसंहोद्वेमंनोहोनेत्या
दिनचकेवलमात्मनिकिंतुवचनात्सर्वात्सहकारिणऋत्विग्यजमानास्तजाम्यदेवतारूपेन्मा

80
पश्यन्सर्वेपि चैतेपि च अस्मिन्काले स्वदेवतारूपानात्मनः पश्यन्तुः अध्यानोपयोगित्वद्विशा
स्यये त्र्यंहेन च सर्वे सामाग्निमिकपरोक्षरूपसूनानूयजामह इत्यात्मनेपदेस्तामिति स्तोत्रं हितत्
त्वपि प्रधानधर्मणे कत्रिगामिफलत्वे नैतेरे धर्माभिभावनात्। वोषडितिसस व्याख्यास्यामः।
पांक्तः पंक्त्या संमितो यजमानर्त्विजां तत्सदृशार्थानां च पंचत्वादि सयज्ञं पांक्तः पशुः लोमाया
त्मकत्वात्संचभूताध्यात्मकत्वाद्देसध्यात्मनमधिभूतं वा पंचवर्त्तवद्दत्साधिदैवं यज्ञं एवार्थं
व्यवस्थः सर्वत्र पांक्तता संपद्यत इत्यभिप्रायः। एषा तावद्देवा यज्ञस्य मात्रामीयते नयेति मात्रा
शरीरं त्रिधा स्थितमधियज्ञाद्यात्मना एवामसंपत्तूसंपदनं पंचत्वे तैकीभवनं यज्ञपशुसंव
त्सराणां पांक्तग्रहणेनार्वाचीनपुरुषाग्रहणे तथाध्यात्मं दर्शितं भवतीति तरथात्वमधिभूतं दर्शि
स्याध्यात्मं॥७॥ नासा ९ सप्तदशः। सप्तदशो वै प्रजापतिः कलात्मा द्वादशमासाः पंचर्त्तवः लिं
गात्मा वा द्वादशेंद्रियाणि पंचप्राणाभूतानि मासो मायायागात्मको कवाषोडशर्त्विजो यजमानस्य
तत्कर्माणि वा प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञशरीरत्वात् एषा एका पूर्वस्या अन्यामावा एषा वसं एतउश्रा
वयतीति से यं यदि रष्टिः कामस्यादिति वक्ष्यति तत्रैतिहासेन देवाः कर्त्तारो इत्युक्तो। अत अश्र
र्ष्टिकावमकर्मणि रष्टिकामो वाजसीत्यादि वचनवेलायां ऋत्विग्यजमानैर्यथास्वं देवता
रूपः आत्माध्यातव्यः। तदधिष्ठितो यज्ञं घथो यजमानो नेह आत्मा ध्येयः प्रजापतिर्वा ब्रह्मणा
बृहस्पतिरध्वर्युणाश्विनौ होत्राग्निरग्नीधावः। संवत्सरो यजमान इत्यादि वा। उश्रावयन्यय ८०

पर्जन्यात्तस्माद्देवाः पुष्टिकामो संततइतिशेषः साधनावस्थायांभावयज्ञोवापुरोवातंविद्युतं
वेतिशेषउत्तरत्रविद्युतोपिदर्शयन्नाससृजिरे। स्पष्टवंतः। तद्दाचायमाभ्यंतरोमंत्रार्थोभवति
अध्वर्युस्थानीयान्वासम-भिन्यायग्निस्थानीयोवैद्युतोग्निः पुरोवातासहितउक्ताहेअग्ने
पुरोवातसहितआभ्यावयपर्जन्यात्मानयज्ञंप्रजापतिरिष्टिकामावमिमितिनवानाविर्भूतः
कार्यक्षमरस्यर्थाद्दायुत्तहिंतस्यवैद्युतस्याद्विभावंउक्तोभवतितदेवचप्रथमंवृष्टेः पूर्वंमे
वमिच्छद्भिरग्निरप्यधीष्टः सचग्निरनंतरंवृष्टिरूपप्रसंगतिमिच्छति। प्रजन्याभिप्रायेणप्र
साह। अस्तुपक्षाभिः समीहितंनत्प्रार्थयध्वंअस्तोन्पर्जन्यइतितेनचश्रुतंभवतियोभिप्रे
तंसंपादयतीतिसामर्थ्याद्गम्यतेभ्यानिसमप्लावयंनितिसगमितानीतियजतिविद्युतंससृ
जिरइतिसंबंधः यजतिर्दानकर्मा। अछिद्रंनज्ञाताः प्रार्थयंतेदेहिवृष्टिमिमितिअनुज्ञातो
अप्रार्थितेनावश्यंदातव्यमितिमिति। सामर्थ्याद्दनंदनंतरंवृष्टेः पूर्वरूपंविद्युतंप्रादुर्भावतिइ
तिगम्यतेआहयजेतिविद्युतंप्रादुर्भावयतातिगम्यतेआहयजेतिविद्युतंदेवाः सम्मजिरेप
र्जन्यप्रार्थनाद्वारेतियेयजामहे। इतिपर्जन्यस्तनयन्प्रतियज्ञेददामीतितथाहिदइति।
स्तनयति। मरुदाद्यभिप्रायेणबहुवचनंतद्वारेनचदेवास्तनयित्नुसजिरेवौषडिसपिप
र्जन्यपर्जन्यस्यवैवचनां। वृष्टः। सवनार्थस्यातिसर्जने। लिङर्थेलेट्रिकारस्यतिउकारस्यदुदु
कारः। वौषट्। चर्षिर्त्विसर्यः। तेनवासमष्टमुदकमेकांतेनपतति। निपेयन्याध्येषणाद्वारेणवदे

वावषट्कारेणप्रावर्षयन्सयदिदृष्टिः।यद्याहिताग्निरिष्टिंकामायतसन्त्यदिदृष्ट्यावाआग्ने
य्यायजतेरदर्शपूर्णमासावेववाकामप्रोजयज्ञइतिमतस्मानस्तत्रनिमित्तेतत्रवाइष्टिका
मंकर्मणिअध्वर्युंब्रूयात्सुरोवातंतेस्यादिदृष्टिकामोवाअस्मीत्स्ववयंवचनमात्राज्ञेयः।किंतर्हि
81 कामाख्यानमात्रंलौकिकेनवचनेनकृतः।यदिदर्शपूर्णमासयोर्ब्रूयादितियदिशब्देनसिद्ध
बहुपादानात्नअतएवसूत्रकारेणवैशब्दोनपठितः।एवमितियथावर्स्मितोव्याहृत्तिगतो
ब्राह्मणगतआधिदैवप्रकारपरामन्त्रपतेनुश्रावयेतिआसामेवव्याहृतीनांअधिदैविकप्र
कारांतरमेतत्यत्कामोहवाएतेनयज्ञेनयजतेसोस्मैकामःसमृध्यतइतिअत्रोपयुज्यतेदश
दिग्भेददशाक्षरावैविराडवैराजयादसंमिताविराट्।तस्यअयंदोहः।भोगः।यःकश्चिकस्य
विभागःपृथिवीदेवादयःसर्वान्कामान्दुदुहुरितियदितिहासेस्त्वेवव्यानंतदेतत्एवंहवा
इतिविद्याफलं॥छ॥ ॥पंचमस्याद्वितीयंब्राह्मणं॥छ॥ ॥ऋतवोहवैप्रयाजाःत्रेष्वेतेषुब्रा
ह्मणेषुप्रजायाःप्रपंचंतेभेददर्शनेनश्वावदिनुजयकारणत्वादतःप्रयाजायाःकारणंप्र
याजाः।अभेददर्शनस्तुप्रयाजापूर्वाण्यवर्तुत्वेनविवर्तन्ते।तानिचमआत्मत्वेनाभिगम्यन्ते।
तसततश्चतस्यसंवत्सरस्ययजमानस्यतेवयवाऋततवोभवंत्सनआधिदैविकिंव्याममा
हा।ऋतवोहवैप्रयाजाइतिपंचहतवइतिहेमंतशिशिरावविलक्षणत्वादेकीकृत्योक्तौ।तथाहि
मध्येगृहीतस्यप्रकर्षःसयावद्धेमंतस्यायष्टस्थानितावच्छिशिरस्यततश्चभावसामान्यादेक ८९

एवमर्त्तुर्मासमृतुरितिबह्वृचाः प्रवादाः पंचर्त्तवः संवत्सरस्येति नत्वेवमन्ययोक्त्वोः स्वभावसा
म्यमस्ति। तेन नाज्ञावेकीक्रियते कथं पुनर्ऋतवः प्रयाजा इतितदर्थमिति। हासः प्रस्तूयते देवा अ
वै एतस्मिन्निति सप्तमी निमित्तासप्तमी निमित्ता कर्मसंयोग इति अरुते दर्शपौर्णमासाख्ये नि
मित्ते तस्यास्यार्थः प्रजापतौ ये एव यज्ञाः स एव प्रजापतिः समानाधिकरण्यात अवस्थानेदमात्र
दर्शनात अवस्थावति एकविधसायाने को यज्ञादिः समानाधिकरणः शब्दः प्रयुज्यते यथा हि सए
वाग्निर्वर्त्तोनि विउत र्यगवस्थितो लक्ष्यते ज्वालायां विकसिततरत्र अर्द्धरिादीर्घतर सूक्ष्माग्नः प्र
भायां तु मंदिरस्यापीस्ति भित्तिः अथ्यानि आलिख्येवावस्थितो दोहक लक्ष्यते न कदाहिदग्नि
तां जहात्येवं भगवान् गजगदासार मामांसव यक्ष्यांयज्ञावस्थायां वतिस्थ हुनत्वाशानत्वसरि
मितउपलभ्यते प्राणपिंडासक्तप्रयाजापतिदेहे विकसिततनरात्रांयस्तदः। चैव पुवनगोलेषुन
रां विकसितः। ततोदेवाः। ऋतून्याजयंतितत संबंधः। तएवर्त्तवः। संवसरा वयवत्वात् संवत्सरह
स्कृत्वाः प्रजयन् वस्वीकृतवंतः सपत्नानंतरायन् अंतरितवंतः विनिष्कृटकाहश्च क्रतुः एव
मतुजयहेतुत्वादृतवः प्रयाजा इति भेदर्शनमंगीकृत्याह। अनेद दर्शनस्तु प्रजोयोप्रया
जाइस्येतत् यजमाने नाप्यरूपदर्शनं पर्याय प्रदर्शनाय। तेआवाज्यवज्ञोवाआज्यं अदृष्ट्वा
मः सत्कारक्षसां हतत्वात्। दानहोमालंभो प्रयोगेर्वापाप्मनीहंतत्वात् वज्रः। एते द्वे संवत्स
रस्योषधिवनस्पतय आपश्चरसस्तासामपिघृतं रसः रसश्चाप्यायन्यत्वात् सपः। स्वस्यनवनि

रस्यन्दास्सु धेनुवत्सं नवप्रसिधुनाप्यक्रयापत्त्वं अत आह॥ स्वेनैवेति॥ सयत्रैव। नापक्रामेद्दि
त्यग्निनातप्यमानतप्यमानस्य यदर्थादपक्रमणं प्राप्नोति तस्यैष प्रतिषेधः प्रयाजैर्यजते
एषग्नामइतिलिंगव्यत्ययः पराजयत इति जीयमानस्वव्यापारेकर्त्ताभवतितदपेक्षकर्तरि
82 लकारः। यापराजीयतेपारेः संसर्गामिदेशादपक्रापमतियदिवाध्वर्युराश्रावणदेशापदक्रा
मेघस्तानुक्राराजयघजमानोजाघेतारिविभिरयुक्तंचनतस्मानापक्रामेदित्युपसंहरन्तर्व्यसं
क्रणविपरितत्वादुपस्थितमतिक्रमणार्थवादमाह। अभितरामितिद्विर्वचनाच्चप्रयाजेतिक्र
मणं दर्शयति अर्थवादसाम्याच्चाभिक्रमणसंनियोगेनाग्नेर्देशविशेषमाह। अभितरामभि
तरामाहुतीरिप्रथमप्रयाजहोमदेशापेक्षया अभिगतेलिंगतेपूर्वार्द्धउत्तराआहुतीर्जुहुया
यादिति। नदुतथा। नचेत्यभिक्रमणपक्षस्यप्रतिषेधः पूर्वोक्तोवपत्तिदूषणं वाभोक्तं। असि
द्धत्वादेवपोतिरुछेणजयति॥ सोतिक्रामति। यस्त्वतिमहांश्चस्त्वरुछान रुछएवैकांतविजयी
जयतितत्र युक्तं वरिमितिप्रसिद्धं। यत्रोपचेत्यग्निदेशयमांतरपूर्वदूषणांतुदेतदेवप्रसिद्धं।
सआश्राव्याह। तत्र वसं तंसमिंद्धेसमिछद्धेनसमिंधनस्योपादानाद्राज्येनवदेवताभूतस्य
तर्पणादिसभिप्रायः। अन्यान्नतूसमिंद्धइतियथातान्यपात्रस्येकादशोग्निनासंयुक्तएकदे
शांतमपितप्यतेभवतीसभिप्रायः। तपः समिद्धाइतिकालवलादेवसर्वप्रजादिग्नीष्मादीन्
तून्याभ्योग्न्यादिभ्योदेवताभ्यानिष्कृम्यविशिष्टेनरूपेणाहस्तामर्थ्यंगमयतीत्यर्थः। कथं एव

हि समिधो यजेस्कृत्केसतिपरतो सामान्यमवगतं। क्रमादेत्तनूनपादादो विशेषेस्थास्यतित्वामि
हकुर्यादितिविशेषोवगतस्यर्थ। तनूनपादादिशब्दः सक्रमादेवावगतेविशेषेतिरिक्तः स्यात्। सर्वे
समिधो। एताः सप्तहोत्रकांडिकाः समिधयजतिसमिधः समिधो अग्न आज्यस्यवेत्विति। वसंतो वै
मिनतितस्मिन्हि सोरवनेजइध्यतेजइध्यते आग्नेयं वद्देवरूपेण सभिप्रायः। समिध इतिवसमु
दायप्रसिध्याबहुवचनांते धाराह्रुण्मुच्यंते। वसंतस्तु तेषामभिमानिनी सोंतरः समिद्ध्वसा
र्थ इति नमेकश्रुतिराह। दारुवसंतात्मनावाचस्थितसर्वनाम्नामित्रो वै घृत इति चाग्नी रूस्याह।
स्य होइतिकाथस्य अग्निरिति साकपूणि अयंजतनूनतापइतिआछिन्नवंतं॥ अथ तनूनपातं॥
तनूनस्त्तपततीति निर्वचनं तनूनतापइतिप्रसेतनूनपादित्यर्थः। लाक्षिणकोवात्रतपसर्थः। तनू
नपातिसे सेनाकिं तर्हिविनाशयतिचर्मणे तितनूनपादिति॥ अथेडो यजति। सर्वावाइति॥
प्रतिज्ञा इति निर्वचनोपन्यासः। एवं वक्ष्यमाणेनप्रकारेण वर्षा इड इत्यर्थः। क्षुद्रजल्पकं सरीसृ
पं सर्पणाद्दी। लंग्नीष्मोणप्तत्वाद्देमंतेनानिशीनलत्वाच्छीतोपभीतंनीनैः स्वपरःहूते पूर्वरंध्रे
षुसत्कंप्यजहानो। गमितंभवति। तद्वर्षाकालाध्वनोरसंतसंयोगद्वितीया। इडितं। इडस्तुतो॥
इडस्तु सामर्थ्याद्विक्षेपेद्रष्टव्यः। इडितंविक्षिसंइडगता। विसस्यवावर्णव्यापत्तिरिषावतश्वर
स्पते। सरीसृपमास्विनिइडगइतिमासइडोवर्षाः। अथबर्हिर्यजतइति। बर्हिरिवशारदिस
र्वानुषधयः बर्हिष्मत्वाद्वाबर्हिः शारदिति। समस्तार्थनिर्वचनंग्रंथस्यअथस्यापूर्वेषुनिग

देषु यानि समिदानीनि देवतापदानि तैरेव वसंतादयऽव्यंत इति दर्शितमिहत्वस्यादी निवह्
नि देवतापदानि स्वाहाशब्देन तु दुपादानमाह। तदपि च न श्रुत्या किंतर्हि अंतत्वसामान्याद
ति नयोऽएमानुरूप्येण अंतो वै समासिर्यज्ञस्य सामर्थ्यात्स्वाहाकारप्रदानस्यैव तस्य हि स्वाहाका
83 रेण हविः प्रदीयते तद्देवचसः स्वरूपेण समाप्तो न भवंति। यद्यपि किंचिदंगमविशिष्यते त
तश्च पूर्वतरद्रव्यसंस्काराद्यपेक्षया स्वाहाकारांत इत्याह। वसंतदोरक्षानामिव शेषः। पर
त्वासावर्द्धभागे श्च संवत्सरस्य परार्द्धः। तत्र भवतः परार्ध्याः। हेमंतासरो नान्यऋतुरपूर्वेस्ति।
स्याभिप्रायः। ननु चैवमपि स्वाहाकारस्य हेमंतसाधर्म्यमात्रं स्यान्न तु समिध इत्यादि स्वि
ह हेमंतस्य देवतोत्वे नोपादानं स्वाहाशब्देद्वितीयाभावादाज्यं स्वाहाकर्तुमग्निं यजामह इ
ति वाज्यार्थममपादानात् नैष दोषः। देवा आज्यपा इत्येनेनैवोत्तरः प्रयाजानुयाजदेवताव
द्धेमंतोप्युपात्तः सोपि ह्यन्येषामृतूनां हेमंतमिति वाक्यशेषात् उपलक्षितव इति चोपक्रमाच्चोत्तमे
प्रयाजे देवते स्वधारितः ततश्चाज्यपा इति व्यपदिश्यंते। स्वाहाशब्दस्तु तस्याभिनयरूपेण
स्याधर्म्यात् द्विशेषलिंगमात्रं। तद्वाएतद्दसं। आद्यक्षेपप्रतिसाधनमेतत्। इदमुक्तं मंतऋतूना
हेमंत इति तत्राशंक्यते। यदि सोंतस्ततो वसंतादूर्ध्वमृतुर्नैव न भवितव्यं। अत आह। तस्मिन्सं
वत्सरे वसंत एव हेमंतादूर्ध्वं पुनरसुः पुनर्भावी पुनः शब्दात्स एवावर्त्तते न त्वन्यऋतुरंतरमस्ति॥
ततश्च हेमंतो तद्दत्ति सिद्धं। असुरित्संरुकारणादिको नार्द्धधातुकसंज्ञ इति दर्शयति। एत ८३

तस्मादूर्ध्वमितिशेषः।पुनर्हवाइतिचिंतार्था।नाहीनोपिपुनरायुर्थतइत्यर्थः।सवोव्यंतुवोत्व
ति।वंत्वितिवैयोषासमिधोव्यंतुइडोव्यंतुइतिस्त्रीलिंगसमिद्सामानाधिकरण्याद्विसमि
प्रायः।ऽबहुवचनत्वाद्वाएकसंबंधिन्नोहिवध्वोजायाभवंतितस्माद्प्येकपुंसइतिवेत्विति
पृथिव्यांत्वितियोषासंनिधानेअस्त्रीलिंगत्वादेकत्वाद्वा।अथचतुःचतुर्थइतिससमीप
स्यचभावेनभावलक्षणमितितत्रापिनास्तीतेनवर्तमानेकुनस्तत्प्रजास्वेवेतऽंतःसेच्यतइ
तिवाक्यशेषात्।नह्यतांतासुवर्तमानासुवाप्रजासुवाप्रजासुनिमित्तभूतासुरेतसिच्यते
नवानेनसिक्तेनप्रजायंतेतस्माच्चतुर्थेप्रसर्पस्थितइतिविज्ञायते।चिकीर्षितइतिवासम
नइयतिकिंकृतस्तुवोरेतआज्यमितिवचनाद्दावज्यंतदेतनुभृतोध्रिजुहूमितिवचनात्उप
भृतोजुधर्स्या।पूर्वविरुद्धेनचशेषणसहयएकीभावस्तदाभिप्रायाःसंशाब्दःप्रजावैबर्हिरि
सध्यात्मं।संम्रामोऽपभृतोजुह्वामानयतिनविपरितमिसस्यवस्तुनएतद्वैब्राह्मणंस॥सवा
अनन्तमग्रान्।अस्यशत्रुपभृताजुहूंसमानयति।अथोत्तराःप्रसन्ना।देवाहवाऊत्वुःप्रस
न्नाएवैताःनिगदस्थादस्यात्रप्रदर्शितस्वाहाकर्तुमितिशेषः।किंस्वाहाकर्तुंहविषापात
यामत्ववचनात्आप्यायनवचनात्स्वाहाकृतवचनाच्चदग्नयेदास्यताआज्यं।तस्मात्स्वाहा
कर्तुंकस्मैतदाग्नेयमाज्यभागंसमस्थापयन्नितिवचनाद्दर्शयतिएवस्वाहाकर्तुंएवंस्वाहा॥
साममिसादिष्टपियोज्यं।स्वाहादेवाआज्यपाइतिप्रथमाद्वितीयाथेयेयमाजामहइसत्रक

र्मत्वेनसंबंधोपपत्तेर्वेत्तित्सनेनाकेकवचनांतेनसंबंधानुपपत्तेर्वेत्तित्सनेनाकेकवचनांते
नथापुनरायेदन्यिष्यति।स्वाहाग्नीनाज्यपानितिअग्निर्वेत्तितेकस्याग्नेपानमनुपपन्नं
84 अग्न्यादीनांपष्टव्यतयाप्रकृतत्वात्अतोमुख्यभूत·तेषामेवालनस्यतत्सयेवेत्तितिविद्या
पत्ते।अन्येषांतुपास्वाहा।देवाआज्यपाजुषाणाअग्निआज्यस्यव्यंतितितत्रापिवयेयजाम
हेअग्न्यादीनाज्यपाःपिबंत्वितिनदोषोविरोधः।सत्वेवंपरिहर्तव्यः।येपितेग्न्यादयस्ते
पिपष्टव्यतयातत्रप्रक्रीनत्वादाज्यपायेएवतेपिबंतित्यविरोधः।अथवाग्न्यादीनांपष्टव्यत्वे
नोपादानात्देवतात्वमाज्यपानांपात्रत्ववचनादितिनदोषः।अयावंतिहवींषीतिवचनादिति
नदोषद्विरुक्तौप्राकृमीनांनिर्वृत्तिरविष्ठाणांदेवतानांनिवृत्तिरुत्तमेप्रयाजेवैकृतीनांचहविष्म
तीनामगमःसिद्धःतस्याघस्यकस्यवहविषइतिप्रासंगिकार्थवादोपजिजीविषयाक्षताभ्यंग
विधिः॥७॥ ॥हविर्यत्तमाप्येपंचमस्यतृतीयंब्राह्मणं॥७॥सवैपमिधः।अथाप्याप्तिःपंच
भिराध्यात्मिकाःसमिदारयोनिरूप्यंते।पराभिरितिहासपूर्वंप्रयाजानुमंत्रणंप्राणावैसमि
धइतिप्राणापकारकत्वात्कायाग्निरत्रप्राणशब्देनोपदिश्यते।चक्षुराद्यनुग्राहत्वेनाच्चवकुव
दुच्यते।तथाहिप्राणाःसमिधइतिसमिद्भिःसामानाधिकरण्यस्रूपपादंभवतिचक्षुरादीनाम
नुग्राहकः।कायाग्निरध्यात्मंसमिधइत्यर्थः।सरेतान्तरेतःप्राणोवैप्रयाजाइत्यर्थस्याह।तत्क
र्मणामध्यात्मसमिद्रूपंचदेवतानासमिदानीतांतत्रकश्चित्त्वावयवःप्राणाःक्वचित्चक्षुरादयः।इह ८४

तुः कायाग्निरितिविशेषः। प्राणानेवैतत्समिंधेनेन हविषा सर्वावस्थायै देवतायास्तर्पणादिप्र
योजनवचनं। प्राणैर्हीयमिति। प्राणेषु समिच्छब्दस्य निर्वचनं। स इंधते पुरुषमिति प्राणाः स
मिधः। तस्मात्समिध इति ब्रूयादित्युपपत्तिः। यावदेव हि प्राणाः कायं न मुंचति तावद्दस्कछोनव
ति। हृदयेषु संहृतेषु शीतः। तेन गम्यते प्राणानामेवाग्निसाधारणकार्यः। तत्सम्भ्रता एव ते कार्यमा
रंभते। ततश्च कायाग्नेः समित्वं प्राणत्वं चोपपन्नं। तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्धातीति प्राणाः समिं
धनप्रयोजनं यत्समिधो यजति तत्प्राणान्समिंधे तान्समिद्धांस्तस्मिन्यजमाने दधाति होतेति।
अथ तनूनपात्। तनूपा स्वेव सा रत्नं नतपातीति तनूनपाद्रेतः। अयंसोपनति। इदंते विक्षिप्यंत
इतीडः। अन्नमिच्छमानमिस्येतद्विक्षेपकारणं। तस्मैवैतदिति प्रयाजप्रयोजनं। अथ बर्हिः॥
बर्हिषा उषध्वयो लभ्यंते यथोक्तं ताः सारदिबर्हिषो रूपमिति ताश्चेह। ध्यात्मिकानुषधयो भू
मानि भूतिबकुत्वं भूमानं विभूतिं यजमानस्य जनयतीति प्रयोजनं॥ अथ स्वाहा। स्वाहाका
रे साक्षादाध्यात्मिकी देवता दर्शयितुमशक्या समिदादिवदिति हेमंतद्वारेण दर्शयति। स एव
हि प्रजाः स्वं वसमुपनयमानः ताभ्यां विशिष्ट आत्मिका भवतीत्यभिप्रायः। हेमन्त हेमंते विभ
क्तेः प्रातिपदिकांतस्य संयोगांतस्य च लोपः। पलाशानि पर्णानि प्रमुच्यंते बंधनेभ्यः। प्रति
तरामिव वयांसि भवंति पशवो चैव यांसि प्रतिहतराणि स्वकार्येषु भवंति शीतेनोपहत
बलत्वात्। अधस्तरां नीचोस्तरां पतंति गच्छंत्यल्पप्राणत्वात्। वयांसि पक्षिणः विपतिनक्षोमा

85
पापः पुरुषइत्येतदध्यात्मप्रदर्शनं। स्वीहवैतमर्घमितिहेमंतस्यप्रजास्ता। विष्टस्यस्वाहाका
रत्वविद्याफलंस्वीकुरुतेतमर्द्धंजनपदभागंयस्मिन्नार्द्धभवतिवसतिजातोवायएयवमेत
द्वेदोपास्ते। किमर्थंस्वीकुरुतेश्रियेयशोभायैविभूतयेअन्नाद्यायभोगायगुणभावेणअग्र
णभूतोपिहिगुरुब्राह्मणादिःश्रियैयशोभायैभवति। अन्नायकश्चित्भोगायैपावोषधादि
नर्थोभायैकश्चिद्यानादिरूनयस्मैतेनोनयमाह। देवाश्चवै। प्रयाजानुमंत्रनस्यकारिंद
यजमानस्यवानुमंत्रयमानस्यसपन्नाधिदेवमित्येतदितिहानाह। यनुर्भिश्चेतिचशाद्धोइ
ष्टव्यः। अविजयमानाः युद्धैनैकांतेनालभमानाऊचुः। समाद्वयमपिताववदेकांतायकुर्मः।
हंततानिब्राह्मणानितिनिमित्तेविजेतुमिच्छामिः। यावाविजितः सराज्यपिजितोयेनतुतत्रजि
रंतराज्येपितेनजितमिति। कथंयोनः अस्माकंवाचंव्याहृतांउच्चारितामन्यतरेणसमिथु
नेनलिंगांतरयुक्तेनशाद्वेनभानुक्रमात्अनुपूर्वंनियतंनक्रामेसर्वमिदंजगसराजयानेप
राजीयते। अथविशेषार्थपशाद्धः। इतरेतुसर्वंजयात्। जपेयुरिति। सइंद्रोब्रुवन्। एकोममे
तिरूत्नांमयाजैर्जिगीषततात्क्रमावसोत्रएकोवसंतोममेतींद्रस्याभिप्रायः। अप्पस्तुक्रू
इतरश्चितत्वादिवसोनेनगृहीतइतिमन्यमानाः। पंचादिषुचशाद्धमिथुनाभावमपश्यंतो।
रात्रिद्वारेणैवसंवत्सरमाप्स्यामइतिमान्यमानाअस्माकमोकसूचुः। तत्रमिनमितिवेदन्नेवा
सुराः। एवमुत्तरत्रापिग्रीष्मादयभिप्रायंवयोज्यं। पंचममेतिपराजयंतः सर्वंजीयमानाःक ८५

त्तानामप्यनुभवंतीति। कर्तरि लकारः। पराभज्यंते स्पर्धः। सर्वस्मादिति निमित्ते पंचमी। सर्वा
भ्रंजिविवंत सर्वस्मान्निरभजन् बहिर्भक्तवंतः। तस्मात् प्रथमे प्रयाजे भिचरिकाणि चानुमं
मंत्रणान्यभूदनु विधीयंते। तत्रैकादशिनाक्षाः पूर्ववदेव योज्याः। तत्र च यजमानस्याभिप्रायो
वसंतादि सर्वस्म मासुद्धेषस्यत्रिचतुरा राजन्यः क्षाम्यंते परतस्तु न किंचित्त स्येति एको मम सा
दिरिति करणो वांतरवाक्यावच्छेदको न मंत्रांतर्गत इति द्रष्टव्यः। स पंच पंचे से वनवधास
यमुः पंचभूतानि भवएकः पिंड इति ध्रुपदेशात् सन्नानाभूतमपादेशोऽयतः पृथिवी शरीरमा
पो लोहितमित्यादिः असंक्षस्यपुत्रः पंचभूतोऽयनार्यज्यस्तयमेवेति। एवं पंच पंचेति एक
मेवभावांतरालङङ्गावो विकस्यवदिसेवशाद्धः। पराभवति विनश्यति तथा चावश्यं द्वेष्यस्य
विनश्यतां ततः सर्वस्वमाछिमत्ति यमस्येतदिति हासे नाह। भिचरत्ति सर्वस्मात् सपत्नानि स
न भिचरतोपि विघापफलमेतत्॥ छ॥ ॥इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्येषु पंच
मोऽध्यायः॥ ॥कृतवो ह वै देवेषु। अग्रास्वेतास्तु प्रयाजविषयं चोद्यद्वयमिति हासेन परिह
तोऽएकं तावच्चोद्यं यदि वसंतादि देवताः प्रयाजास्ततः किमिति याज्यानिगदेष्वग्निरामंत्रितः
इति तस्य परिहारः स्वभागे सक्तुः भिराशाकरति द्वितीयं तु नदाहुर्यदुत्तमानिति अत्र कृतं
परिहृतं च। कृतवो वसंतादयो विग्नवंतो देवेषु। यस्य वेश्वरवचनमित्येवं सप्तमी। देवेषु धी
नं भागं भजनीयं स्वासंसयज्ञे विषयरीषिरे। ईषुरिच्छायां। न सर्वकामप्रार्थना लभ्यते। देवेभ्यो

यज्ञभागंप्रार्थयिष्यवंतुइत्यर्थः।कथंआभजतास्मान्यज्ञेवमाचांतर्गातु।आस्वचचास्माकमपि
भागइतिविधिप्रतिषेधमुखेनाःसहृस्मार्थितवंतइत्यर्थःतिदर्शयति।तद्वैदेवाः।देवान
नुजुःसामर्थ्यात्प्रतिपूर्वेइष्टव्यःनप्रतिज्ञातव्यवंतः।तेषुप्रतिपाद्यमानेष्वसुराउपग
86 ताः।अपियानिस्वप्रियसम्नमङ्ख्यापिपीड्यमानाभागंदास्यंतीतिद्विषंतोभ्रातृव्यातिनि
तिपीडावृद्धिप्रदर्शनार्थं।तेहैवामेधत्तुं।तेषुप्रतिपाद्यमानेष्वसुराउपगताः।अपियानि
स्वप्रियसम्मङ्ख्यापीड्यमानाभागंदास्यंतीतिद्विषंतोभ्रातृव्यानितिपीड्यावृद्धिप्रदर्शना
र्थं।तेहैतामेधत्तुं।तेसुराऋतुभिरारिराधइषभिर्देवांश्चपीडइषुभिःसर्वान्तमसम्ङ्केरूपा
गताःसंतएतांवक्ष्यमाणांएधत्तुंवृद्धिएतांवस्तिरेवृद्धाःकामाएषांअसुराणांएतांप्रवा
दर्शितांप्रत्यक्षामिवदर्शयति।अनुनत्वाख्यातेषुश्रृण्वंतिमनुष्याः।यथ्याश्चन्यामपिउप
मितिवलमितदिति।कीदृशींशीघ्रतांसम्यग्निष्पत्तेर्दर्शयति।यावत्सूर्वेदूपंतोवपंचश्चग
छंतितावदपरेनिष्पन्नाःताउपधीलुनंमर्णंतश्चमद्दंतोगछंतीतिमृडमर्दनेइत्याख्यानल्लो
लोपःशमरि।मृज्ञहिंसायामितिस्यैवेतद्रूपंमर्दनेनहिसंतइत्यर्थः।शश्वन्निसवचना
च्छश्वच्छब्दः।तथाहियन्निसंभवतितछाश्वतमुच्यते।हशब्दोवधारणेनिसमेवोभ्यासु
रेभ्यःसर्वेष्वृतुषुनकेवलवर्षास्तितिसभिप्रायः।प्रायोयेवासश्चच्छब्दःअकृष्टेस्वयमेवजा
तिःपच्यंतइत्सकृष्टपच्याःपेचिरेपच्यंतेस्म।तद्वैदेवानां।देवानांवित्तइतिशेषः।आगः। ८६

आङ्पूर्वाद्धमेरपराधः।अपराधोहियस्यक्रियतेतमेवप्रतिकर्तारमेवप्रतिकालांतरेफलरूपेणे
ति।किंपुनःकारणंदेवानांचित्तेइदंबभूव।यदेतवोसुराःसमर्द्दयंति।तस्मादेनपराध्यंतीसतनआ
द्दाकनीयअल्पतरमपिअतोयथोक्तायाःसमृद्धेर्द्विषते।शत्रवेआरातीयति।सदानेद्दायतइ
तिराति।इयंनराति।अरातिःअदेयं।अरातिःअदेयमिच्छति।अरातियतिकिंशासयां·क्षेप।कःसं
देहोनकश्चिदपीत्यर्थः।यदेवतावन्मात्रंयथोक्तंसमृद्धिः।अवश्यमेतावदरातीयति।यावत्किं
पुनअस्तेदेवाअपराधेनोपतसाअपराधीयंतेतनतश्चक्रुः।उपगम्यचित्तेःसर्वजानीत।यथेदं
वस्तुअसुराणांसमृद्धिः।सास्माकंस्यादित्यर्थः।तेहोतुक्रतून्प्रथमानितिदेवतादेवतेषांयज
माउचितएवमविशेषादेतेनतआगच्छेयुरितिमन्यमानाःप्रथमान्यजेमेत्यूचुः।सहोग्निरु।
अयेतिवाक्योपन्यासः।एवमतुषुप्रथमिमिज्यमानेषुयतपुराघ्वस्मिकालयावदृतुभ्योभागो
केनेल्पतेतावन्मांप्रथममन्याभ्योदेवताभ्यअग्नेभ्यआग्नेयआज्यभागेयजत।स्यइत्सध्या
हारः।सोहंक्रमदेवेोइज्यमानेतथाभुवाक्रमेसआज्यभागोस्त्वित्यर्थः।कोभिप्रायः।इतरया
गमात्रापेक्षयायत्स्वयमंस्थानंतन्ममासीत्ययेवतुभिरवष्टब्धं।ततोविरोधान्नादपितत्रभवितु
मर्हामीतिनत्वामायतनासावयामइतिकोभिप्रायः।अपेक्षितमेतप्राथम्यामयथाचतत्र्आ
धानयागानांपुरस्ताद्भागःकल्पितोनतदाप्रयाजाअपेक्षणीयावमृतुतेनतावतावत्सयाजा
पेक्षयाप्राथम्यमृतूनांतुपद्दाभागःकल्पितःतदायेप्रसिद्धायागास्तनदपेक्षमृतूनांप्राथम्यं

तदा चक्रुस्सा वाज्यभागा विस्याज्यभागादानार्द्धी वामे चापेक्ष स्वक्रमस्थानामृतूनां प्राथम्यं तत
श्वात देवतस्थानमन्यदृतूनामिति अविरोधान्नत्वामायतनावस्थानाच्चावयामइस्तुचुः॥
ते यदृतूनिसर्गनावच्युतं शाब्द निवचनं प्रसंगात् तद्द्विधा सिद्धये॥ ते देवा अग्निा प्रसन्नात
कृतवो। ननु च हे अग्ने समिध आज्यस्य व्यंतु पिवित्विस्कघमाने वं अपिवचो ग्नेः कानामा
नक्ति स्यान्नैष दोषः। यो ग्निरत्राधिकृतः स तत्र भक्तानामानी भवति। अत्र चाग्नेरधिका
रो गम्यते। स्वाहाग्निमिसेतमाग्नेराभन्त्यर्थं क्विंतस्याज्यभागो यमाग्नेयः संस्थाइस्कन्तं॥
अग्निस्त्वामक्तिं जुषाणा अग्नइस्येतेन एषामेवं पाठः। एषामपि जुषाणो अग्निरिति पाठः।
तेषां साक्षाद्देवाग्नेः पात्त्वमुच्यते। देवाणां तराणां तद्यथा पात्तत्वं तथा पंचमेदृरितिमे
व एवं व सति स्वाहाग्निमिति प्रतीकेनैतदेवदर्शयत्तीति द्रष्टव्यं। आ भक्तो हवाइस्याभक्ति
विद्या फलंभस्य स्त्वं वितुषः समानो हं। तानिजनानि नेसेवं। वाणा कस्मिंघः पुण्यकृत्स्यां
पुण्यक्रियां करोति। तस्यामयं विद्वान्यार्भ्वस्थ एव विद्यावल्लादाभक्तो भवतीति अग्नेम
तेहवाइ तिफलांतरं। अग्नेनतेदीक्षाग्नयेअ रोगायाभागसमर्थाय अग्निमंतः पाकसमर्था
स्तथा चाह। एष मवाइदं सर्वं पन्वसहोरात्रैरित्यादि। इदं वस्थावरजंगमं पचतीन केवलपमोष
धीरितिवराद्धलोपोद्रष्टव्यः। ततदाहुर्य। प्रसन्ना। चतुर्थे नावे। सयघ्नेत्तं पुरस्ताद्यत्तस्येति
प्रसन्नुद्धाहारं यजमानं वक्ष्यतितस्येदमिहास्येनाधिदेवमहो प्रसन्नेद्धो। सयघेना। आत्रा

क्रुमिच्छन्। आसंसिक्षिपन्। अपाहन्नपहतवान्। रक्षोहेति अपहतनन हेतुवचनं रक्षसामप
हतेति रक्षांसि हंती सेतद्धि चोष प्रदर्शनार्थः। तमोएवैष। स्वर्गं समश्नुते। स एव सर्वतोग्नि
भिर्गुप्यमानः स्वर्गं समश्नुत इति वचनात्। प्रसन्नाति स्रः। सयाप्यनं। यदिए नं यजमानं पुर
स्तात्संधानयज्ञस्याज्यभागांते धर्मकांडे कश्चिदपवदेतत्। तं यजमानः प्रतिब्रूयात्तस्य वाक्ये
धिकृतत्वात्स इति राद्धान्न तस्य इति राद्धो हि यस्य सेन कृतं तस्मिन्नेव कर्तरि भवति मुख्यां मुखे शम
वान्। आर्तिं पीडां आ शिष्यस्यागमिष्यसी आ स्यसीति यदिमध्यतां जज प्रजाः पशवश्च प्रीति
कारित्वाच्च सीरस्यानंतरावाध्यानरमतन्यद्धितं तदर्थत्वात्तदपेक्षमारीरं च प्रजाः पशवश्च म
प्रमुच्यते। यद्यं ततो। अप्रतिष्ठितो निरवस्थानन निरपेक्षा गृह क्षेत्रादि रहित विद्वं नो भवन्
क्षिप्रे क्षिप्रं उत अपि एवं चित्। यथोक्त प्रसन्नुव्याहरन्नः कदाचित्स परेः अनुव्याह्रियमानो पो
भवति। तत्र वेहृत्रः प्रसवायः स्यात्तस्माम्नानुव्याहरणशीलः स्यादिति। ब्राह्मणपुरुषप्रतिशप
थः। संवत्सरं ह। जाजमानाप्रयाजगतेयं विद्वाराणी तिबहुवचनां वसंतहेमंतादृतुभेदमंगी
कृतस्य वसंत एव द्वारं द्वाराशाभानश्च षिरं त एव हेमंतो द्वारमिति तयोस्त्वं तरालं श्रुषिरं सु
आ घंतरोयोः संधिस्तच फाल्गुण्याप्रतिपदस्तसंधिरत्राभिप्रेतः। यथाह संवत्सरस्य प्रथ
मारात्रिर्यत्फाल्गुनीपौर्णमासी योंतरा प्रतिपत्। एषामुत्तमा रात्रिः संवत्सरस्य पूर्वा फाल्गु
नीपौर्णमासी पंचपदाति वचनात्। तेनवद्वारेण विदितेन संवत्सरं स्वर्गलोकात्मकं प्रतिपद्य

तद्इति विद्याफलं संवत्सरमात्मायत्त्वेन नाम नाव चाभिमुच्यते। ततः किं सर्वं वै संवत्सरः तिर्यग्
ऊर्ध्वं वायमवस्थितो जगद्गोलकदंब गोलकः समंततस्तस्य तस्यापेषपवास्तेभ्यो न्यांतर्गताद्
रूपात् प्रसेकं संवत्सरस्तु तेषामेव सामस्त्यात्मक इति। ततः किंचित्तद्वहिरस्तीति सर्व
88 स्य सर्वं वाक्षय्यं क्षय्यं जय्यो शक्यार्थं अशक्यं क्षपयितुं विशेषो हि विशेषांतरेण विना
धिना तिरास्त्रियमाणः क्षीयते। वसामान्यमिति समभिप्रायः। एतेनो हास्याक्षय्यमिति। अक्ष
य्यं भावमुपासीनस्य तदनुरूपा सर्वापूर्वं भवतीत्यभिप्रायः। अक्षय्या लोकस्थाता दपि यथाभा
ववचनमेव वर्तत इति। तु दाहुः। किं आज्यानीति कार्यभेदाभिप्रायं वक्तुं त्वं किं देवत्यानी
ति न तत्सागे या देवतोद्दिष्टा तस्याः अयं प्रश्नः। पूर्वत्र प्रदेयस्याज्यस्य मंत्रमवचनादिना
देवतावगमात्। अप्रदेयस्य च देवता या अनपेक्षेति ता का ता घर्षा देवता पृच्छ्यंते अप्रदेय
स्य प्रदेयस्य वाधारादिगतस्य काभिमानिनी आज्यशरीर देवते स्यर्थः। आधिदैविकिं ताव
दाह। प्राजापत्यानीति। अनिरुक्तो वै प्रजापतिरित्याधिदैविकाधियज्ञिकायाः साधर्म्यमा
ह। विशेषेभ्यो वहिस्थज्ञानः मंत्रेण वाच्वैनोक्तः अनिरुक्तः सनिरुक्तान्यज्यो निनिर्वापम
हणयो न निर्दिष्टदेवतात्वात्। तानि निहितानि साध्यात्मिकीं देवतामाह। ततश्च यजमान
एव प्रजापतिः अहमेव प्रजामाह। स आज्यस्य। ससमेविद्धितत्वादनुवादोयं यजमानेन
हैवैषैतन्मिश्राहूयतेइत्येतद्विद्यार्थः। यदिहवांइति विद्याफलं दूरस्य तस्याथाज्यशरीरेण ८८

संविधानादनपेक्षितेव यज्ञ इति यथा यज्ञुहापीति फलांतरं पतनीयैरपि कर्मभिर्न पतंति ना
नधिकृतो भवतीत्यर्थः। तदेतद्विद्याभिप्रायमेव ब्राह्मणं। आवह। ऋतुष्ठामन्त्रिरत्राग्नेः
प्रसनुव्याहृतीत्र यं स्वर्गद्वारप्रवेशाश्च यज्ञेनावाज्येन संनिधेः॥ ॥इति हविर्यज्ञभाष्ये प
ञ्चमस्य प्रथमं ब्राह्मणं॥ ७॥ ॥यज्ञेन वै देवा। आग्नेय ब्राह्मणेन तत्तस्य चोत्पत्तिः सएष उभय
पुच्छ तर इति नेयज्ञाद्यानीति त्वेव पुरस्तादिति पौर्णमास्यंतर्गतानां एवं त्वामामावास्येति
अमावास्यांतर्भावः। यद्युनपुपध्यावेदिति पृथक् सर्वकामसंबंधः यज्ञेन वै देवा नितिम
न्वंतरे मन्वंतरेष्ठाविंशतिः को प्योवर्णाश्रमिणा यज्ञेन नियतं सिध्यंति। ते सिद्धा उत्तर
स्मिन् मन्वंतरे वर्णाश्रमिणां पृष्ठ्यावरुछादय आधिकारिका विमानदेवता भवंति तस्य
च मन्वंतरस्यांत महर्लोकमुपसंहरंति तद्विमानेषु चापरे वर्णाश्रमिश्रद्धाप्रतिलब्ध एव
देवव्यपदेशावतिष्ठंते। एवमनाद्यंतमेतद्देवमनुष्यचरितं संकुर्वंती तिस्वदवधेरत्नाख्ये
यमित्याग्नेयस्यार्थदर्शनार्थं मन्वंतरप्रतिमन्वेराख्येयं ते च देवाः प्राय· पूर्वैसमानरूपना
मजन्मकर्माण एव भवंति किंचित्तु वैलक्ष्यण्यमप्यस्तीति। प्रतिमन्वंतरमभ्यान्याश्रुतिरेवता
यंते। पूर्वाव तिरोभवाते। तदिदमाह। यज्ञेनोपायेन देवाः। येध नालब्धदेवव्यपदेशाः पूर्व
स्मिंस्तु मन्वंतरे यजमाना बभूवुः। तद्द्माअप्रतिसिद्धत्वात्प्रसस्तवदाह। जिविंजीयत इति
जितिर्विभूतिः तां जिग्युर्जितवंतः। एषामियं प्रसिद्धा जितिः। तत्प्रसरूपस्थिते मन्वंतरोः ते

यज्ञजितान्यधिकारस्थानानान्यारुरुक्षंतः स्वांवयवहारस्थुतिमिमित्ताधिकारानुपसंजि
हीर्षंतः चुक्रुः। कथनः अस्माकं स्वभूतं यावदस्माकं देवताधिकारोपव्यावर्तते। तावत्तद्दं
89 स्थानंमनुष्यैरारोस्यद्भिः अनभ्यारोह्यं अतिमुखमंजसापैश्वर्ययोगेणारोहमभ्यारो
ह्यंनअभ्यारोह्यमनभ्यारोह्यंस्यादिति। तेयज्ञस्योपकरणशरीरस्यांतरंगमुपकरणंब्रा
ह्मणंरसस्तंधीत्वास्वयंयथावदधिगम्यार्थतास्वपुनर्दशात्कृत्वोस्माभिरिहोवर्तितव्यं॥
मनुष्येषुचपुरीदृक्सएवायंयज्ञः प्रवर्तनीयइतिमन्यमानाः। यथामधुकारादेशांतरंजि
मिषवोमधुपिबंतिनद्विसीत्वाविषुद्धन्सुमनुष्येषुस्थितांदुग्ध्वाविदुह्ययावंतः। कश्चि
घयविदः तानुगृहीत्वेसर्थः। तेपुनीयमानेष्वस्माल्लोकाद्यज्ञः श्राविनोभवति। अथवा
यज्ञार्थत्वाद्यज्ञश्चतुर्दशमन्वंतरोपायागी। चतुष्पादः सकलोवेदस्तथाचाह। एकोवे
दश्चतुष्पादः शाखासाहस्रसंमितः पुनर्दशगुणः। प्रोक्तोयज्ञोवैसर्वकामधुगिति। नथा
सैषात्रयीविद्यायज्ञइतितथाप्रजापतिरेषोग्निः सर्वंतुब्रह्मप्रजापतिः तस्यचतुर्दशप्रभे
दस्यदेवयज्ञस्यरससारोयोयद्योपयुज्यते। भागस्तंरसंस्वमन्वंतरोपयोगितंचतुर्दशंवेदभा
गंपुनरस्मिन्नेवमन्वंतरेयंभुपोक्ष्यतेनानेष्वितिमन्यमानाः पीत्वामधुकरवत्विदुह्ययज्ञांते
नांशेनन्यूनंकृत्वासवात्कवलेदधध्यायिनोगृहीत्वेसर्थः। येतुमहांतोब्रह्मादयः सकध्यापि
नोधुरंधरास्तेसर्वमन्वंतरसाधारणीस्थिताएवलेवलंतदध्यापिनस्त्वाध्यौदायस्तूपेण ८०

यूपाकारेण महता दारुणा स्थितेनान्यांजनान्योपयित्वा। एवरूपस्तु पविमोहने। मोहयित्वाअ
मीतेयजमानाः समुद्धृते यूपे रघाप्यासनेनत्वक्चिद्गताइत्येवंमोहयित्वासर्वान्रित्विजानाक्रंदप
रिहाराय। ततस्तिरोभवन्नंतर्हिता नेजसैः शरीरैरायकानस्थानानिप्रतिपेदिरे॥ तद्वाकृ
षीणां। एवंतावत्सूर्वस्यमन्वंतरस्यसंहातोदर्शितोधुनास्यप्रतिसंधिमाह। तयथारत्तंकृषी
णांयेषांवर्तमानेमन्वंतरेरिषित्वाधिकारस्तेषांप्रसूपस्थिर्व्यविकारणास्यवर्तमानइति
यद्वाअनुश्रुतंआनुपूर्वेनागमपरंपरयाश्रुतंज्ञातंआसबभूव। यज्ञेनहवाइत्यादियावत्तिरो
भवति। तच्चश्रुत्वास्माकंमनःपरधिकारइतिमन्यमानाःस्वयमेवतत्जनसमक्षमात्मानंय
तःपुरोआशाविघ्नहोदर्शयन्चतुर्दशानांचयज्ञप्रभेदानांयत्राग्नेउभयत्राच्युतस्त्वंस्वय
मेवप्रतिसत्वानांभवितव्यतानैवंस्थितिपश्यंतस्तंपश्यमन्वेष्टुदधिरे। चित्तेक्षारितवंतः॥
तेर्चंतःश्राम्यंतःश्चरु। अर्चपूजायां। वर्णाश्रमाणांयःसाधारणःसर्वमन्वंतरेषुदेवपू
जाप्रकारस्तेनदेवान्पूजयंतः श्राम्यंतःश्रमतपसिखेदेच। वाचिकंमानसंकायिकंचतपश्च
रंतश्चइतिहिसाधारणामवेभिभागपिस्मृतिमूलैस्तेनव्यवाहंदर्शयतिश्रमेणार्चयान्वे
तिद्रष्टव्यउभयोःप्रक्रांतत्वात्। देवाजयंतेतितपसःसामर्थ्यप्रतिसंधिंदर्शयति। तेभ्यश्च
षिभ्यदेवाएवप्ररोचितवंतः तेषांह्याजीवोयज्ञः स्वयमेववान्वितेनतर्केणरितवंतः। व्य
वस्थितश्चैषविकल्पोद्रष्टव्यः। केषांऋषीणांदेवानुग्रहादेशान्मतिबभूव। केषांचित्तर्क

90

बलेनेत्यर्थः।कथंदध्रिरोप्ररतमतिस्वधांकिमर्थंयतस्थानाएवाः।यत्सर्वमन्वंतरेसिद्धाः
स्वर्गलोकमुसेतुः।तदेष्यामः।तमनायाप्रतेति।अस्तिहिप्रपरोसतनंनामयमुनेघासी
रेनगरंततः।किलदेवाउसनंतिमनोमनो।तेनमुद्दंगत्वामिविमत्रप्ररुतिविलक्षणं।
स्तुतिमस्त्रकर्षणरोचकेकिंप्ररोचनतउस्येवनिरीक्ष्यमाणाश्वरूः।चरंनिस्म।एवंचरंतस्त
रुऋषयःयद्रहवनंनस्थस्थानेएकवचनंगतः।प्राप्ताः।कंपुरोडाशंपुरोडाशाभिमानि
नींदेवतांकूर्मविग्रहमाराधालनआविष्करणायभविनव्या।तावशान्सर्पंतीगच्छंतीआ
गताश्वददृशुःप्रापुः।तंकूर्ममितिसामर्थ्यसिद्धं।तेचमेनिरेज्ञात्ववंतः।अयंसयज्ञइति।
तेहोचुरश्वि।तेऋषयस्तंकूर्मरूपधानंपुरोडाशमूचुः।अभिपिश्विभ्यांतिष्ठनाभ्यांदास्या
मागाः।यदितदेवस्योसीत्यभिप्रायः।एवंसरस्वत्साइंद्रायपचेति।अश्व्यादीनांच्युतिप्रसिद्धं
देवतासमितितेषांनिर्देशः।ससर्पएवमावस्थितः।अग्नयेतिष्ठेति।ऊचुरितिवर्ततेनततः
स्थितअग्नयेअस्थादितिहेतुवचनं।यस्मादग्नयेस्थितस्तस्मात्तंकूर्मरूपंपुरोडाशंप
रिगृह्यसर्वहुतंसर्वेहोतव्यः।सर्वहुतंकृतं।बहुवचनं।यावदाहकाघर्यमितिकर्मणिक्विप्।
एवंहितंस्त्रीदत्साग्न्यावेवपरिगृह्यसर्वहुतमजुहवुरित्येतदुपपन्नंभवतिसकलमेवहु
तवंतोनांगुष्ठमात्रमवघ्नन्नचकिंचित्सर्पशेषयंतैवमेवप्रतिसंधिभवतीति।आहुहिति
हिदेवानांआहूयतउत्साहुतिःयदग्नौहुतंतदेवानामशानंनाहुतमित्यर्थः।अग्नयेतिष्ठता ९०

पुरोडाशेनाग्नेरहमजीर्णमिति दर्शितं। तथैवमजीर्णं भवतीति। तथैव ऋषयश्चक्रुः। न तस्त
स्मिन्पुरोडाशं नाग्निर्देवेभ्यश्च यज्ञान्तरणार्थं वेष्टितेयेन येभ्य ऋषिभ्यः यज्ञप्रकर्षेण अरोच
त। ऋचेः प्रीतिकर्मणः प्रीतिं परितोषमकरोत तं चाभिरुच्चितमृषय। असृजंत। सृज विस
र्गे। न स्वयमेवज्ञात्वा मत्सरेण तूष्णीं बभूवुः। किं तर्हि जनेभ्य आख्यातवंतः। धर्मचक्रं प्रवर्तित
वंतः। तथा च स्मर्यते सप्त ऋषयस्तुष्याः प्रवर्तयितारो मनुस्मृतेरिति। पूर्वेभ्यो वेदयितुत्वा
तुश्रौतं सप्त ऋषयो ब्रुवाणाः तम्हतम्हतत्तत। न विप्रलंभकवसरेभ्य एवदेष्टयामासुः। किंत
र्हि स्वयमप्यतनवत्। यथाह स्वयं वेत्त तथा भवेदिति। विद्वद्भिः सवितः सद्भिरिति च सद्गतिपू
र्वमंन्वरनिषेवितः। नेकेनचिद्विप्रलंभकेन सह सेवपरवंचनार्थमुत्प्रेक्षत इत्यर्थः। अयमिस
घत्वेपि स एवमवर्तते न प्रतिसंधिकाल एवमभूत्वाधुना तिरोहित इत्यर्थः। परोवरं परैरव
रेभ्यः परैरवरेभ्यः परैरवरेभ्य इत्येतस्मिन्नार्थव्ययीभावो द्रष्टव्यः। परे सप्ताचार्यैरवरेभ्यः शि
ष्येभ्य यत्तयनूच्यते। अनुपूर्वयएव क्रमोस्य पूर्वं दृष्टस्तनैव नद्गषदथभ्यथाउच्यते। देवगं
थेन कथ्यते। प्रकाम्यते कथ्यते। प्रकाम्यते कथं पितेव पुत्राय अनुब्रूत इति शेषः। पिताहि
आसः न विप्रलंभकः पुत्राय प्रियहिताया विप्रलंभनीयाय पुत्रो हि पितुः सं मार्गे स्थित उ
भयोर्लोकयोरुपाकरोति। सहजस्त नत्र सेहः।। न तथा परपुत्र इति। तथा चाह येनास्य पि
तरो याता इत्यादि अन एव च सप्तर्षयः श्रुतेः प्रवर्तकाः ते हि सर्वेषां पूर्वजा इति।।७१। सवा

एभ्यस्तत्। सपुरोडाशः एभ्यः संप्रदाने चतुर्थी। पुरः अग्निं अदाशयत्। दाशृ दाने॥ अदा
पयत्फलानि। कथं य· ततः एभ्यः क्रिषिभ्यो यज्ञं प्ररोचयत्। तत्तेनांगीरूसयज्ञेनानेन यज
मानाफलान्यवरुंधं रुप्संइसभिप्रायः। आप्यो वा देवेभ्यो हवींषि तस्य श्रममदापयत्। यद्य
91 देन्परिषिभ्यो यज्ञं प्ररोचनवान् तस्माच्च क्रियायोगात् पुरोडाशः प्रसक्षवत्। तस्य वपदे
नत्पुरो वृक्षरतिपुरोडाशः इतिनामएवतत्सस क्षपापुरोडाश इति। सएष इस्याग्नेययाग
स्योसत्तिः। सयद्भूर्मछयापुरोडाशाख्यस्य जातिवचनात् जातेश्चाभिन्नत्वात् उभयत्र पौ
र्णमास्याममावास्यायंवाच्युतः अचलितः नसान्नाय्यदधिवत्क्वचिद्भवति क्वचिन्नेति अग्ने
यः अग्निर्देवता अस्य सोयम् आग्नेयः। यद्यपि च सर्वत्राग्निकलिभ्यां टं गिष्यते। तथापीह
देवतायामेव इष्टो नार्थांतरे। कुतः यज्ञाद्येषणोपक्रमात् इयं वै यज्ञः। अग्नये वा अस्त्वाद
जुहवुराकुनिडिदेवानां यस्यैच्चैकस्यैच देवतायाइत्यादिवाक्यशेषेभ्यः। अष्टाकपालोष्ट
सुकपालेषु संस्कृतः स्मृतः। पुरोडाश उक्त निर्वचनः अपूपः भवति निष्पद्यते। न चमसः।
अनिष्पद्येनो निष्पद्यत इति सामर्थ्याद्विधिकृतेन निनिष्पद्यो भावमीयत इति गम्यते। नना
ग्निहित्पसक्तव्य इति गम्यते न्यजतवेसस्यागोपपगाभवति। तस्य च निष्पन्नस्य द्रव्यदे
वमतं गंज्ञायते। निष्पन्नत्वात्तस्यैव न फलापेक्षणफलाभावनाकारणं श्रोपनिपातो गम्यते।
एतद्देवगच्चांगीरूसयज्ञेन देवाः यज्ञेन हस्मैतद्देवाः कल्पयंते यज्ञा मोहवा एतेन यज्ञे यना ९१

ज्ञायज्ञएवैषउभयत्रएतयैवयाजयेत्कामप्रवाअहंयज्ञमित्यादयोयज्ञव्यपदेशाश्वपल
व्यपदेशाःसर्वउपपन्नस्त्यंतो।एवमन्यएवव्यपदेशोन्यःकाल्पनातिरेकप्रसंगाच्चयागकल्पते
नहोमः।सनपौर्णमास।सएषआग्नेयोनपौर्णमासंपौर्णमास्यामेवकिंतर्हिकेवलंपौर्णमासं।
पौर्णमास्यामेवभवपौर्णमासं।एवहविःनकेवलमामावास्यमेवकिंतर्हिकेवलंपौर्णमासंके
वलंमामावास्यंचेतातआह।अग्नीषोमीयएवेति।अथैषोन्यतरेणकिंनव्यपदेशादित्यतइ
सतआह।यज्ञएवैषइति।यउभयत्रऋषिभिःक्रियतेयस्मै।तस्मादुभयव्यपदेशएवायं
तान्यतरतरव्यपदेश्यइत्यर्थः।नपश्चादृषिभिःक्रियतेत्यानीसभिप्रेत्यपुरस्तात्पौर्णमास
स्यक्रियतइतिक्रमवचनंसंहत्यकारिताज्ञापनार्थं।एतज्ज्ञावकारणं।एवपुरस्तात्पौर्णमा
सस्यामासस्यामावास्यस्यक्रियते।यद्युएनं।एवमाग्नेययागस्यद्रव्यपौर्णमासांतर्गतिमु
क्त्वाकेवलस्यचरकलशाखाविहितस्वशाखाविहितमेवेष्टिफलसाधननाज्ञानायाह॥
यदिएनंसमाख्यापुरुषंवजसनेयिकंकश्चिदथउपधावेनउपगच्छेत्किमर्थंदृष्ट्वाप्रजा
फलयामायाजयेति।ततःवाजसनेयीयाजयितुमिच्छन्स्वशाखयोमनाम्नातांकाम्याचैंद्रा
ग्न्यादिरिष्टिमजानन्कुर्यादित्यतआह।एवायैवाग्नेय्यादृष्टायोजयेन्यचरकवदाम्नाता
नायाह।यदिएनंसमाख्यापुरुषंवासेजनेयिनेष्टयमिति।प्रत्याचक्षीतार्थिनमित्यर्थः।किंका
रणं।यत्कामोहवाइत्यादीनिवषट्कारेनान्यासेभ्यादृष्टंतरेभ्यःप्रतिविशिष्टत्वेदर्शयति॥

तानिस्पष्टान्येव।अज्ञातमांस्पष्टतमःसर्वल्लोलोकप्रसक्षत्वात्ने॥दिष्टंअंतिकतमः।अ
सयेननपुंसक।सपदीष्टि।सोथइयजमानोयदीष्टिंकुर्वन्ततताेहोता।नाचक्ष्यमाणंकुर्या
दितिप्रसंगाद्दोत्रोपदेशः।उप्प८सुदेवतायजति।प्रधानदेवनामधिकारोयजति।यागो
पकारायाकीर्तायति।ततश्चावाहनादिष्वप्युपांशुत्वंसिद्धं।तद्दिष्टिरूपमनिरुक्तंवापा८
श्विसत्रदर्शितं।मूर्द्धन्वत्योअग्निमूर्धादिवोयत्तस्येसेते।वात्रघ्नोवृत्रहादेवताअस्य
सर्वत्रेघ्नः।आज्यभागोआज्यभागार्थत्वात्तदनुवाक्येआज्यभागोविराजौछंदसासंस्थि
तेयद्धविःपुनराभ्यामिज्यतइतिसंयाज्येशाद्धःस्विष्टकृद्याज्यानुवाक्येएवमाग्नेयस्यब्रा
ह्मणंसमासमधुनाअग्नीषोमीयाज्यंभागोपांशुभाजेअग्नसान्नाय्यानेववक्तुमेकएवे
तिहामःप्रक्रम्यते।त्वष्टुर्हवाइत्यादि॥छ॥इतिहविर्यज्ञभाष्येप्रपष्टस्वरद्वितीयब्राह्मणं।
॥छ॥त्वष्टुर्हवे।आग्नेयर्षयएवक्रमयोदर्शिताः।अग्नीषोमीयस्यलिंङ्गोवक्तव्यः।उपां
शुयाजस्यदेवाऐंद्राग्नसान्नाय्ययोश्चतेषांसहतत्कारित्वमितिहासोपन्यासः।प्रायश्च
प्रसंगनएवेतिहासः।देवतानांमहाभाग्याद्दवयवेभ्यश्छिंतेभ्यःकपिंदीनामुपपन्नःसंभ
वः।संभवान्याख्यानंप्रासंगिकमश्वमेधोपयोगिकपिंजलआरण्यःपक्षीतितिरश्च
कलविंगोकोग्रामचटकः।कन्नुकःकपिलकःस्थूलादिभ्यःप्रकारवचनेकन्।अभिमाद्य
कः।अभिमाद्यन्ती।सभिमाद्यन्कुत्सितामिमाद्यन्नभिमाद्यकः।दुर्मत्तवालः।अभिमाद्य ९२

न्निवहातिअनभिमाद्यंन्नपीसुरांपीत्वाअभिमाद्यन्निवस्खलितविच्छिन्नवचनोभवती
त्यर्थः।विश्वरूपतमोबहुरूपतमोअन्येभ्यःपक्षिभ्यःकथंसांस्रवनिघ्नंतएवतस्यपणिषु
पत्रेषुआश्रुतिताःकेघृतस्तोकाइवचलच्छद्भःसमुच्चयेएवंरूपंहिघृतमध्वादिरूपंअसनं
सतक्ष्टस्तेनमुखेनावयत्।आवयतीसतिकर्मा।असितवानकुविदितिनिपातःकुत्सार्याः।
धिगिंद्रोयोमेनपराद्धपुत्रंअवधीदित्यर्थः।अपेत्इंद्रस्मात्सोमममपेंद्र।यथायमधुना
सोमःप्रस्तुतेषुसायांन्नहस्तोत्रशस्त्रादिभिरुपेतएवनबभूवकिंतुअपेंद्रःऐंद्रप्रदानस्तो
त्रशस्त्ररहितइत्यर्थः।एतेनवदेवानामाषद्विनूतानपियत्तादर्शयति।आसेतिचवच
नादन्नदेवानांनाधुनाप्यस्तीसाहाइंद्रोहवा।इक्षांचक्रेइक्षितवान्किमिदंदेवतामितिर्वि
क्केदवर्तते।अंतयंतिविच्छिंदंतिसोमाच्चोच्छिनोहिदेवराज्यादप्युच्छिन्नएवभवामीत्येवंचिंत
यित्वासइंद्रः।यथाकश्चिद्दुर्बलवत्तरोदुर्बलस्यैतरस्यस्वभूतंकिंचित्प्रसह्यभक्षयेतअनि
च्छतोएवमनुपहूतःअननुज्ञातोयःश्रोच्चिष्मंतंपूतंसोमंपक्षितवान्सचान्यायेनाभक्षितः
सोमएनंइंद्रउपक्रयापीतःसपत्निन्वत्जिहिंसायपन्वयेनहतवान्।सचसोमःअस्येंद्रस्य
प्राणेभ्यःप्राणायतनेभ्योक्ष्यादिभ्योद्रुतेःकथंविष्वङ् विश्रुइतिनिपातोनानार्थः।नाना
च्छिद्रैःखंतातीतिविष्वङ्।विष्वविरमित्यर्थकाम्यामकरोदित्यर्थः।सत्वष्टा।अवभक्षत्।भक्षि
तवान्।यज्ञवेशसंविशेषोर्ध्वंसनार्थस्यैतत्वेशानंवेशाः।ध्वंसःयज्ञस्यवेशःअनसंतान्न

पुंसका छंदसी। तिष्ट्वयज्ञं विध्वंसितवान्। साग्निमेवान्।। साग्निमेवासम्भृक्तः अग्निंप्राप्य
पद्मापरिवर्त आहवनीयाकुतस्तदा इंद्रसत्त्रुः संभूतः भूतांतरे रिंद्रियेस्त्वत्ष्ट्रः कर्मणाश्वम
हाभाग्यादेधिश्विनितइत्यर्थः। सोमप्रधानत्वादंतरेवाग्निवह विहीनंच संभूतइत्यन्येवेद
वादाआहुः संततंच तच्छत्रुः संभवत् अग्नीषोमो अभिसंभूतः अभिर्लणेकर्मप्रवच्चनीयः।
यत्रदेवेग्नीषोमौ तत्र संभूतः। संभवाभिमुखएवकर्म महाभाग्यादग्नीषोममप्रमुखेः प
रिवृतइत्यर्थः। एवंवेदाऋग्वेदाद्यायशः कारणं इयादानसोर्यादि सर्वमन्नाद्यमिंद्रियोपा
भाग्यंस्त्रीसमृद्धिरहंकारभोग्याः। सयद्वर्त। अपासादरहितः। संख्यासुपूर्वस्येसत्र छंदसि
नइ पूर्वस पादस्यांतलोपः सामासांतोवाच्यः। अयास्ताच्चाहिरहिरिवाहिः दनुः कास्यप
स्यभार्यादिनापूर्व्वा। ताभ्यामपसवसवर्द्धितइत्तनित दपसव्यपदेशाः। पर्यायवचनंनिर्व
चनंप्रासंगिकंतत्रार्थज्ञानोपयोगि। अथयद। पूर्वपदप्रकृतिस्वरदर्शनात्। ब्रुहुब्रीहिस्व
ष्टाउच्चारितः इत्संगीरूसाहयस्मादब्रवीत्वष्ट इंद्र। शत्रुः शातपितायस्यशइंद्रशत्रुरि
सेवंयस्मादेवोवत्तस्मादेनइंत्र मिंत्रद्रोजघान। हशाश्चदिति निपातोपदपूरणो। अथद
ब्रवी। तिर्यङ्परिणाहृद्धः। प्राङ्दैर्घ्यंतः स ः अवरंपश्चिमंसमुद्रअवदधां अवपूर्वोदधा
तिरवष्टंभेवर्तते। अवष्टब्धवान्। सहैवान्नादआसेति। अतिशायनेसभिप्रायः। तंदनु
मता अन्नेनगदंति। तस्मेहस्मा। प्रसंन्ना। सवाइंद्रा नुतः। राज्यासीरितोत्वष्ट्रेणापनीतः परिम्न ९३

ष्टः तन्न् अग्नीषोमौ उपमंत्रीतवान्नाकथं हे अग्नीषोमौ युवां मम स्तः भवतः ज्ञाती युवयो रहं रज
स्मिं नवा मिज्ञाति विशेषः। ननु युवयर्योरेषपरस्त्रः किंचिदपि भवति। किं क्षेपार्थः। कं मेद्मंदस्यु
उपक्षपयितार द्दमं वर्द्धयर्यो युवांमावीव धद्सर्थः॥ तौ होचतुः। निरवपत्। निर्वापसामीरूस्य
पजगाम यैनवपयम्भ्युपगतं तत्तेन रूनरूतमेवेति भूतकालवचनो लचनो लट्। एवं हि साक
मेधेषु देवसहितस्य न्नाकतो वृत्रेण सह संयामवचनमुपपद्यते। तस्मादग्नीषोमीयइस्कस
निवाक्यमाग्नेयवद्याख्येयं। तावेनमु। तेनेष्टेति न केवलं न किंत ह्याग्नेयापांश्रुयाज सहि
तेनाकुनएनत्। यज्ञेन वैदेवाइमां जितिं जिग्यु रिरूपक्रम्य यज्ञ एवै षउभयत्रावरूसूइ निव
चनात्। उपांश्रुयाजोन च संग्रामे उपस्मरणवचनात्। यदिदमिंद्र इति इदमाम्र सिद्धं देवरा
जत्वं व्यपदिशति यदिदमिंद्रो वर्तते देवराजः। एतदभवं स्तेनेष्टेति संबंधः। लिंगव्यत्ययो वाद्र
ष्टव्यः। एष इति त्वष्टुहविपुत्र इ सत आरभ्य आग्नेयस्य तु एतन्नु नघस्माद्व क्रियत इ सेषवंतो
रूपसंहारः। उपांश्रुयाजस्यापि। तस्मादुपांश्रुयाजं यजतीति भविष्यति पौर्णमासस्याग्नीषोमीय
स्यतेनाभिप्रायेन पूर्वमुक्तमग्नीषोमीय एव पौर्णमासं हविरिति। सा या हेवं विद्वानिति व धुविंधा
याः कर्मांगतामाह। विद्वान् तत्तनश्च वर्तमाना ज्ञानोपादानान् यागकाले सर्वमिदमिंद्रपदीजि
गीषुणानुस्मर्तव्यमित्यर्थं अस्य वर्तमानस्येंद्र भूतमिति। उपासनाया च कर्मत्तविषये नियुज्यत
इ सस्यापि यजमानस्येंद्रपदप्राप्तौ सर्वमेतद्विश्वरूपवधानि भवती गम्यते तथैव चाधुनाअग्नी

षोमोअग्नासेंद्रपदस्मासयेयजन्तेएवंतदाविछिन्नप्रतिसंधानापयस्पतेअतएववर्तमानोपी
द्रसाधकावरुद्धायांचविछिन्नंससुनरानिनायेतिगम्यते।एताऽँहेवाग्नियंयामिंद्रोजगाम।
एवयथैंद्रोविश्वरूपवधादिवक्ष्यमाणेनप्रकारेणयज्ञःयज्ञास्त्रीअन्नादसर्वाधिपस्सेन॥तद्दे
वखलु।आज्यभागार्थमतःपरमाख्यानशेषप्रदर्शनं।अतएवसप्रासंगिकपूर्वाख्यानोपजी
वनाय।तस्मयाजानंतरमेवाज्यभागोविहितो।तत्तदायदेग्नीवाग्नीषोमादयस्तंहित्वेंद्रमाश्रि
तानदेवब्राह्मणाध्यासकीभिःशक्तिभिहस्नत्वासूर्वमद्वगतंगतमितिवत्तसहतःकेवलंतुमस्त्वा
वरुद्धसितिस्म।इतिवच्च।इतिश्चर्मययोरसाधारःनिष्पीतःपीतसारः संक्लीनःक्लीवरणेसद
तोनुन्नतःसंकुचितःशिष्ये।शायितवान्।शयनेनिषक्तस्यनिर्व्यापारतालक्ष्यते।निष्पीवोनि
षक्तोनिश्चेष्टोवभूवेत्यर्थः।इसरूपमानेनपानाभावमाह।मस्त्वाद्दष्टांतेनान्नाभावं॥सहोवाच।
मेतिप्रतिषेधमाअनुग्रहायश्रेमेमह्यं।किंकारणंयदहंअभूवंनत्वमितिवचसहतः।केवलंतु
मस्त्वावरुद्धसितिस्म।इतिवच्च।इमधुवर्तसेसराज्येइत्यभिप्रायः।ततश्चसिद्धार्थत्वात्किमग्ना
हतेनेति।अथापितेपुनरुत्थानाशंका।तथापिविकुर्वेवनानावेभाजमामांचाहमनुपावथाभूवं।
इंद्रःत्वाहेनामेनत्वंतुमेमामापकारकोभोग्योभवति।तथेतिरुद्रेणाभ्युपगतेतंमिंद्रोद्वेधाकरो
त्तस्यग्नीषोमसंभूतस्ययस्सौम्यंत्वक्तंनिहसितंकार्यकारणभावेनयःसौम्यांशाघसत्यर्थः।तंचं
द्रमसंचकारचंद्रतापमाप्नादितवान्।रुद्रइसेनेनामरूपेसाजयित्वाचंद्रः।सोमइत्येतएवमरु

तेनामरूपेपर्यन्तोषपदिसर्थः। चंद्रीभूतमेनंसहदेवैनोऽस्यइतिमन्यमानः। अथयत्। अस्यव
वृत्रस्यअसुर्यंव्यक्तंअसुरोग्निप्राणेरनुग्नामोब्धेस्तद्वान्। तस्यसमस्तर्सं तेनउद्दारेणउद
पेणेतितद्धितलोपः। तेनजठरेनाग्निनाइमाः प्रजाअविध्यद्दनायउयत्। पूर्वमपिप्रजावे
शानमग्निमप्रापयदित्यर्थः। तथाहिमेप्राणस्यमपहारमुपनेष्यतीअभिप्रायः। तस्मा
त्त्वैवंद्विधविमक्तोवृत्रस्तस्मात्सर्वेद्वादावृत्रएवपिंगलसनांनादआसीत्॥ वृत्रएवचंद्र
मनाजठरात्मनाचतर्हिइदानीमितिकथंतदाह। इदंहियच्चंद्रमाआप्यायतेवर्द्धतेपूर्वप
क्षेतदस्माल्लोकाकद्दतिकथंपूर्वपक्षेप्राणाहुतयोहूयंतेनंवाहुरिरसंहोमरसविमिश्रं
रश्मयः पूर्वपक्षेचंद्रमंडलेप्रक्षिपंतिमधुकरवत्र्पचवृत्रालकानस्मादपरपक्षेपदृस्तम
पितत्रैवविमुंचंति। ततश्चैवपितमनुष्येश्चेद्ररूपापान्नायवृत्रायेवैतदन्नमुपसंहृतंभवति।
येपिचराणितत्कुशलासोराणांनायनानांचरश्मीनांचोदितिकीत्तेरश्मिभिश्चुक्लीलतस्यमं
डलस्यपास्थस्यावहुतरंमनुष्याःपश्यंतिसावृद्धिःपूरणंपूर्वपक्षेविपरीतमितरत्रेतिमन्यंते।
क्षीतोयत्तदासकंनापन्होतुमर्हतिअथयदिमाःप्रजाःजठरेणदह्यमानास्तदुपद्रामाया
नंप्रार्थयंतेतदस्माएवाद्यापिवृत्रायजाठररूपायन्नायराजइवकुटुंबिनोबलिमुपहरं
ति। ततश्चोपपन्नमस्यापिवृत्रएवांनादइति। ताडहेता। आज्यभागादिष्वग्नीषोममहिम
प्रदर्शनायायमारंभः। यमोर्वायुवयोरिदमग्नीषोमीयंहविसोमस्यचाप्यायनमस्माल्लो

कादग्नेश्च प्रजाभिर्बलिहरणं। ततो युयमेवं वानः अस्माकं मध्ये बहुतमं भागं भवतत्व। नचै
तद्वैषम्यं युक्तमिति युवयोः ससमीद्विवचनमेतत् आसनोरेवास्माननु आत्मनः पश्चाद्दा
भजीषदर्थे इष भज्जनं। आसना अ समानकक्षास्वशरीरां ब्रह्मा जोस्मान् कुरुत मिसर्थः। ततो
95 हो चतुः। निर्वचनात् निर्वपेयुरध्वर्यवः। तत्र वा पुरस्ताद्दाज्यस्य यजान्याजयुरिति तस्मा
दिति विग्रुहे स्मः तद्य घजंती स्वक्तं तत्तत्सोम्येध्वर इति। प्रास्सभावादनुवादः पञ्चा वितिमा
नप्रतिषेधाद्विकल्पः निर्वपानि सेवं हि देवा अब्रुवन्न न च सोमो निरूप्यते न पशुरि सभि
प्रायः। अनेन तु हेतुवचनेन साम्नाय्येपि न प्राप्नुवन्ति स्तदपि हि नैव निरूप्यते। नैष दोषः।।
उपांतप्रतिषेध्य विषयमेवैतन्नातिप्रसज्यते। अन्यथा तु सोमपशुवचनमनर्थकं स्यात् अत
एव चानिरूप्यमानस्यापि पश्चोदकप्राप्तिरिव सास्यते। करिष्यते।। सहाग्निरुवाच यदुक्तं देवैर्यु
वयोरस्मान्मन्वाभूतनमिति स्तत्राग्निस्तावदाह। मध्येवाधिकरणभूते मुखस्थानीये सर्वे
भ्यो वः युष्मभ्यं जु द्रतु कर्मिण स्ततथा युष्मान् हमात्मन्याभजामीति। यथाहमध्यात्मं प्रजा
सुस्थितमहारंभत्वान्नरसेन प्राणेमिंदं तर्पयामि स वतेनोपावसायिन श्चक्षुरादीनीन्द्रिय
देवाननुगृह्णासेवमधियज्ञमप्याहवनीयात्मा कोहं हविः न सस्वनाडीस्थयवाग्वा सकार्ये
भज्ञायोपनेष्यामि सच्चववः सर्वं तेन तर्पयिष्यंतीसभिप्रायः। परनाश्चापसंहारात्तथे
त्युपजग्मुरिति गम्यते। तस्मादग्नावित्साहवनीयादेर्विशेषस्य प्रातात्सामान्यस्य च ततो ९५

त्वांतर्भावानुवर्तमानापदेशात्तानुवादः प्रसंगतोर्थवादसंबंधार्थः।पुनरपिचैवामववक्ष्य
तितस्माद्यस्यैकस्यैचदेवतायैजुह्वत्स्यग्नावेवजुहोतितस्मादाहुरग्निः सर्वादेवताइतिउ
पकारकेग्नोदेवतात्वमुपचर्यतेयथाराजापत्तिगणकइतिताकिंकाव्यापितेषुतेजःशा
रीरं साधारणं सर्वदेव।तानांयजमानाभिसंबंधिवसाच्चत्।सिव्यवस्थाततश्चमुख्याम
ध्याग्नेःसर्वेसर्वदेवतात्वमितियाहुताः।अथहसोम।पूर्ववदेषायोजनीया।इंद्रे।यस्यनैश्व
रवचनंतत्रसप्तमीसेवंसप्तमी।नस्थानाःस्थिताःप्रकाशनस्थेयाख्यायाश्चेयासाल
नेपदं।इंद्रः सर्वादेवाताइत्सर्वमेद्दर्शनंप्राणैक्याभिप्रायं।इंद्रःश्रेष्ठादेवाइतिवेद्द
र्शनंपिउापिभिप्रायमेतद्विवेदेवाइतिदेवतांतराणामग्न्यासनाएकादेवताभवति॥
सोमासनाइत्सर्थः।एकादेवताइत्सर्थाअन्येएकदेवस्याः।देवतान्तादर्थायत्।यएवयत्र
चोदितःसतत्रप्रधानमान्यग्न्याद्यात्मकातत्रैवांतर्गथतायथाहैकस्यासनोन्येदेवाःप्र
सगानिभवंतीतित्रेधात्रिभिःप्रकारैरेकार्थ्यंअग्न्यासनासोमासनाइंद्रासनेनेति।अथ
वाअधिकरणविचालेन्वेतिएवंविधाप्रत्ययःत्रिषुस्थानेषुअग्न्यादिषुत्रिधादेवताप्रधा
अभवन्नेकस्याःप्रसंगभावमागमन्नित्सर्थः।एवंतद्देवदेवसंतत्वंयत्रउपास्तेयएकअन्या
त्स्त्रेयसःआत्मनोगभागमानीयेस्थानांज्ञातीनांश्रेष्ठःप्रशस्यतमोभवति।इयंवाइदं।
यदर्थमग्नीषोमयोःसर्वात्मत्वमुक्तंतदिदमुच्यते।योपांदेवतांयजनेसतस्याभिभूतिमा

प्रोतीतिप्रसिद्धं। शुष्काद्रात्मनाव सर्वमग्नीषोमयोर्विभूतिसावकृद्दष्टाभ्यांसेवताभ्यांमामा
प्यतते नेर्थकमुत्त रंयागद्धयमिस्याक्षिप्तेकारणानुरूपे कार्यत्रयदर्शने नाग्नीषोमाया
हैवैतावतीतिविभूतिरितिपरिहारः। त्रिविधा विभूतेः त्रिविधेनैवाप्ययायेनभवितव्य
मित्यभिप्रायः। एकंनत्कारणंनानाभवति। कार्यात्मनेतिकार्यसूर्यादि किं विभूतिःएताव
तीतिसंख्याकारणानुकार्यस्यभेदइसेतंदृषिंचाभ्रिसन्यदेवकार्यंप्रजायइति। प्रजाप
तिरित्युच्यते। सेवसूर्यादिका सूर्यएव। सूर्यएवाग्नेयः। तेजात्मा हि सः चंद्रमासौम्यः अ
घाद्यपश्चसोमोमंडलं चंद्रवमाइत्यभिप्रायः। अहरुज्वलं तेजसंरात्रिविपरीरतोअपूर्व
पक्षोरात्रावप्युज्वलत्वात् तेजसोविपरीतइत्यर्थः। आज्यभागः। सत्याग्नीषोमसंबंधेः।
क्रमकृतान्यवस्थेत्यभिप्रायः। प्रथमौहियत्तेआज्यभागोभवतः। ततउपांशुयाजस्ततो
ग्नीषोमीयः। स्वर्गेपिप्रथमंसूर्याचंद्रमसौततोहोरात्रेतताद्धमासोइति। तदुहोवाच।
धर्ममात्रत्वात्त्वंतः क्रमस्ततश्चाग्नीषोमसंबंधाविशेषादनियमेनैवाग्निरित्यभिप्रायः।
एवंचोपेयस्यत्रैविध्यसत्त्वायायोपित्रिविधएवास्थियः। नाद्दर्शेनैवा। तस्याग्नेस्तदाह सर्वं
सूर्यचंद्रमसादिमेआसंसंनिहितंस्यादिति। परमेष्ठ्यादिदर्शनस्थः प्रार्थयतेसर्वंजित
मित्यात्तभ्यवश्यतांसर्वेणदत्रमित्यैंद्रदर्शनस्थाः सर्वेणद्विषंतंमितिश्रद्धयात्मिकः सर्वे
णोजितयाहिसहन्यतेनाघथेत्यभिप्रायः। तदाहुः किंउपांशुयाजब्राह्मणमेततत्। तस्मा ९६

दुपांशुयाजंयजतीतिस्यनंतरवचनात्तद्धर्माणांवाप्राप्तानांमुपादानादग्नीषोमीयस्यतुपु
रोडाशादिधर्मःप्राप्तएवानूद्यते॥उपांशुयाजस्यवाग्नीषोमीयधर्मविलक्षणाधर्माभावा
च्चावैलक्षण्याच्चसाधर्म्यविरुद्धमितिसाधर्म्यनिंदयोपक्रम्यवैधर्म्यंविधीयते।किंक्षे
पानैवज्यामिकरणीमितिसर्थः।समानमेवपुरंतरजायतइतिजामि।कथंपुनर्जामिस्तस्मा
दुपांशुयाजंयजतीसर्थः।सिद्धमुपांशुयाजंसिद्धवदनुवदतिक्रियतइतिमात्रवर्णि
कीचदेवतामग्नीषोमयोरितिसर्वतघृतायेतिचाज्यमाज्यस्येतिपुरोडाशस्यतुस्पष्टैव
प्राप्तिनः ततः किंपन्नुयस्मादनंतरंअनंतरहितंतुकारणेनजामितत्रनकास्कंदात
नेनहतवैवेति।वैलक्षण्येनदोषपरिहारः।वैलक्षण्यंयदप्राप्तंतद्विधीयतेवचनानित्यपू
र्वत्वादितियत्तुप्राप्तंतदर्थवादार्थमनूद्यतएव।सदुपांश्विसतआरभ्यानुष्टुबनुवा
क्यविविशेषः।गायत्रीमनुवाक्यामत्वाहेतिहिगायत्रीस्याद्वाकृत्यालिकानुष्टुप्प्राह्वःप्रजा
पतिश्चमंत्रशरीरत्वात्।एतेनवै।उपांशुयाजंदेवाइद्दभ्युरितिसर्थः।तेनयंतंअरहंतुमिच्छ
तिस्यतंतमेतेनोपांशुधर्मकेनउपसर्पत्सरच्छगतिरूपंहियघदुपांशुत्वंतत्रवैहिंज्य
मानेवषट्कारेवज्ञावगामिनंपश्यंतोसुराःपलायेयुरितिसभिप्रायः।तस्मादुपांशुयाज
मित्युसत्तिः।सवारित्वं।यत्तमासान्सं।प्रजानांकारणं।विशेषतस्त्वन्यतरतोदंततत्स्येस
र्थः।जुषाणशब्दवान्निगदोजुषाणःअग्निह्रगिति।नियतपरिमाणत्वात्तस्मात्वंनो

हेस्त्वचोन्नहः।तस्यअपिन्वमेयतः रूप्यतश्च तावदेवभवती।सूचासामान्यसर्वाङ्गचमि
स्रूपांश्च सुयाजेनदानंतर्यात्।।अथचर्म।अनून्वेसग्नीषोमीयेपरिशेषा देवदेववा
ग्नीषोमीयस्योत्कर्षवचनमत्रशाखायामन्यथानूसत्तिपाठक्रमेनाग्नीषोमावेवैतौ
सूर्यादिरूपयाज्यास्यात्।द्रव्यः द्विभागाद्विधास्थिताः अग्नीषोमीयाः प्रजापतिः सूर्या
दिकांननुचाग्नीषोमावेवाज्यभाग्यदेयजतिनुसूर्यादीनन्नैषदोषः।उक्तमेतत्दग्नीषोमा
वेवैतौसूर्यादिरूपेनणविभूतौनचन्यतमेनयागेनविभूतित्रयमाप्यतेअतोयागत्रय
मपिमितितथाचसतिअग्नीषोमौयेनायोगेनेज्येते।तद्विभूतीएवतत्रयष्टव्येतंयथाय
थोपासतेतदेवभवभवतीतिननतश्चाज्यभागयोः सूर्येंपुदुरूपावग्नीषोमौध्येवादुपांशुया
जे होत्ररूपावग्नीषोमीयेर्द्धमासरूपनियमोवासुरिपक्षइतिउपपन्नंप्रजापतिंयजती
तिबहुर्बहुमानिनिमत्तुपलोपः।विपुलोवाबाहुरितिहोतुः फलंयजतीतिपरस्मैपदात्।।
नचाशिरवांस्कामिनागामिसापरस्मैपदंतुविभाषोपपदेनप्राप्यमानइसविरुद्धमेवयो
जयतिसबहुर्भवतीतिस्कपपदोवात्रयष्टगानितापलस्यावसीयते।अन्यथातुहोत्रगामि
त्यनिफलेउपपन्नमेवपरस्मैपदंस्यात्कर्त्रभिप्रायत्वात्क्रियाफलस्यासनेपदमेवप्रसज्य
ते।सावैपौर्णा।योपूर्णमासेभवःपौर्णमासंअग्नेयादिप्रधानंयागयं।नाग्नीषोमीयमात्रं।त
स्मैकेवलारूपंरोपवासावात्होतोचवत्ततीयापौर्णमासेनहेतुनाप्रयोजनेनपौर्णमासार्थ ९७

मित्यर्थः। उपवत्स्यन विहारस्थलेवनतासमीपेघवस्यामीसेवमर्थं दिवारात्रौवाभुंजानःसत्रा
विस्पष्टंपथापार्श्वस्थैरप्यन्वाप्यासितइतिलक्ष्यतेतथासुहितनतत्प्तःस्यात्सुहितनत्प्तःस्या
त्सुहितइतिइतिसुपूर्वस्यदधाथेतेधारणार्थस्यत्क्तोहिसुर्धतोभवतिएवंवाहत्क्तो
स्यस्तिमेघ्रतिरितिहिगतोरद्धोचेत्तस्यवात्क्तोहिन्रोभनंगतोभवति।तथाचाह।तस्माच्च
दानस्यतप्यस्थसगतइवमन्यतइति।तेनअसौहिसेनकिंकरोतिइदमध्यात्मिकमस्तू
र्यंवत्रात्मकस्याग्नेस्तेनाद्योनहंतव्यस्यचब्लिनातिश्लीवरणेनातिसंप्राप्तोपूर्वोद्दएव्यःसं
कोचयति।आकृतिभिःप्रानद्वैवमुघुरदरमाद्दिदेवमुमदरमाधिदेकिकिंवत्रागांसोम्यंचं
द्रमब्लीन्यनातितद्वस्यति।तद्वाएतदेववर्त्रिघ्नंयसोणमाषएववत्रोयच्चंद्रमाइतिसादि।
सवेसंप्र।संप्राप्यनिष्टसस्मिन्नातिक्रमतीसंप्रतिअधिकरणमधानोव्ययीभावः।ऋज्वि
सर्थः।संप्रासमननमनिक्रांतंचवर्तमानां।पौर्णमासीमुपवत्स्येत्‌नचतुर्दशीमतिक्रांतांअ
नागतांतुप्रतिपदमित्यर्थः।किमर्थंसंप्रतिऋजुअभिमुखंआपूर्यमाणोभिमुखोभवति॥
क्षयमाननणश्चपराङ्मुखइत्यभिप्रायः।वत्रंचंद्रात्मकंहनानिएतत्सार्थयमानः।सवाउत्त।
संम्पायएषक्रमतेस्तज्यतेअध्यवस्यति।अपराभग्नेनवत्रेणपूर्णेनसहयःसंप्रस्कपविद्रा
तिअनद्वाअस्यष्टंसंदिग्धमेततसंक्रांतांयालोकेयोधयोर्पदियतइतिरोवायोधःइतरमभि
भवतिप्रसहतेविपरीतंवायथाहयुद्धेनयासिद्धिरेष्वतितनश्चेहापिकतएतत्संकटमध्यवस्ये

दित्यमुक्तमेवचन्द्रेणसहसंक्रमणंउत्तरांतपवसतोनायंदोषइतिदर्शयन्नाह।अथयउत्तरांपू
र्वस्याऊर्ध्वंगतांक्षितीयांपौर्णमासींप्रतिपदमुपविशतितस्यब्राह्मणंवक्ष्यतिइतिशेषः।य
थापरांचमादत्तंसर्पिष्यादिष्वाहारःअसन्यतमेसाधुहंतिनहन्यतेपिपरेरित्यन्यतो
98 घातीतसिप्रकरणेआज्यादिष्युपसंख्यानमितिद्वितीयार्थेतसिः।एवंतदितिदृष्टांत
तस्यदार्ष्टांतिकउपसंहारः।सवैप्र।अन्येनहतमिप्राप्तेन्यस्यहतमितिकर्तरिषष्ठीन
लोकाव्ययनिष्ठेत्यनिस्सःषष्ठीप्रतिषेधइतिदर्शयति।कृतमनुकरोतिकृतानुकरः।क्रिया
श्चस्वंनतउपावसायीउपकरणभूतोन्यस्यसमीपेअवस्यतिएतच्छीलउपवासीदरिद्रः।
प्रजातेहीससृजानस्यसृष्टवतःपर्वाणिसंधयःविसस्रंसुविस्रस्तानिसवैसंवत्सरएवे
ति।शेषादर्भुवनमोलस्यसएवाभिमानीशरीरीत्यर्थः।संधिपूर्वापरेसंधीयेसंधीयइति
संधिः।निमीतेकालमितिमाश्चंद्रःपूर्णश्चासौमाश्चपूर्णमासःपौर्णमासःठञःप्रकार
णेतस्मिन्वर्ततइतिनचयज्ञादिष्युपसंख्यानंपूर्णमासादणपूर्णमाःपूर्णमासोवास्माव
र्ततइतिपौर्णमासीपूर्वपक्षांतेक्षयवृद्धिसंधिःत्रुदि'सहिपक्षयोःसंधिनपंचदशीप्रति
पद्यसंधिश्चपर्वसएवचवेधीभूतःपूर्वोत्तरसंधेयसंग्राहिणालोहटंकेनेवदासंरूसंधिद
ढीक्रियतेएवमामावास्याप्यत्रपक्षसंधिरूपेचदृष्टव्याअमाशब्दोग्रहवचनःसहा
र्थेवाग्रहंचांद्रमसंआदित्यमंडलंतत्रप्रवेशानिष्क्रासावअवमाग्रहेआदित्यमंडलेवे ९८

नवासहवस्यसस्यामिसमावास्याकृत्सल्युटोबहुलमिसधिकरणसाधनःप्रयोगात्तरेषु
तुप्रायोनयैवव्युत्पत्त्याकालापौर्णमासीयुक्तापौर्णमासीतयासंव्यवहारोपपत्तेः।ननुद्विमा
त्रंअनएवद्वेकलेपौर्णमास्योर्द्वयोरपिपूर्वतरयोःपूर्णत्वाविशेषाद्यावानेवहिपंचदश्यां
कलायांपौर्णमाणायांचंद्रस्तावानेवापरपक्षेप्रथमायांक्षीयमाणायांततश्चसर्वेद्वेपौ
र्णमास्योयथासंवत्सरस्यप्रथमेसादिरपिव्यवहारोपपत्तेः।ननुद्विमात्रंअतएवद्वेकलेपौ
र्णमास्योर्द्वयोरपिपूर्वतरयोर्वृद्धिक्रयांतादिकलयोःपूर्वत्वाविशेषाद्यावानेवहिपंचदश्यां
कलायांमिसवमावास्याद्वयोरपिवाविशिष्टःसहवासइतिहित्वसिद्धिःतयोःसास्त्विनव्य
वहारेविनाविशेषवचनाद्विससंसाकल्पइतिश्राद्धपिंडयज्ञेतुयस्याएवापराह्णेक्षःप्रसा
सन्नस्तस्यामेवकार्येष्टिर्यस्यापितत्रांगत्वात्अनध्यायवप्रकरणेगम्यागम्यतिप्रकरणे
चैकवचनात्साथस्मात्त्वतुचेद्दर्शासंनिधियोगसदाचाराच्चप्रथमेवगृह्यतेनोत्तरालोके
तुप्रथमात्विक्तमेकारणाभावाद्वितुसवाद्विप्रथायामेवेतिप्रथमामेवेतितत्रप्रचुरःश्राद्धप्र
योगोनतावतोत्तरस्यासत्त्वार्थत्वंमनितव्यं।अलंप्रसंगेनात्रतावत्संध्येपौर्णमास्यावि
निस्थितंएवमेवतुमुख्यन्यपिपर्वसंधानवचनात्साध्यासकोदेवन्येवनतिध्यासकानां
द्रष्टव्यं।सर्वेभ्यस्तेः।संहातुंसंहर्तुंसंगंतुंआकुंचयितुंप्रसारयितुंचेत्यर्थः।तमेतैरितियैरे
वप्रजापतिनामापर्वैरेवयज्ञैर्विपपन्नमभिषज्यपूर्वर्त्विजएवोभयोहिसमानलोकाभवंति।

तद्येयंवापवसोयमग्निःसहोतेतिवचनात्मासदेवभावाअभिषज्यंनभिषक्त्राद्वचिकित्सावच
नःतस्मात्कएवादिभ्योपकचिकित्सितवंतः।अग्निहोत्रेणस्वयमहन्यपक्रांतेनप्रातश्चरात्रा
वुपक्रम्याहनिसमापितेनलोहपट्टलकेनेवोभयम्याहिणातत्संधिलक्षणंपर्वअभिषज्यंजप्र
99 जाःस्रष्टवंतोग्निःसारीभूताव्यश्नुतौभोकर्मणाव्यापितवंतःतद्वारेनणैवहिसंधिचिकि
त्सितोभवति।ततस्समदधःवीर्यवंतोरुत्तासहितवंतःतथाहिसुश्लिष्टेदृढःसंधिर्भवती
तिएवमुत्तरत्रापियोज्यं॥चतुर्षुचतुर्षुमासेभवानिचातुर्मास्यानिचातुर्मासायोयज्ञेतत्रभ
वइतिस्मृतेःसंहितैः।आकुंचनादिसमर्थः।यत्कामेनयदिदंप्रजायातर्जगत्सन्नाघंइद
मभिअस्यभोगायउपास्थितःक्रमावगतःसंधीसत्वीत्वस्यानकरोत्।यःसंप्रतिपौर्णमासी
कलालक्षणानामुपवसतिसःसंप्रसवसप्रजापतेःपर्वभिषज्यतिपूर्वाहिकलामुपोष्यो
त्तरांयजमानःसंधिलक्षणंपर्वकर्मणेवध्वांसाक्षाद्भिषज्यति।सर्वेभ्योपायेभ्यःक्षक्षित
श्चप्रजापतिश्चदेवानांनाद्योभवति।चक्षुषीहा।आज्यभागब्राह्मणंगे यायांपूरस्तात्सूर्वस्मिन्का
लेप्रधानहविर्होमापेक्षयाअनुवादएवी।चायंचक्षुकोयोसन्नावेवस्यकालस्यआसिसिद्ध
त्वात्।उत्तरार्द्ध।आग्नउत्तरा।भागउत्तरार्द्धपूर्वोभागःपूर्वार्द्धःउत्तरार्धपूर्वार्द्धयोरंतराल
मुत्तरपूर्वार्द्धःदिनांन्यंतरालइतिसमासःएवंदक्षिणार्धःएतत्पुरस्तादिति।एवमेवपुरस्ता
चक्षुषीधीयेतेनान्ययेसमभिप्रायः।देव्रातोहिचक्षुषोःकार्यस्यपुरस्तात्भावोनकालतःपूर्व ११

कांडिकायांचकालतःपुरस्ताज्जावोदार्विनोयेनतेनचक्षुस्यादिति।एवंतुक्रियमाणेवेशानःपु
रस्तादपिविशिष्टंमध्यप्रदेशानेकउत्तरार्द्धेन्योदक्षिणार्द्धइति।तत्रापिचोत्तरार्द्धेआग्नेयमि
सत्रोपपत्तिःसूर्यएवाग्नयःचंद्रमाःसौम्यःप्राङ्मुखस्ययद्दक्षिणमक्षितत्रंशोमत्स्करादिसर
त्तिस्थितिःअयंचात्रयज्ञेपुरुषःप्रसङ्मुखोभिप्रेतः।पुरस्ताद्वैदेवाःप्रसंचोमनुष्यानस्युपा
वृत्ताइतिवचनात्तथावस्थितस्ययज्ञसाङ्मुखस्यदक्षिणमक्ष्यादित्यात्मकंउत्तरतोभवति॥
तेनाग्नेयंसूर्यात्मकंतदुत्तरतोभवति।तेनाग्नेयंसूर्यात्मकंचचक्षुरूपमग्नेलौकिक्यादृष्ट्या
उत्तरपूर्वार्द्धेजुहोतीशास्त्रदृष्ट्यातुप्राङ्मुखस्ययज्ञपुरुषस्यदक्षिणार्धएवेत्यभिप्रायः।एतमि
तरत्रापियोज्यं।शुक्रामंथिनोस्त्वतद्विपरीतंभविष्यति।नच्चप्राङ्मुखएवयज्ञपुरुषयूपना
सिकोभिप्रेतोविश्वतोभिमुखस्याहिकाचित्किंचिदंगीक्रियते॥तदुत्तथेति।पूर्वपक्षदूषणं
नविजानातीत्यविज्ञानस्यकर्मअविज्ञात्र्यंजनधियएनत्कर्मेत्यर्थः।कथंहवींषि।हविर्भिःप्रा
धानयागाःआग्नेयादयःआसांशरीरंयज्ञस्यरशांतस्यप्रयोगस्यक्रियात्मकः।परमार्थतो
यज्ञेनद्रव्यात्मकइत्यर्थः।ततश्चयदेतत्प्रधानयागानांपुरस्ताज्यभागौजुहोतितेनैवक्रिया
त्मकेएवयज्ञेचक्षुषीदधातिक्रियायाश्चकालएवपुरस्ताज्जावउपपन्नानसिद्धहोमोवापनीयः।
तदर्थंवायात्मानंतरमास्थेयमेवंतविज्ञात्र्यंसमिद्धोमेनेति।समिद्धवत्तुनात्सर्वत्रसमिद्धहो
मएवन्याय।सवाक्चां।अक्षास्थन्।अस्थिनिससतिनखरालोनस्थिकेअस्थिवर्जितेचक्षु

षिगोलकरूपेआश्लिष्टेवा।तेचाएते।सुषुपुषःसुप्तस्यआजरसंजरयासहजरयाजीर्णेपीनो
नत्वोभवतिएतद्वैहिकंविद्याफलंसचक्षूरजायतइत्यामुष्मिकं॥ ॥हविर्यज्ञभाष्येषुषष्ठ
स्यतृतीयंब्राह्मणं॥६॥ ॥इंद्रोहयत्रऐंद्राग्नसान्नाय्यब्राह्मणमेतत्तत्रचैंद्राग्नमुपन्यस्य।
नैवेमेवंदंधीनोतीसपोघवधति।न९श्रतेनैवाश्रयन्तितिश्नतमुपन्यस्यतस्माद्वैसन्नये
दिस्कपसंहरिष्यति।इंद्रोहेत्याख्यानप्रतिसंधिर्वृत्राहवाइत्यत्रदर्शितः।अवलीयान्वृत्रा
द्बलवत्तरोहमितिमन्यमानोदुर्बलवंतंनास्त्रिपिस्तृञ्हिंसायां।नहतवानहमितिकृत्वाबि
भ्यत्निलयांचक्रेनिर्गतःस्कंधावारात्अयतेर्द्वयायासश्वेश्वसानिसश्वरेफलस्यउपस
र्गस्यायतामितिलत्वंअथवानीङ्श्लेषणइत्यस्यनिपूर्वस्यअम्इष्टव्योनीचैःकोटरादौली
नइत्यर्थः।परापरावतःपरेवा।अवितिगच्छतिनसंनिकृष्यतइतिपरावतःदूरांदूरदेशान्भेदा
द्बहुवचनं।पराणिदूराणिगतःदेवाश्चवायुसकाद्विदितवंतःहेतोर्वृत्रस्तथापिंद्रोनिलीनः
लीङ्श्लेषणेनीचैरालिष्टकोदरगृहादौश्लिष्टइति।तमन्वैष्टं।धिरेधतोःनश्मीनाहिरण्य
स्तूपोमित्रमेंद्रस्यातिवृत्रहतीऐंद्रीनचावंधतयोःकश्चिदुपयोगस्तस्तावदेवताख्यानापो
ष्करणायप्यग्नेस्तूअइवतास्रकाराकत्वाचोदितमेवान्वेषणंतमग्निरनुगम्यविविदइत्यात
वान्तेनचैन्द्रेणसहाग्निरेना९वाक्यशेषाक्षीणचंद्राआगतःसचेंद्रोदेवानांवसुःप्रशास्यः।
आच्छादयतिस्वगुणैरन्यानीतिवसुःवसआच्छादने।तथाचवक्ष्यति।यद्वैतुश्रेष्ठस्तेनवसि

ष्ट इति किंपुनकारणं स एषांवसुः। वीरो हि विक्रांतोस्तेषांमध्येनिर्धारणेषष्ठी। ते देवा। आयः न·
अस्माकंवसु·आवासीस्तोषित·सोघनोस्माकंअमागृहेवसतीतिनिर्वचनांतरवचनंयुक्तंच
प्रोष्यप्रसागताभ्यांताभ्यामेतदातिथ्यमितिशेषः। यथाह्ना निभ्यामिसाधुपमानां। एवमभ्या
मिस्रमेयं। आभ्यामपिकिमोघनाघेवननिससमतआहतदहमानुषं। आहेत्यवधारणे॥
101
तन्मानुषमेवनदेवानांकिंपुनस्तेषांहविर्देवानांहूयतइतिहविर्यदग्नौहूयतेतनदेवानांभवति।
नस्यदितिसर्थः। तस्मादैंद्राग्नोद्वादशकपालइतिपागोसतिनाग्नेयेवद्वर्णनीया। सइंद्रोब्रवीत्।
यत्रकालेवज्रंप्रहतवानंहंतत्तत्रयस्मयेविशद्वोविगमेस्मिडइषद्दसने। तस्मात्स्रुत्। अश्राक्त
स्यखेदोभवतिखिन्नस्यस्मयोमेतीतिस्मयविगमविनिगमेनमेखेदोलस्यते। सिविस्मितःखि
न्नइत्यर्थः। खेदेनचरुश्चोस्मिवलनःकायतस्वनेदंश्रुष्ठंपुरोडाशलक्षणंहविमाधिनोतिघ्ट
णयतितकुरुतेति। ते देवा अब्रुवन्। एकइतिप्रसक्षंचंद्रमाह। सोमइत्साधियन्तिकालतासो
मादमेदंदर्शयति। सहिराजानस्माउवन्नएवनर्त्तनादइतिवचनात्। इहापश्चेसागामिकम
वेशः·इष्टश्चकुमुदोदधिचंद्रकांतादीनांचचंद्रमसोनुग्रहः·ससोमः देवानांवसुर्वसतिचपे
ष्विवसुधनंकथंसोमोघनमतआहांनः। तेषांसदेवानांअन्नंचप्रधानंधनमिसमिसपि
प्रायः। यतयस्मादेवपसोमः इहअस्मिल्लोकेअमाम्यहभूतेनससोषधिष्वप्सुचतस्मात्अमा
गृहेवसतस्स्माभिसमावास्येतिनिर्वचनांतरं। तंगोभिरनु। तंसोमंपथ्यगोषधीष्वप्सुचतेस्मा

वस्थापयित्वा ततः पश्चादोषधिभिरुपायभूताभिः समभरत संभृतवंतः। कथं तत् यस्मादयावत्तुष
धीरापन्नतद्भितवसो दुग्धं तेन तत्तेन कारणेनौषधिभ्यः समभिरण्यदयो पिवंस्तेनाग्न्यः समभ
रं स्तं सोममेवं गोभिः संभृतमासादकृतश्लेषेणातप्यतं तु संकोचवनं कृत्वातीव्रीकृसतीव्रं पद्गुर
मार्गं कृत्वा ततस्तोस्मादिंद्राय सत्तवंतः। सोऽब्रवीदिंद्रः। धिनोति तर्प्पयसे तद्धि। मां। ननुम
यि स्पयति ममांगे गलगतिनोपचयं करोती सर्थः। आम्रश्चांत्ता मरोचते तर्प्पयति। ननु के
वलं पुष्णाति। यथा येनोपायेनेदमन्नमपि श्रयाते श्रयते मितथोपनीतजानीते स्कंदे देवा
स्तं सोमं दधिलक्षणं शुलेन पयसा प्रातर्दुग्धेन आश्रयमिंद्रस्यांगेलागितवंतः मधुरमिश्रं
स्यामृपुष्टये भवति। तद्धाएतत्। निर्वचनप्रधानेयं निर्वचनं गुणकत्स्यार्थः। सयथांशुरा।
अंशुः। सामलता यथा प्रतिदिनं वर्द्धते एवं वर्द्धते एवं रुद्ध इंद्रः पाप्मानं चासर्थं पातयितारं
हरिमाणं चित्तपीडाकृत हारिणं अपाहता सन ये दिति विशुद्धो नानाप्सु नोषधिषु स्थितसो
मं रगोभिर्द्देववदेवैकध्यनयेयस्मै प्रायच्छन्निति दिवश्शोषादिंद्राय संनयेदिति गम्यते। ननश्च
द्रव्यदेवता सयोगादग्ने यवत्तु र्यागोसन्निर्वाच्या। तदाहुर्ना। असोमयाजिनो नवरुद्धा अप्राप्ता
साहिश्रमेण तपसेदमन्वितछामे सादिनातपसाक्रयेणाति। थ्येन वारुध्यते। नवासोमयजिन
स्तदस्ति नाप्यप्प भूदिसभिप्रायः। तद्दुसमेव। संनयेद्वेति स्थितिने न्ववरुद्धा सोमाकुरिस्कतर्क।
नैषदोषः। वाचनिकोवरोधो न चरोधावरोवालतावस्य सोमस्य सोवास्ताधकप्रकारउक्तोन्न

सान्नाय्याभावस्यअस्यहीदमेवब्राह्मणमंत्रंइंद्रदेवसंवादेअनंतरेणअंतरानहिशुश्रुमश्रुनवं
तोवयंसोमेनानुप्रिप्रमंयाजयतअथानंतरमेमसंयेतदाप्यायनंसंनाय्यंएतदाप्यायनं
संनाय्यंभरिष्येयेतिएवमिंद्रोदेवानब्रवीदितिनशुश्रुमः समर्थवयं।नचैंद्रेणतदेवप्त
मुक्तमिसर्थः।किंनहीद्रादेवानब्रवीत्नमेघमिसाघवन्तस्मैएतदाप्यायनंसमनतरन्न्ल
तासोमंतदंगानिवादीक्षादीनीनितस्मादित्युपसंहारः।एवमंत्रेंद्राग्नमपोघसांनाय्यंविहि
तमेकार्थत्वेनगम्यते।एकार्थायोविकल्पप्रह्याक्तायसोमयाजिनोविधिप्रतिषेधाभ्यांस्वत
एवसान्नायंविकल्पितंततश्चासोमयाजिनोयदानसान्नाय्यंतदाअविरुद्धऐंद्राग्नः।वृ
त्रावकाशेनशक्नोति।सोमयाजिनोपिपक्षेसान्नायंबाधितुमेतिप्राक्सोमाद्विकल्पादूर्द्ध्वंतु
सान्नाय्यमेवेतिगम्यते।वार्त्रघ्नेवै।आसांद्वादशपंचदशसाशुपोष्यप्रतिपदिजनेसससस्यवत्स
कःकारणमुच्यते।यथासर्वेसंसेवोपवसेदित्युक्तंपौर्णमास्यांवृत्रस्यहंतारवृत्रहाहंतेभ्यश्चनिरु
पदोन्येभ्योपिदृश्यंतइत्यसेवंक्विप्।वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्द्रष्टव्यः।ततश्चवृत्रंहनिष्यन्ननं
तरमेवेतिवृत्रहा।वृत्रहनइदंवार्त्रघ्नंउपकरणं।वृत्रहनिष्यतोयप्रुपायमिसर्थः।यत्पौर्णमा
संसकलमेवकथंपूर्वोक्तार्थमेवात्रदर्शयति।इंद्रोह्येतेनवृत्रंहतवानिति।अर्थेअविशेष
सूचनं।अमावास्यंतुयथोक्तंवृत्रहन्यंनवार्त्रघ्नंवृत्रस्यहननिर्वृत्रहतिःवृत्रहतोभूवंवृत्रह
संकिंअमावास्यंकथंवृत्रंहजघुषेहतवतेशक्रायेयदाप्यायनंदेवाअकुर्वन्ततश्चोपपन्नं

वृत्रहतो भवं वृत्रहत्यं किं अमावास्यं कथं वृत्रं ह जघ्नुषे हनवते न्वाक्ता येयदाप्यायनं देवा अकु
र्वन् तत्तश्चोपपकुर्वन् नं वृत्रहतो भवं वृत्रहत्यमिति ततः किं तत्रास्मै क्षीणचंद्रं रात्रिमुषिता
य संप्रच्छ स्यात न्यतीव्रीहस्ये प्रातर्दद्युः तदधुनापि तथैव देयमित्यभिप्रायः। अत एव चैक
 देव वधसंबंधा साहि समपि पौर्णमास्या मावास्ययोर्गम्यते। तदपि चांगीकार्यं॥ कालावलग
म्यमानत्वात् न ह्याएतद् देव। एवमपि हासदृशापि व्यवहारमुक्त्वा नेरुक्तदृष्ट्या प्रत्यक्षमित्रवृत्त
व्यवहारं दर्शयित्वाह। तह्येतदेवेति अत्र च वृत्रहादिसो भिप्रेतो वक्ष्यतिहि तद्वाएष एवेंद्राय
एष न पतीति न पतीति न स्वदत्रं ह निष्पतो हियन्न मिदमुपाय भूत मिति वअथैष इति वृत्र
प्रदर्शनं सयत्रैष इत्यादिनापक्ष संघो रून्स स्य वर्धइति दर्शयति ततश्च हंतु चेंद्रस्य हंतव्य
स्य वा वृत्रस्य प्रतिपद्यते वाप्यायनं युक्तमित्यभिप्रायः एवं तर्हि प्रतिपद्येवो क्रमणीयं नैष दो
षः ना नागतमेव हि श्रेयस उपस्तुर्वते। तद्धेक इ। दृष्ट्वा चतुर्दशीमेक उपवसतीत्यर्थः। अहो
दूरस्थं प्रत्यक्षं समस्तमयं चंद्रमंडलं देवानां रश्मिशरीराणामन्नं यावन्न निःशेषं क्षीयते ता
वद्देवेभ्यो देवेभ्य उपच्च या यान्नमारप्स्यामहे तादृशं लोके समृद्धं तथा च उपवसद्धाना भवति
स्कापपत्तिः अ सोमयाजी तु स केवल वलौकिक क्षीयरजीत तथा कुर्वन्न भवतीति रोषः एतस्सूर्वस्य
दूषणं नवा इत मन्यसोमाद्वित्युपादिति सोमतासां नाप्यस्योक्ता साचैवं विहन्यते नेत्यभिप्रायः॥
आदाहे वेति सोमत्वकारणाभावदर्शनं। अथ यथैव यथा लोके केवलं पयोदुहते गावस्तथा

चतुर्दश्यामुपक्रमणस्येत्यर्थः। अथैतरस्य कथं स ससोमस्यान्न कथं याजमानस्येत्यत आह॥
एष वै सोम इत्यादि। तद्वा एतत्। अथ यथैव। यथा लोके तद्वा एतां ँ् सरात्रिमय मतिरिक्तो गु
णः पंचदश्युपवासिनो भवतीत्येतद् न पार्श्वयति। अकामयंत कामयंते स्मा ग्रातपः। नि
श्वासास्तानि म्नो बाधाः। तद्वा एष एवैा अभिस्तित्स्म भिरपरं पंचदश्युपवासकारणमाह॥ भानुनें
द्रेण चंद्रो वृत्रः स्त्वाद्यो निद्विय मिनिःशेषं पीतारस्त सस्कन्नरामावास्येनाप्ययनीयोक्षयत्वाये
तिअस्यैंद्रस्य भ्रातृव्यजन्मा चंद्रमाः भ्रातृव्यो वैरी वृत्रः स जन्मास्य भ्रातृव्यजन्मा जायते॥
तस्मादिति जन्मरत्वाच्चंद्रमसंचकारेति सुक्तं यद्यपि पुरा पूर्वपक्षांते विदूरं विकृष्टं दूरं वि
दूर इति प्रामेद्दूरांति कार्यभ्यो द्वितीया चेति द्वितीया। एतां ँ् रात्रिममावास्यां कालाध्वनोर
त्यंत संयोग इति द्वितीया। उपसमीपेनानेर प्रसर्व तिष्ठमान आप्लवते अभ्यागच्छति व्याप्तं वि
वृतं मुखं। वनिज्यया वणिज्सवाच्यवहारवचनात्कएवादिभ्यो यक् स्वार्थिक यंग भावे आका
रः वणिज्या वाणिज्ये क्रिया। तद्वै के महे। यथा विजिज्ञानः विजितवाञ्चिःशेषं जितारिर्यथा
महाराजो भवति लोके यथा महेंद्रो भवदिति। तस्मादित्युपसंहारः। एवं समाप्तं प्रधानब्राह्मणं।
आचार्यहरिस्वामिनः कृतौ ग्रातपथभाष्ये षष्ठो ध्यायः॥ ७॥ सर्वे पर्णग्रारवया। मंत्रक्रमाद
नुष्ठानक्रमानुपरोधाय चकांडादावेव तद्दोह ब्राह्मणमाम्नायमपर्यनुयोज्यत्वानुवेदस्या
सम्मानं पाठक्रमाच्चर्थक्रमो बलीयानिति। अप्रधानास्सान्नाय्यासरे प्याम्नाताः। ग्रारवा

छेदनादयोऽसूर्वंयोन्यास्तेभ्यश्च सांनाय्यस्य सोमत्वमुपपाद्यमिस्रूपकरणात्पर्णशाखादी
नि सोम्यान्येव विधत्ते। तेषां च मंत्रार्थवादैः सोत्कटतो सोमपर्य्ययत्करतां दर्शयति। एष ब्राह्म
णस्य समस्तार्थः। अत्र चापाकरणं पूर्वं पूर्वं विधीयते पश्चाच्छाखाच्छेदनं मंत्रक्रमादर्थक्रमाच्च
पूर्वं छेदनं कार्यं पश्चादुपाकरणं। पर्णपलाशशब्दो पुल्लिंगो वृक्षविशेषवचनो। पर्णस्य प
लाशवृक्षस्य शाखया पालनया वत्सान्मातृभ्यो विभजेदिति विधिः। कस्यां वेलायां अग्न्यन्वाधा
नादनंतरं कुतः शाखान्तरे पाकककरणानंतरं अरण्यान्नानाहोभिश्च संभरणवचनात्। तत्र वे
गायत्रीति अन्वाधानुष्कृदस्यार्थः स गंधर्वः सोमरक्षः पंगुत्वादागंतुमशक्नुवन्निष्कूनं भाय
स आरूष्यक्षिप्ता च सामर्थ्यासिन्नं पत्रं प्रछिन्नवान्। कस्य गायत्र्याः पक्षपत्रं। वाशब्दः समु
च्चये गायत्र्याश्च सोमस्य चरतं योमपत्रमनंतरं पतितत्वाभूमोपर्णो वृक्षोभवत्। यस्मादपन
तस्मात्सर्णः एवं शाखायासोममयत्वमुक्त्वा सान्नायस्य सोमवृहत्कनामहोतद्यदेवेति। तामा
छिन्नत्ति। वृक्षात्सूर्वाण्ह एवं छिन्नं तिइषेत्वेते तावता ऊर्जेत्वसनेन तु संनमयेत्तु तत्का एवाना
म्नानात्। अत्र त्वर्थवादार्थं पूर्वसंश्लिष्ट एवायं पठितः न च छेदने विकल्पो उक्तोस्य विशेषविधा
धानाहृक्षूयजौष्ठश्च विकल्पानुपपत्तेर्वृक्षेतदाहेति शाखयाछिन्नया रूपारु तेषु सान्नाय्यं
निष्यः पयसात्। तेनेष्टे यदपूर्वं तस्य द्विधापरिणामः प्रसासिकश्च यजमानश्च स्वर्गादिः
सर्वप्रासाधारणश्च वृक्षादिसूत्रवत्सापाकरणादि सर्वमिष्यमाणत्वात् तदर्थं च छेदनं सर्वं च १०३

छिंदत्तामनसिकर्तव्यं। प्रयोजनमस्मिरत्नः क्रियायांप्रवृत्त्यनुपपत्तिः तत्तुप्रमाणांतरएवावगतमि
ति न श्रुत्यांकीर्त्यते॥ साधारणंतुफलमप्रसिद्धं नचतत्रातीवादरः श्रुत्यास्त्यादृतेभवति।
तेदेववभेदद्दष्टफलच्छेदानुगणमितिवत्सेनदाहयदाहेषेत्वेतिश्रुतिर्विवृणोति। एतदुक्तंभ
वतिसोमात्मकेपलाशात्मिकत्वंसोमस्यचैतद्देवकर्मयदिहसान्नाय्यादावर्गभावमुपगम्या
हुतिरात्सोपचयरूपचंद्रात्सदनादेवात्तयप्यायितापरावृत्त्याघासनापरिणमंतश्चवत्सका
नुगुण्यायैवव्रत्सेत्वाछिन्नमपिनातिरस्कृतनिगमहायेति। एतेनोर्येत्वेतेतदपिव्याख्येयं॥
अथमात्त। समवाजंतिनीचैरधःप्रदेशेः संगमयंतिअयंवैवायुरितिवधर्ममात्रावनंद्द
वायुरेवायंवत्सारव्यामापन्नोवायोश्चवृत्तिवर्धनमेकर्मततश्चेस्त्ववत्साउच्यंते। यस्माद्दा
यवःस्थवायोश्चोदितमेतत्कर्मतस्मात्वाघासकंसोममुक्तवद्दृष्टिभावमुपगच्छंतंप्रप्यायय
तेसेवंमंत्रार्थंदर्शयति। एषवाएवासामिनिश्शरीरस्थोवत्सात्मकोबाह्यस्माह्लादयत्त्वायुर्गवां
प्रथायपयितेतिब्रुवन्नाधियत्तमपिपयोलक्षणांवृष्टिंवायुनाप्यायमानांदर्शयति। ततश्च
वृष्टेस्तदासत्रापिपयोलक्षणायैवृष्टेइसेतदप्याधियज्ञिकंवृष्टिरूपंदर्शनीयां। उपावय
स्थः उपयंतीस्कपायवः वत्साः मात्रद्वितीयकाः साहाय्याइत्यर्थः। किंसहाययाकीर्तिनायति
चेत्। अतआहउपगम्यद्वितीयः। अवतीरक्षतीतिप्रसिद्धमेतत्। ततश्चमात्रणामुपकार
काः अविनारइतियत्कंवकुमित्सभिप्रायः। तदुतथेतिवायवइसेतेनवायवानाधिदैविको

कोर्थउपांतस्तस्यानेनानुपादानान्न। यंवान्यइत्यभिप्रायः॥ अथमात्त। प्रसंन्नमतः परंस
सर्वमाब्राह्मणसमाप्तेः। जुह्वद्यजमानेग्निहोत्रंउपसमीपेरूपाकर्मसमर्थाकर्मण्यापस्थि
ताभवस्करवा। अथसमाप्तेग्निहोत्रेध्वर्युरिहेकानाउपसृष्टांसमागतांगोप्रकर्षेणभ्रुना
कृतकथंउपतेति। यदाकश्चिद्दोहकर्दाउपसृष्टासंगतावत्सेनेति। अयोरवामादंतीउ
दस्तोकमुदकस्यबिंदुस्तोकेउत्तरपदेउदकस्योदभावोवाच्यः। पल्यगपरिपूर्वस्यअंगेण्यं
सस्यक्वाल्यप्। परस्यरेफस्यलत्वं। परेणीययोदकंप्रल्यायातुमित्यर्थः। प्रतीपंपयस्ये
वानयति। अहापिहीनंपयसोयदभूत्। स्वयदतिदेवेभ्यैः सर्वेभ्योरोचयतिसोमत्वात्।
दास्यतेत्तिंद्रियायेवाइतिहवियस्तभाष्येसमस्याध्यायस्यप्रथमंब्राह्मणं। ध्या। ऋण
७ हवैजायतेयोस्ति॥ तद्देवचतुरवत्तंभवती। यतआरभ्यर्वातिस्टभिः कांडिभिरवदानधर्मा
विधास्यंतेतदुपोद्घातमुखेनासयेनदेवेभ्यऋणंजायतइभिअनयावदानग्राह्मोनिर्व
क्ष्यते। तस्याउपोद्घातरूपेणयन्नस्यनित्यतामाह। जातेनत्रैवर्णिकेनावश्यंयष्टव्यमि
तितत्प्रसंगाद्वानुवचनप्रसंजातिथ्यानांनित्यतामाह। एषांचास्याग्शाखायांनित्यताव
चनमन्यस्यस्पष्टतरंनास्तीत्येतैरेववचनैर्नित्यतैषांविधीयते। वचनानित्वपूर्वत्वादिति।
योस्तिसजायमानएवदेवादिभ्यऋणंजायतइतिसंबंधः। निऋणमुक्तमर्णादिधमर्णं
प्रतिपन्नमित्यर्णं। तच्चपरकीयत्वादमस्यमुत्तमर्णमुद्दिश्यप्रतिदेनयमिति। नसामान्या

यागाद्यपदिदेवादिनुद्दिश्यावश्यकर्तरणीमृणमित्याह। ननु चाद्यास्तीति स ऋणमिसृज्य
ते। न यागादीति नैष दोषः। उत्तरत्र यागाद्यृणमिति वक्ष्यति। ननश्चात्र ऋणग्राहोऽनुपस
मनुष्योऽहृव्यः। ऋणवान्जात इति न याच्याख्यानरेष्टस्य माह। जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिः
ऋः ऋणवा जायत देभ्य इति यो स्तीति त्रैवर्णिकः स हि त्रिमार्गैर्नधिक्रियमाणे न यास्ति ग्र
हस्थप्रतिसिद्धत्वादसत्समससभिप्रायः। तथा चाह यद्युवा एतच्छ्यच्छानं यच्छद्रः प्रजामाय
ते वसउ इति ज स जायमान एवं सकाममकृत नामृणस्य ददर्शयते। यथैव हि पितृमृणमवश्यो
पिसूनुः सणिपद्येत पित्रोपकारभोक्तृत्वादेवमृषिपितृमनुष्येयथास्तप्रमाभ्यो पकृतस्त्रै
वर्णिको जायमानस्तद हि तैर्यागादिभिर्ऋणैर्युक्त एव जायते तदुपकारभोक्तृत्वादेवेभ्य इ
ति संप्रदाने चतुर्थ्यधारे उत्तमर्णे इत्येवं संप्रदानत्वं॥ ॥ स यदेव। किं पुनः कारणं त्रैवर्णि
क ऋणवान्जायते नान्यः जायते नान्यः केन वा ऋणेन स ऋणवान्। जायवे तत आह सः
यत् यजेत आह लिङः प्रस्मा यागार्हः तेन कारणेन देवेभ्य ऋणवान्जायते पुत्राणामपि
हियएवः क्लीवजडादिर्योग्यः स एव वर्णवाभावमभवतीसभिप्रायः। यश्च यस्मा अलं सत
देव प्रार्थ्यत इति। यागण वर्णमिति गम्यते। ततश्च यज्ञेन र्णेन णवान्जायत इत्यर्थः॥
तदेभ्य इत्यृणस्यापाकरणोपायतया प्रकृतं दर्शपूर्णमासयागमाह। यदेभ्यो जुहोतीति
तदीयमेवादान स यदेव यदेनेति यागमात्रेणोपक्रमात् हि शब्दश्च ग्राह्यस्यार्थे ऋणवान्

105

ज्ञायतेतच्चऋणमेभ्योदेवेभ्यःसचैवर्णिकःएतत्सम्यक्सत्यंकरोतिप्रयच्छतिकथंयत्यएतान्
देवान्यजतेदर्शपूर्णमासयोर्यद्देवेभ्योवदानानिजुहोति।अथहेतोर्हिशब्दःकस्मान्नभव
ति।हेतुत्वानुपपत्तेःनहियस्माद्देवेभ्यःकरोतितितस्मादृणवान्।किंतर्हियस्मादृणवांस्त
स्मात्करोति।अथयजेतेतिसोमयागःकस्मान्ननिर्दिश्यतेनैषदोषः।अवदाननिर्वच
नेह्येषयागउपयोक्ष्यतेदर्शपूर्णमासयोश्चावदानंसोमेप्रहृतौचतत्रउत्तरत्रचवचनयोरेव
संवत्सरस्यात्तकृत्स्नंवृक्ष्यतेतस्मान्नसोमयागादेरेवग्रहणं।अथयदेवाअनुब्रवीतेस्व
पाध्यायेननिगदितंपश्चाद्दावर्तयेदित्यर्थः।नचैषब्रह्मयज्ञस्तस्यमहायज्ञेषुनिधा
नान्निधिगोपानूयानवचवचनाच्च।तथाचाहतस्मैमब्रूयानिधिपायब्रह्मन्निति।अतए
वाचाध्यंनव्याख्यानंचैतदनुब्रूयादितिऋषीणांनिधेर्निहितादस्मिन्नूसर्वेपुषार्थावे
दःतंगोपायसनवानोधीतवेदोरक्षतिस्वयमभ्यस्यश्चान्येभ्यश्चददातीति।ऋष्यर्थता
प्रसिद्धिरध्ययनस्यदर्शयति।अथयदेवाप्रसंगेनेद्धं।सयेनदेवाउक्तंयज्ञादीनांप्रसंगानि
सत्तमधुनानिर्वचनमाह।यनर्णणदेवेभ्यऋणवान्जायतेतदृणंधनंदेवंप्रतिअवदय
तेदइरक्षणे।नेकार्थत्वाद्दत्रविभागेद्रष्टव्यः।विभजतीत्यर्थत्वाद्दत्रविभागेविभजतीत्य
र्थः।केथंयद्यजतेतत्तेनैवविशेषणस्त्रुयदग्नौजुहोतितेनवद्देत्रामतरंगआहारहत
भिप्रायः।तस्मादितिनिर्वचनं।अवदयतेनेनर्णंअवखंड्यात्मनःउत्तमर्णेभ्योप्पयतीत्य

वदानमित्यर्थः। यत्तु अवद्यतीति तदित्यवदानमिति निर्वचनं। तच्चस्फुटमेवेति नोक्तं। तद्वै
चतुश्चरवत्तइदंवा अनुवाक्येतियावत्सैवमहोत्रेयज्ञेघेस्यवाङ्मयी कोशी। तावास्यवाध्वर्य
वेपिहितिर्मध्यामवविततव्यं। नोनयानिरिक्तपात्रेसमिप्रायः। उतोपांचा। पांक्तोयज्ञाइत्य
न्याअपियज्ञकोह्यत्रः संतितामिःपंचावत्तमपिसंपस्यतइत्यर्थः। प्रज्ञातंप्रसिद्धं कुरुपांचा
लेषुजनपदेषुमवंब्रह्मर्षिदेशेंगीकृतमित्यर्थः। सर्वैयावत्। यावदित्यल्पं महत्त्वप्रतिपक्ष
मतच्छारत्वांतरादंगुष्ठपर्वमात्रंयावदेवयावन्मात्रं। स्वार्थेद्वयसन्मात्रवाविस्मरणान्॥
समाज्यस्यो। चतुरवत्तप्रकल्पनमेतदनुवाक्यादित्सं योगाच्चसवषट्कारास्येवप्राकर
णिकास्विज्यासुदृष्टघ्नांदेवाआहुती। आहूयतइत्याहुतिर्द्धिविधमेवदेवानामन्नमित्यर्थः।
हवियज्ञकेवलीम्नुक्सासोमाहुतिः नाज्यवद्द्रव्यांतरमात्मसात्करोतीत्यर्थः। हविर्यज्ञः
केवलीम्नुक्साहविभ्वासोयज्ञश्चयज्ञसाधनादितिहविर्यज्ञः नुषधसान्नाय्यंचआज्य
स्यनुस्वतप्रवाज्याकुतित्वंस्पष्टमितिनोच्यते। तदाज्यमेवेतदित्याज्येनोनायत्तःपरिगृ
हीतमाज्यमवसर्वंप्रतिभावीत्यभिप्रायः। असौषाअमु। तस्मादुसहवैवेसेतदेवासुतस्य
सुविधीयते। उभयोस्त्रीलिंगाभिधानत्वाद्वषट्कारामहविःप्रातर्गृहाच्चयाज्यानुवाक्या
भिधेयाहिदेवताहविःप्रतीयतितितश्चाभिधानेभिधेयधर्ममध्यस्ययाज्यानुवाक्ये
एवनत्सतीछतइतिकृतानयोर्योषात्वमाह। एवंवषट्कारेमिथुनसंपादकत्वंपुंस्त्वाद्ध

विषच्चसेकृतात्।तद्वाएषएवैसाधिदैविक्येवषट्कारःसउद्घन्नितिहृष्टसभिप्रायं।अरो
हद्विन्निवहिद्दिवंपूर्वाह्णेपरमार्थतस्तुनिसंदिव्यंवविवर्तते।तदेतेनहृष्ठोतिरसाद्दानाद्दा
नाभ्यामनुगृहीतापृथिवीस्थावरातिजनयतिभौमैश्वरसैभास्करनीतैरेवानुगृहीता
द्यौर्देवान्विभर्ति॥सोनुवाक्यामनूच्यप्रसंगाद्धोत्रविधिप्रावयसधिगमयतिहोतेस
र्थः।तस्माद्वसहवैतेतियस्माद्वृषावषट्कारः तस्मात्तेनहीरेतःपश्चाद्वर्तमानेनजीवते
वसिक्तमितिसभिप्रायः।वषट्कृतेवेतिवृषापिजघानाक्षद्वितःसिंचतीसभिप्रायः।किंपु
नरत्रविधीयते।उच्यतेहोमस्यवैकल्पिकंकालद्वयंतथाश्रयय्यस्तुरावषट्कारादितिका
लांतरनिंहृयाएतावेवकालोप्रशंसति।अथकिमनूद्यतेयस्यायंकालविधिःवप्रकृतं
चतुरवत्तंतथापंचावत्तंयत्तद्धोमसंबधितितथैवोक्तांतंतद्यकिंचाग्नेजुह्वतिदद्दवदानं
नामेतिद्विहविषइतिच।तथाचोपहरिष्यति।याम्येदेवतायेहविभवतितस्यैप्रयच्छति
ति।तथायावतिनोहविर्वीःष्विगृहीतान्यभूवन्सर्वेषांतेषांहुतमितिप्रकृत्यद्व्येक
देशोहोममेवानुवदिष्यतितथातस्माद्यस्यकस्यचहविषोवद्यतीतिप्रकृत्यनोहितः
कांचनहविषोग्नावाहुतंहोष्यन्भवतीतिध्रुवद्धविषामाग्नेयादीनांएतदेशास्या
वत्तस्यहोमइतिदर्शयति।कुतःपुनराग्नेयादीनांहोमःप्राप्तोयएतेर्वाक्यैरनूद्यते।के
चिदाहुस्तावतयात्तनाधिएकएवदेवतायेद्रव्यत्यागोयागस्ततश्चाग्नेयादिवाक्यैश्च

एवपातनाधिकस्त्यागःकल्पते।सएवहोमइति।नन्वेतद्देवजुहोतिहेताद्वृत्तांनव्यभि
चरतिस्त्वदृष्टेनेनपशुपतिरिष्टामातरइतिसागमात्रेपिदृश्यते।तथाचव्यपदेशो
पदेतान्यजतेयद्देवेभ्योजुहोतीति।तथाचजैमिनिस्तदुक्तेश्रवणात्जुहोतिरसेवना
धिकःस्यादिति।तस्मादन्यथाहोम्यप्राप्तिर्वक्तव्या।तत्रान्यआहुर्वर्हिर्विश्विष्टहीन्य
त्वाप्यहविःशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्यैवहोनमत्वंपुरोडाशस्यावसीयते।सांनस्या
पिनघ्नन्त्यायैवैतद्धविःपरिददातीति।तथाज्यस्यास्यापिहविर्व्यपदेशोस्तिप्रियेणधा
म्नाप्रियंसदआसीदेतियदन्यद्धविरितिब्रुवन्जौहवादीन्येसेवसमर्तिगसंनांहवि
ष्ट्वंदर्शयति।तस्माद्धविर्वचनादेवैतानिहेतव्यानीति।सिद्धसेवसमर्तिगसंतरेम्ननहो
मप्राप्तिप्रधान्येतानिवाक्यानिएवंतर्हितस्मादग्नौसर्वेभ्योदेवेभ्योजुह्वतीत्येतत्प्रापकम
स्तुएतदपिसिद्धस्यसोमस्याग्निसंबंधप्रधानंवाक्यशेषादवसीयते।नहोमप्राप्तिबाधा
नंएवंतर्हितंकृत्वायज्ञमग्नावेवयायानोरितोमृत्यूंसिंचंतीत्येतदनूद्यतएवरेतोभूत
सिंचति।यातइतियज्ञसाधनंप्रदेयद्रव्यंराजादीसेतावदप्रासमुच्यते।तत्रचराजादी
नांअभिषेकवादिनांचप्रदर्शनादर्थतादात्म्यसान्नाज्येअपिविलहनहोहनाभ्यांह
तेद्रव्येकृतएनत्।नहृत्वाताआहुतीःसंपादयेदितिवचनात्।नहिसादर्शपूर्णमासयोः
पुरोडाशाहुतयोदर्शसंपद्येरन्।अतएवचाहुतिवचनात्सोगवेलायामेवतसातनी

यंनप्राग्वर्थंचेतिगम्यते। ततश्चप्रागप्रयुक्तानेवद्व्यदेवतानदुह्वैत्सागानेनच्चपा
ततमाश्रित्यहोमोयममिव्यज्यतइतिहोमप्राप्तिःसचायंसेकः कुतस्यपुनर्जन्मवचना
तपन्नमितिचद्वितीयानिर्देशात् कृतत्वर्थप्रयोजनस्यपुरोडाशादेः संस्कारोवगम्यते।
ततश्चवक्तस्तस्यमाप्रायदिश्येतदवदानब्राह्मणंप्रवर्त्ततंतत्रचयत्किंचाग्नेजुहु
107 तितदवदानंनामेति अनिर्दिष्टपरिमाणस्यहोतव्यस्यावदानत्वमुपन्यस्यावदान
स्यपरिमाणंचतुरवत्तादिब्रुवन् होमवृद्धिमपितन्मात्रएवोपसंहरतितथाचवा
क्यशेषादतिरिक्तंहवदवदानंयस्यंचमंकस्मादहेतदवद्येत्। तस्याद्यस्यकस्यचहवि
षोवद्यतिपुनरेवतदद्यारयतिस्विष्टकृतएवतस्पुनराप्यायनीसाद्यः ततश्चतथै
वातिथ्येन्नूयोप्यंनमुपरस्त्रियतेदीयतेचसचनत्सर्वंमद्र्थमितिसमभिमन्यते। यावद
र्थमभ्यवहरतितननियोगतोषेषमेवंदेवयेसकलंपुरोडाशादिसंकल्प्यतेसज्यतेव
चनान्वाहर्यनीयमुखेनचचतुरवत्तात्रमभ्यवहरतीतिश्रुतेरभिप्रायः एवंप्रासेहो
मेकालमात्रविधिरयंतस्मादुसहैवेतिस्थितं। देवपात्रं। देवजयाजिदर्शनेस्थितेवे
तदाहदेवाः पिबसनेनेतिदेवपात्रं अधियन्तिकोहोत्रशाद्धकोस्यातत्कंवषट्कारःतथ
घेतियथाकश्चिदन्नंपात्रेउद्धृत्यसपात्रमेकस्येचिसयच्छेदेवंविकल्पवाक्ययाहु
तायाज्याप्रतिग्रहणाभिमुखीकृतातस्यहोतृप्रयुक्तवषट्कारमात्रस्थं तत्समानका १०७

स्तत्वाद्धविः प्रयच्छतिसाचतदाहवनीयमुखेन पिबतीति वषट्कृते चेति प्रथमन्तरं पात्रया
सां प्राप्नोति पश्चात्सयमिति एतदस्य स्तीत्यभिप्रायः ॥ निर्दिग्धां दिहउपचये कूटां कृतमि
त्यर्थः ॥ तद्यथा यो हं तत्सायत्तमग्नववयो नौरेतो भूतं सिंचतीत्येतदात्सयाजी दर्शनं ते
न रेतसा भूतेनर्त्विजः संप्रदायं चरीतीत्येतदंगी रूपाहतत्यथा यो नाविवियपथ ध्वर्यो
र्व्यव्यवहारिणोऽग्निस्तेजसा यत्तस्य योनिस्तथा होत्र शब्दे व्यवहारिणो वषट्कारशब्द
मयो यत्तस्य नियोनि रित्यभिप्रायः सह वेति को सिद्धये पितृगपद्ध विनिर्धेयमित्यभिप्रा
यः ॥ वषट्कृते वेति विभूतरा हि शब्दमयी कोशी तां मथमवतर प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ॥ अ
सौ वा अनु ॥ षड्भिराभिः प्रसंगाद्याज्यानुवाक्ययोर्धर्मा विधीयन्ते ॥ घोरत्वाक्यानुक्र
मत्याम्यान्यात् ॥ दिवं द्या ॥ हदि सः प्रथममभिद्रवति होतानुवाक्यां प्रथममाह पृथिवी या
घा अस्मादेवक्रमसामान्यादेवं याज्यानुवाक्या ॥ योरभिदेवमुक्त्वा छंदसो राह सावै गाय
त्रीमिति छेदः ॥ येयमधि छंदो गायत्री साधिलोकमियं पृथिवीत्यर्थः ॥ यदष्टौ कृत्वोऽक्षराले
वाष्टाक्षरा गायत्रीमिति छेदः ॥ येयमधिछंदो गायत्री मियं पृथिवीत्यर्थः ॥ यदष्टौ कृत्वोऽक्ष
रा सेवाष्टाक्षरा गायत्र्य भवदिति गम्यं वक्ष्यते ऽपत्य ष्टुबसौ ॥ तद्या अमुष्मादादित्साद्वा
घः यं च दिदिक्षो या अवपराच स्तद सा वा दित्य एकादशः सा त्रिष्टुप् ॥ ततः किं एतदतो
भवतीति दिदिवो धियस्तं द्वेरूपे त्रिष्टुबनुवाक्या च ॥ पृथिव्या अपि द्वे एव ॥ गायपात्रीयाज्या

च। उभयोरप्यावापृथिव्योः संभोग्यगउपकारव्यतिसंगइष्यते तदर्थमाधिपत्निके
रूपेपव्यतिरक्तव्येतदिदमाह। सर्वै गायत्रीमन्वाहेतिगायत्रीमनुवाक्यांकुर्यादित्यर्थः।
ततः किं तथाक्रियमाणे अस्तंदिवमनुब्रुवन्निवांपृथिवीमन्वाह। अनुवाक्यापमेव
द्वेअपिद्यावापृथिव्यौ संपादयतीत्यर्थः। कथं द्यौहितत्रांसोअनुवाक्यागायत्री त्वंच
108 तत्रानुवाक्यांशेनामुमन्वाह। गायत्र्यांशेनेमां असोयनुवाक्याइयंहि। गायत्रीतिह
नुवचने। अथत्रिष्टु। पूर्ववदेवव्याख्या। सवाअंखयन्दीर्घयन्नरमाकर्षन्विलंवित
मित्यर्थः। बृहदसौबृहत्सामद्यौरित्यर्थः। कथं वक्ष्यति। द्यौर्हिबर्हिष्ठेति। वार्हतंहित
द्रूपमितिविलंबितं हीद्वहत्क्रीयतेरथंतरं हीयं इयमुवाएषांलोकानांरसतमाइति
वक्ष्यति। रथंतरं हितद्रूपंक्षिप्रं धावन्स्वर्गस्यलोकस्यसमष्ट्याइतिवचनात्रूप
मिति च। अनुवाक्ययेतियाज्यानुवाक्योलक्षणंप्रकृतिविकृतिपउपयोगितेनासत्यपि
विशेषवचने व्यवहारसिद्धिः। कुर्वेहवामहइत्यादितदनुवाक्ययोरूपमितिसंबधः।
वहिहविर्यजुस्त्वहविः। आवषायस्त्वअद्भिद्भिश्वरमासानंरूपमिवाचर। अद्भिभक्ष
मपिवभइतियच्छदिसध्याराः। नद्यावापृथिव्यावरूपप्रयच्छतीतिहितयोर्नहेनुवचनं॥
अर्थप्रदर्शनमात्रंचैतदन्येनापियेनाव्हानंप्रदानंप्रदानंचावसीयते। तदपिलक्ष
णमेवमंतव्यं। यत्रतयोरपितादृशोनास्तिविशेषतश्चान्मानमस्तितत्राध्याहारादि १०८

नामीदृशोऽर्थोऽद्रष्टव्यः। सा या परस्तात्। कुर्वेहवामहइत्यादिनेदं नुवाक्यायोरूपमितिसंबं
धः। लक्षणं। तद्यस्या आदौ भवति सा पुरस्ताल्लक्षणा एवमुपरिष्टाल्लक्षणा द्रष्टव्यः। सा
हत्वेव। प्रथमा सद्दालभ्यते सविशेषणां देवतां वदति यथाग्निर्मूर्द्धा ग्निः॥ यत्नेनेति। यस्या
उत्तमा सद्दा देवतायाः देवतापदात्। अधितनःउद्दनं वषट्करोति। सा याज्यो समृद्धा यथा
प्रवोयरद्दे स्येति। यस्त्क्रम्यते यस्याः प्रथमेन पादेन देवता वदति। सानुवाक्या समृद्धा
यस्या उत्तमा पसद्दा देवतावाचिनः अधिवषट्करोति। सा याज्या समृद्धेति। तस्य याद्
लतास्याद्वीयं सादरो देवतानदुद्दन्नार्थ याज्यानुवाक्ययोः तदुभयद्रतिअनुवाक्या
मूला दारभ्य यावद्यायो तावद्देवतायाः परिग्रहः सर्वत्रविशेषणामिसेतत्सरयान्यवस्था
प्य यस्यै देवतायै हविर्भ्यो दितं भवति तस्यै प्रयच्छति एवमेव हि यस्यै मंत्रे वर्णिकाशेषगुणो
पेतायै प्रयतं भवति नेनरथे सभिप्रायः। सर्वे वौनिगि। आसंगिकं वषट्कार ब्राह्मणमिदं
ब्राह्मणमिदं अनेन वषट्कारोपनिपातः समासइति सूत्वा व्याख्यायते। तत्र वागिति
पूर्वपदं वषट्भिस्कन्नरपदं स्तुभ्नुवेति योगविभागाद्वृद्धि सामर्थ्याद्वासमासः ततश्च श्रौष
ट्च वाक् षट् अस्त्विनिर्देशः वागिसस्य च लौकिकस्य ग्राह्यस्य वोगिरे रोक्षं रूपमीषद्द
त्तमाकारतिरोभावोऽन्। वोद्देसेतत्त्वसि परोक्षं ककारस्यापि निरोधान्। ततश्च वाकृत्रा
द्वादोरा द्वोति विलक्षणत्वाद्व द्वांतरमेवमाविज्ञायी सांतरालिकेन परोक्षवृत्यासकेन

वोगिति रूपेणोभयप्रसा सन्निनवषट्कारप्राग्भागं वौषाड्वाख्येपतयोपन्यस्यतिचौ
गितिकरोति।पदेतद्वाकूशाद्वस्या वौगितिपरोक्षंरूपतद्विपन्नंनरंवे। इतिककारहितंक
तीसर्थः।एवंपरोक्षरूपेणोपन्यस्तंप्रसष्टीकरोकरोतिवाग्वेवषट्कारइति।वागितिप्र
सष्टीकरणंवषट्कारइतिवषट्कारवयववौषाद्वाप्रदर्शनंपदेतवषट्कारेवौएतद्वागि
सर्थः।इतरथातुवौगिसवयववउपन्यस्तेसमुदायस्यवाग्वचनमसंबद्धंस्यात्।षट्
शाद्वस्यचपरतःपृथगुपन्यासस्तदर्थस्यचवाचंप्रसधिकरणत्वंततःकिंयदिवौ
वाकूअतआहवाग्नेतःकावाकूअतआहवाग्नेतःवाकूशाद्वोरेतोलक्षणार्थः।रेतःश
द्वोपिसूक्ष्मत्वात्परिणामत्वाच्चकारणमात्रेवर्तते।ततश्चवाग्बीजंकारणमिसर्थः।ततः
किंरेतएवजबीजंकारणंस्थावरजंगमस्येतद्विविवौशद्वेनोपादानात्होतासिंचती
सर्थः।षडितिव्याख्यानायोपादानंनइतुष्विति समस्तार्थवचनंतद्दनवइतियप्रयो
जनवचनंतस्मादिसुपसंहारः।एतदुक्तंभवतितथाकस्यचिदभिनयेरूपमानरूपेर
थान्दर्शयतोनातिस्पष्टत्वात्सार्थस्तोन्योवाभनयार्थानांचष्टेएवमध्वर्योःकर्मणा
भिनवरूपेणार्थान्दर्शयतोहोतामंत्रैःस्पष्टीकरोतितेपिचमंत्राःपरोक्षप्रायत्वाद्व्याख्या
सापेक्षाइतिनानपिश्रुतिःस्पष्टरान्करोतीतिततश्चयच्चतुरवत्तंनज्जगतोबीजंवा
वाकूआहवनीयतेषड्तवःषोडाविभक्तंसर्वमिसर्थः।यदाहवनीयेहविर्जुहोतितद्वा १०९

चं कारणं षट्सु तुषु जगत्ति प्रक्षिपति। यजमानः कथं नामत्वयमेव न कारणप्रभवं भूत
ज्ञातं मह्वासरावस्यादिति तस्य च न तत्त्वस्तथैव संपद्यत इति। एतद्दतद्दवत्सादिनादर्शय
ति। एतदेव चाह यतो ह्य प्रजाः प्रजायंत इति पंचाग्निविधाने चैतदेव प्रपच्यत इति स्व
ति शुबह्वधोक्तं पत्त्राद्भवति पर्यन्वर्त्सादिडपपन्नस्वायमागमश्च क्षद्दीर्घो मंदकेरदस्स
मानोपिजगद्व्यापीह विरल निविकाराः प्रदीपतैलानलविकाराव क्षोष्टांतर रसविका
रावच्च॥ देवाश्च वै। तद्दत्तावारेतः सिक्तमिमाः प्रजाः प्रजयतीत्युक्तं तास्तु प्रजापतिमेवं
परियजमानं स्वामित्वेनाश्रयंस त्वहश्चाएवं भवं सेनदिति हासनदर्शयन्दर्शपूर्णमा
सयोः संवत्सरिफलतामाह। प्रजापतेः किल भागवस्त्वाया। ऋत्विजः केचिद्धियज्ञमा
त्रदर्शिनो बभूवुः। कश्चिदधिदेवाध्यासदर्शिनोपि ते वोभयेहि समानलोका भवतीति
प्रजापतेः पुत्र बभूवुः स्वदर्शनानुरूपमः स्वयज्ञमात्रदर्शोसुराः कामप्रधाना यज्ञिरे॥
इतरे देवाः प्रजापतिश्वास कामस्तेभ्य एव सर्वमविसर्जनेचो भयेपि ते पितृदर्शं उपग
ताः गृहीतवंतः दीयतवंतेभ्य इति दायोन्वयागतं संक्षितत्वम्शुक्लरुष्णभावेन द्विधावस्थि
तं। यथासमयमेव जगृहुः। ततो प्रथमे यत्वाद्देवा यज्ञे नैवासुरभागमप्याजहुः। तथैव यज
मानोपि सर्वं स्वीकरोति। एवोपसंहृते इं मासादिवचनं एवादिन्यद्व निर्वचनं मासं गिकं च
रकाणां कृतव्यास्त्विष्टकास्तु एतानि मंत्रपदानि तत्रोपयोक्ष्यंते॥ स यो देवानामासीत्। यवा

110

योऽत्रेरा छेदनार्थस्य आछिन्नत्वं नो देवा अनेन पूर्वपक्षेणा परपक्षमसुरेभ्य इति पया
एवमपवेत ततो विपरीतं वा ।शाद्धमहः अद्धः संवत्सरः रात्रिर्वासापिद्यवद्यापन् ददाति
सहाद्याद्धेन द्याद्धमिति प्रानेशाद्धं नैवाप्रासं छितं किंचित्सर्वमनेनाष्टमित्यर्थः ।गिरतिर
सानितिगरमहः सहगरेण सगरा रात्रिदेवानामासीत् ।असुराणां तु केवलैवासीदित्य
भिप्रायः ।पव्यापक्षा समूहा सकाएकस्था अर्धमासादेवस्वभवन् ।तेनश्च समूहत्वं नव्य
स्तेषु स्तदासीदित्यभिप्रायः ।सुमेक· नोभनमेकः एकाधीनो ह्यविरुद्धं वर्तत इति मकार
उपजनः ।पवाच हि वा अपवाचेत्यध्याहारः ।पश्च ह वा पश्चाय वा उभौ तौ यवे से वोन्म
नेदरूक्तमित्यर्थः ।ततः किं यत्र समूह य व्यामासा इरूपपन्नं भवति ।इतरथा तु यवायव्याः
स्फुरि ति अभिप्रायः ।अथ यत् एव ।कारणाद्य स्मा उभये पियवानस्तस्माद्येन होत्रेणसा
मिधेन्यो दितामेते षां पावामर्द्धमासानां अर्धमासाग्निहेतुभूतयो दर्शपूर्णमासयो रित्य
र्थः ।होता भवति ।न द्वौत्रं यावी सान्वक्षते नेद्वा दाय मर्धमासानां समूहो यावः सपा
वोस्मि होत्रो स्ति अर्धमासा वा अभिघवद्दरूपा नत्वात् तच्छद्धेन वर्तूनामुपादानादिति ।
यावि होत्रं एवमेतद्वषट्कार ब्राह्मणमतीतं ॥ ६ ॥ ॥आचार्यहरिस्वामिनः कृतौ न्यात
भाष्ये सप्तमस्याद्वितीयं ब्राह्मणं ॥ ७ ॥ यज्ञेन वै देवा दि ।स्विष्टकृद्ब्राह्मणमेतत् ॥स्विष्टकृ
ति वा धियज्ञं शाहं पसो धिदेवं भद्रस्तस्य वहविः न्नेषाणा मुत्तरार्द्धे भाग इत्सैतदिति ११०

हासेनाहाह्वाज्य। भागोस्विष्टकृदित्येवमादिषुतुस्विष्टकृद्देवानौकोयागः। स्विष्टकृद्भवि
ष्यति। यज्ञेनाहवनीयोधिकरणिकेनदेवामन्त्रंतरप्रतिसंघ्योदिवंगताः सहैवाहवनी
येनांयज्ञोह्याहवनीयोधिकरणिकेद्युलोकात्मकइति। तेनावस्यंदिवंगंतव्यंआहवनीयो
पिआगच्छन्नइतिसोपिद्युलोकगामी गार्हपत्यस्तुपृथिव्यात्मकत्वादनुद्धरणधर्मचाच्चनो
दकमेतदात्मकंश्च रुद्रस्तस्यानभ्यस्तआकृमच्छनेः स्वर्गारोहणंनप्राप्नोतीतिस्विष्टकृ
दात्मकः सहाहवनीयेपश्चाद्दिज्यतेततश्चपश्चादेवसआरुरोह तादनुकारेणैवचो
त्तराइर्द्धदुदस्वादित्येषआख्यानस्याभिप्रायः। सोयंदेवः नइतिरुद्रः पशूनामधिपतिं
रितिप्रसिद्धेनधर्मेणापलक्षयतिअहीयत। तुहाकुत्सागे। दैवैस्यक्तः उपेक्षितइत्यर्थः।
वास्तुनिम्नूल्यनिवेशनेदेवेषुगतेषुदिवंप्रसहमेवावशिष्टमित्यभिप्रायः। संवास्ताविति
तिडग्भावंश्छांदसः। सयेनैवआहवनीयएवश्मवणादित्यकुरित्यभिप्रायः। सएक्षत।
अहास्ति। लुट्टउत्तमपुरुषैकवचनं। अहयाद्वः समुच्चये। उसदृश्व। सत्तश्चाहमेनैः। अ
द्युनापिचएतेदेवामामंतर्यंतिनदेवतत्कोपकारणद्वयंभवतीत्यभिप्रायः। सएवंचिंत
यित्वापश्चादुदतीआवृष्टयावइष्ट। उत्तरतउत्थितः यः स्विष्टकृतः कालः तस्मिन्नितिशे
षः। तदेवा। आविव्याक्षीः। मासुवः। समवबृंहन्। आस्यतअस्तवान्। नकिंदपिअहि
नत्यहतवान्। तेदेवा। असंनातिस्त्रः तस्माद्यस्यैकस्यैवेतियोसन्तिः। अथेहदेवैः स्विष्ट

कृत्किं नैवेष्टः। इष्ट एवं ह्विरकाणां समाम्नायत स्विष्टकृतो हविर्वहनमिति तन्न इहैव भा
गः कल्पित इति। कथं तर्हि देयं नरा यास्तना शंकृतः आरूढ एव दिवं दिवियत्तां त्वा भाक्
नारूढ इति दर्शयति। तद्यथा अग्नये। उ स तोस्विष्टकृत् गुणमात्रश्रवणादपेक्षितगुण
विधिरयं न तु नमंत्राद् अग्निलभ्यते। स संततत्तु वाचनादौ कीर्तितमात्रकर्णिकस्तस्मा
द्विधीयते। स्विष्टकृत इति निर्वचनार्थ उपन्यासः प्रसंनैवोत्तरा। अयक्ष्म हि। त्वयिष्ट
थिव्यां स्थित यद्वयं प्रधानान्नमयाघद्दष्टवं तः तान्नामामूद्विगुणमिति भुनः परोक्षाद
वयागं तद्दर्शयति। सो तु वाक्या। स पश्यति समंतात्से क्षणे चित्ते न वा वा संभालयतीस
र्थः। कान्येन तथा अग्निनादृष्टा इति शेषः। यथा तस्मिन्निगदे पच्यते। अमनुष्यदेव
स्याग्निः प्रियानि धामानीष्टवानि ति तथैव ये देवादृष्टास्तान् सर्वा संभालयति। नाति
नपी सर्थः। अग्निस्विष्टकृतामिति न संपस्यतीस नेन न संबध्यते। किं तर्हि येयजामहे।
ग्निं स्विष्टकृतमिति प्रैषार्थाभ्युपगमः शेषोयं अयाडग्निरिति साग्निसंदर्शननिगदः॥
तस्यार्थः। तस्मादयमग्निर्होता स्वव्यापारेनाग्न्यादीनां प्रियानि धामानि स्थानानि स्था
नग्रहणं तत्स्थानप्रतिपत्त्यर्थं। प्रियस्थानास्थितानयाट् इष्टवान्। अग्न्यादीनां स्थाने
ष्वेव हवींषि टज्जठिानि सर्थः। तस्मादधुना पि यक्षद्यजतु अग्ने होतुरात्मनः प्रियानि
धामानि स्वस्थानेष्वपि संभागं प्रापयति सर्थः। यक्षत् यजतु स्वयं यजमानं चा चंतर्प्यय

त्वष्टातिसर्पः।आयजतांचान्येभ्योपियथारुचिरिज्याश्वयागशीलाः।इषः प्रजाकरोतु
स्वव्यापारप्रवृत्ताअध्वराअध्वरेचयज्ञेजुषतांहविःसेवतांचजातवेदाइति।यथयथा
देवतं।यायादेवताआग्नेयादूर्ध्वंतामिसर्पः।संपश्यमतासेनेनसंबध्यते।तदस्माएतांत
तस्मिन्नाकृतिकल्पनकालेअस्मैरुद्रायैनामाकृतिकल्पयित्वादेवाःअस्थानंतरमेतेनरु
द्रेणमहसमन्नाम्भंसंवृत्तांताद्दृष्ट्वात्कर्षणनिमित्तंकोपमन्योन्यंजुहुयादितिसर्पः।कथंसम
राम्यप्रियेधाम्निस्थानेयेनरुद्रंउपाकुर्यंतांउज्ज्ञातवंतःएतंधाभागंयथेष्टमुपयुक्ते।
ति।तस्मादेवंसंपन्नतातियोयथाभुक्तवान्सतथैवसंभाल्यते।यस्तुभोजयितव्यःसभो
जयितव्यतयैवेत्यभिप्रायः।तदेकेदेव।इदंहिप्रथममस्तिउपकारदर्शनपुरःसरंतिलौ
किकाःदेवतायाश्वयागउपकारोनः सएवपूर्वमुपन्यसनीयइत्यभिप्रायः।अयाड्रग्नि
तिप्रियवचनलक्षणार्थापक्षस्त्वंमहि।प्रसंना।आयजतां।इषोनानिएज्याकृसल्कये
बहुलमितिकर्तरिकृसंमर्यादयादयाएष्टीनिसंकरोतीतिसेतंमंत्रार्थंदर्शयति।सोध्वराः।
प्रसंनातेयदेतेअत्रएतेवक्ष्यमानेपिप्रिहिर्देवानितिएतेचाविशेषेणाप्रोक्तेशाखांतरा
दामावास्येभवतः।तृतीयसवनंवैस्विष्टकृदुत्तमभागवर्तित्वात्तेवैत्रिष्टुप्प्रसंन्ना।
उतोअनु।वास्त्वनुष्टुप्।त्रिष्टुभमपेक्ष्याल्पवलत्वात्।ऐंद्रहिछंदःत्रिष्टुप्।एतेननतदिंद्रि
यवद्वीर्यवच्च।सोम्यंतुछंदोनुष्टुप्तेनेनरोत्तरापेक्षयामंदवीर्यवचसामान्याद्वास्तु॥

पेसुकं पिस विकसनो। विकसनशीलं नातिकठिनं भवतीत्यर्थः॥ पिस्यति विकसति॥
तदुभाभ्यामभल्लबायाअपसंभाल्लबेयः। अपिसस्ते। स्तृ हिंसायां। संचूर्णितवान् पर
मम्मर्त्तो वित्तेन परिमृष्टवान् पर्यालोचितवान्। किं नाम कर्म यदहं कृतवतवान्। तस्मादि
दं रुडुः खंआपस्त्राक्षं ईकारस्य छांदसं दीर्घत्वं विलोमप्रसिद्धिविपरीतं यस्मात् कृतवानहं
मितिप्रसि। ऊं च स्तिष्टं स छंदस्त्व पिसाभिप्रायः। सवाउत्त। प्रसंना। सवा अभ्यक्षेप्सि
भिगतो भागः। अभ्यर्धः। पृथग सं स्थामिस पर्धः। पृथगितराभ्यः रुद्रियः रुद्रदेवत्सः प्र
सजेत्। संजसंजे। योजपेत्। रुद्रियेव रुद्रस्य निसंसं निहितत्वात्। निनग्नाह ये दिसभि
प्रायः गृहाः पशवः गृह ब्राह्मणे प्रासंगिकतदाख्यानोपजीविनो विधिमाह। तत्राहनी
योद्धरणं संदिग्देशपरिमानं विधास्यन्नाह। एष वै स यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञ आहवनीय
त्रहियत्तं कृत्वा देवा उपउपक्रामन्। यस्तुपखली संयाज्यादियागसाधनमिहाहीनरुद्रास
कः सगार्हपत्यः। तस्मादेतमिति। यस्मादिहलोके गार्हपत्यः अस्माल्लोकादमुं लोकमाह
वनीय उत्क्रांतः प्राचीव दिक् द्युलोकस्तस्मादेतमाहवनीयात्मकं यज्ञं गार्हपत्यात्मका पृथ्वी
वीलोकस्थाद्यज्ञाद्युलोकगमरूपं संप्रदेशं च मुद्धरंतीति। तं वा अनुष्टुप्। प्रसंना स्तिस्त्रः।
ननु च यत्रैव चस्त्वयपिसस्मिन्विधोसतीतरेषामानर्थक्यं स्यादथ प्रक्रमादेरथत्रांतर्भा
त्। न चैतवच्छक्यं वक्तुं द्वादशाभ्यो विक्रमेभ्य जर्द्धमाम परिमानणविधिरिति। नुतः। सय ११२

द्वा अथ स्वल्पकमिवेति हि स्तोकतरतामिति दर्शयति। नैष दोषः स्पष्टत्वात्सर्वेषां विधीनामंते चा
ल्पकश्च वचनादिदं विज्ञायते। अविभवति देशे स्तोकमपि प्रांच मुद्धरेदिति भजन्ति त्वे शादी
नि परिमाणानीति एतच्च दर्शपूर्णमासयोरेव विधानं प्रकरणात्। अन्यत्र तु वचनात् तंतरा
णि द्रष्टव्यानि। तदाङ्गरा। हविः प्रक्षेपणे गार्हपत्याहवनीययोर्विकल्पे आभ्यामुच्यते। अपस्ख
लः स्खलवचने। अपध्वंशा। अदेशाच्छुपनस्यावगमः। आहवनीयो वा एष इति समाख्या
ये वास्य होमार्थत्वं दर्शयति। स हैष एतस्य स्तरणं यद्धस्तृणैः परिस्तृणातीति अपरुष्टं ए
षवैष यत्रो ग्निः शरीर आहणनग्नतायाः विनीमिति कानेन नग्नतेति देवाः पप्रच्छुः अभितः स
र्वतः परिस्तृतीयु मामध्वर्यवः इत्यग्निरुवाच तस्मादिति विधिः तृणाया पिपासायां विभे
मीत्यग्निराह। कात्ते तत्सिरिति देवाः कस्त्वं स्वापायद्वसर्पः। ब्राह्मणस्यैवेत्यग्निः तस्मादिति
प्रैषविधिः॥७॥ ॥हविर्यज्ञभाष्ये पुससमैस्यन्तृतीयं ब्राह्मणं॥ ॥प्रजापतिर्हवि॥
त्याहित्र ब्राह्मणमेतत्। तत्र रौद्रस्येषोरनीकं प्रजापतेर्यज्ञस्य सल्पासकं निरवद्देवयं।
ब्रह्मणा च सवित्रित्प्रसूतेन प्रहस्यानिरूपेण। प्राशानीयमिसेन दाख्यानेन दर्शयति। प्र
जापतिः प्राणपिंड लोककालायज्ञात्मा अभिध्यानवान् दिवं वोषसं वा लोकात्मना दिवं
कालात्मनाऽषसं प्राणपिंडात्मनाऽक्षत्रेष्योमृगो रोहितं रोहिणी नाम नक्षत्रं यज्ञात्मना वाचं
कथमभिदध्यौ मिथुनी मिथुनवानेन याऽहं स्यामिति तां च संबभूव संगतः। तद्वै देवा।

तदुहितृगमनं देवानां चेतसि आगोपरोधो बभूव। अपथा सत्वमेवं करोतीति। ते ह देवाः।
योयं देवाः पशूनामीष्टे तमूचुः। अतिसंधानं संधा। संधा मर्यादा। व्यवस्था दुहितान
गमनं ब्येति। अतीतं संधानमति संधं चरणं। मर्यादामतीतमयं चरति। ततश्चापराधि
त्वान्निग्रहार्ह इति विध्य इमं अपतांड ने। ताड येषु नेणेति यथांगस्त्री भवितव्यता
113 प्रशस्तानां वेष्टितानां वेष्टितं तं रुद्र आरुष्य इषुं विद्धवान्। तथेत्युक्तं। इष्छद्धाव धार
णार्थः। नूनं स्याद्धाय स्मादर्थे। यस्मात्तथैव तदास तस्मात दक्षिणामंत्रेणाप्युक्तं त
स्मात्तथैव तदास तत्तसिता प्रजापतिः स्वां दुहितरमधिस्कन् अधिस्कंनः तयाच
संजग्मानः संगतः क्ष्मन्यक्ष्मायां पृथिव्यां यद्रेतोभि सिंचन् निषिक्तवान्। तस्माद्रेतसः
साध्यो जनन्ब्रह्म देवास्तोष्पतिं व्रतपाभिरतक्षत्। तदाग्निमारुतमिति तदाग्निनाम्नाउक्तं
शास्त्रं तस्मिंस्तद्विम्नज्यापते। यथा तद्रेतो देवाः प्रजनित वंतदिसाख्यानशेषयोजनापप
तस्य कृत्स्नतायै सर्वे यज्ञ एवे साख्यानप्रकृतेसंबंधोपक्षेपः। ते होचरु। ययेदमितियदि
दमिषोरणीकं यत्तं सविलिसंतथान रथ्यास्याय थाच प्रधानाकृतेः नमहस्यान्नथाउपा
यं जानीतेति देवा ऊचुः। ते होचुष्मिप्रायः। प्रसंनः एवस्लणन्त्रोषः किंचित्तु वक्ष्यामः। नोन्वे
वनोप्र इति प्रतिषेधः। नु इति वाक्यपूरणः। अन्वमन्नर्द्यांतं। दंतान्। प्रतिष्ठानां तंडुलानामि
ति शेषः। अहिनत्। हिंसे हिंसाकर्मणः नहतवान्। ततो वांचीनं। बृहस्पतिप्राशानादर्वाक्स्त्रां ११३

तंतदेतन्निदानेनेतिप्राशित्रं। इतिहासमुपसंलक्ष्याधिदैवदानायप्राशित्रान्ताप्राशितोस्येतिप्राशि
त्रं।अनुकरणेग्निपदादिभ्यउपसंख्यानंहिस्मरंति।यदेवात्रेतिसंसारस्वभावायत्रकिंचिदशुं
तंतन्निर्मिमीतेवहिःकरोतिनिर्षतितीत्यर्थः।अथापउपस्पृश्याध्वर्युः॥यथेडापस्पृनिति
निपस्पृश्यत्वमिडायाःप्रसिद्धंपश्चावश्चरुद्रक्षणीया।अतोद्वियेप्राशित्रेधान्तपश्चुस्पृश्येडांव
दयेतीडावदानार्थंतांउपस्पर्शनस्यदर्शयति।स्वदन्स्वदस्त्वेमेहिंसायांच।अल्पतरत्वाद
स्थिरमगाढकवलंनिःसरणवद्भवतित्युत्तरथातुवतुउगृहीतंमहत्वाज्ञाठंस्यादित्यभिप्रा
यः।सआज्यस्येतिवचनात्विकल्पःपूर्वेणसहइत्येवइतीसभिन्नयेसाध्वर्युसंचरंदर्शय
ति।एवमेवाध्वर्युःसंचरेणेतिर्यक्पजिहितनुहांगजिहीतोप्रगच्छेत्प्राशित्रंतसतिगृण्हाती
सतआध्यायसमासेः॥अथपरिक्षाल्यपात्रंनाभिमालभतइतिशांनरात्इतिशेषः॥अथ
स्मेब्रह्मभागंइत्याध्वर्यवंप्रतिविदानजानन्एषमेभागन्।अनेनतुब्रह्मभागेभागी।स्वीकृते
नैयज्ञशेषंगोपायति।सवैवाचंयमः।वाचंयच्छतीतिवाचंयमः।ब्रह्मास्यात्कियंतंकालंब्र
ह्मन्प्रस्यामीति।आएतस्मादध्वर्युवचनात्अभिविधौचआङ्।नंमर्यादायांकृतःसंधावच
नात्।विरहंकृतिविच्छिंदंति।कृण्वंतिहिंसंति।तेमध्येयज्ञस्यपाकयज्ञार्हयोविलक्षणयेउया
चरंति।पाकयज्ञेषुकृतशेषोभक्षतेइडाकृतशेषेभक्षतेतेनपाकयज्ञाहेसक्तयते।ब्रह्मावा
ऋत्विजांभिषक्तमःअतियेनयज्ञस्यचिकित्सितासहिप्रायश्चित्तैर्यज्ञाभिषज्यतीत्यभिप्रायः।

ततः किं यद्वाचंयमो भवति। तत्तेन ब्रह्मा यज्ञं संदधाति। अन्यथा तु नैव संदध्यात् स हि वावध
मानः पुनः पुनर्वर्द्धमान आसीत्। स यदि पुरेति प्रायश्चित्त विधिः। स यत्राहेति अनुयाजप्र
सवविधिः। नात्र तिरोहितमिति विस्पष्ट एवार्थः। कथं सवितोच्यते। तस्मात् तुभ्यमेते ध्वर्यवो
यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये च। नमस्त्वं मनुष्यायते प्रकारणेन त्वमनुज्ञया यज्ञादीन भववावलप।
मनश्च देवानां ज्यूतिर्गत्रीजुषं तन्नीपतां तत्प्यत्वाज्येन बृहस्पतिश्च यज्ञं तनोतु संदधातु च।
विश्वे च देवास्तत्प्यतु त्वयानुज्ञाता ध्वर्यो तस्मादनुजानीहि इत्यभिप्रायमालक्ष्य सवितुः स्वयं
ब्रह्माह। उत्सावीत्सादहमेव सविता नश्च प्रतिष्ठाध्वर्यवनिसर्जने लोट्॥ छ॥ ॥इति श्री आ
चार्य हरिस्वामिनः कृतौ सतपथभाष्ये सप्तमोध्यायः॥ छ॥ ॥मनवे ह वै। इडाब्राह्मणम
तत्। तत्रेडायां मानवीमिडां देवतां वक्तुं मानवी घृतपदी मैत्रावरुणीत्येतानि च निगदपदानि
व्याख्यातुमितिहासः प्रवृत्तः स चेतिहासः प्रसन्न एव किं चित्तु दर्शयामः। मनवे वैवस्वताय
तायनादर्थे न तु षष्ठ्यवेज्यते हस्ताद्यनेनेत्यवनेज्यं करणे कृत्यः। आजह्रुः आनीतवंतः।
परिचारकाः यथा इदमधुना पाणिभ्यां हस्तार्थं पदवनेजनं तस्मै आहरति तथा आजह्रुः
तस्य मनोः प्रक्षालयतो मत्स्य। पाणी प्रापतः भाविनोर्थस्य सिध्यर्थं देवतैव मत्स्यरूपेणाजगा
मः। स हास्मै। स मत्स्यः अस्मै मनवे वाचमुदितवान्। कीदृशीं बिभृहि पुष्णिहि मामां किमर्थं पार
यिष्यामि परलक्षणो रक्षिष्यामि त्वा इति कस्मादिति भयहेतुः प्रश्नः वहती सौघः उदकसंघा ११४

तः सद्मारभतवर्षनिवासिनीः प्रजाः निश्शेषं वोढादेशांतरं प्रापयिता तस्माद्भयहेतोस्त्वापा
लयितास्मीति तन्मत्स्यवचः। कथं इति मनोः प्रश्नः कथं न वभृतिर्भरणं पुष्टिरिति॥७॥
सहोवाच। क्षुल्लकाः क्षुद्रकाः अल्पकाः नाष्ट्रा इति गिलति। गॄ निगरणे। निगरति। बिभरासि।
अध्येषणायां लिङर्थे लेट्। बिभृयाः पुष्ठियाः। एवमेवाभ्यवहरासि। उपाससे। अपप्या
से। इति व्याख्येयानि। अतिवर्द्धौ अतिशयेन वर्धितास्मि इति भासे। पघायघोर्लिङः उपसंख्या
नं तत्तश्च। लिङर्थे लेडिति यदा योगे लेट्। कर्षूः खातिकाः अतीतो नाष्ट्रा नाशयितेन्द्र निसति
नाष्ट्रः॥७॥ शश्वद्ध। शश्वच्छब्दोत्र सामर्थ्यात् क्षिप्रवचनः झषो महामत्स्यः क्षिप्रमेव महा
मत्स्यो वर्वर्तितस्यर्थः। अथ कस्मात्तत्रीघ्रमेव महामत्स्यः संवृत्त यस्मात्संवृत्तः ज्येष्ठं वृद्धतमं व
र्द्धते सर्व एव हि जलचराः अतिशयेन वर्द्धते सतु मत्स्यत्वाद नाष्ट्रत्वाच्च वृद्धतमं वर्द्धतेति इ
श्रुतिवचनं। अथेतिथीमिति मत्स्यवचनं। अथ मयि समुद्रमभ्यवहनेइति। थीमिसभिनयः।
तेन संख्येयाः समादक्षितवान् इयतीनां दशानां वापूरणी थी इयतिथिं यावतिथिं वा तावति
थीमिति माषेछांस सोयम्राद्भवराद्बलोपः समाः संवत्सरः स तां समां समायामित्यर्थः तं सइ
ति लिंगव्यत्ययः। सपूर्वोक्तिनु घृआगं तातत्तदानावमुपल्प्य मामुपासासे उपासिथाः। अथे
वोक्षितनां नावत्तमापद्येथा आरोहेरित्यर्थः। तमेवं भृत्वापावनत्तीनां पूरणां समां। नावमु
मुपकल्प्य मत्स्यमुपपयतिथिंपरिदिष्टवान्। नतिथिं तावतीपूरणां समां। नावमुपकल्प्य मत्स्यमु

यामतिथिंपरिदिष्टवान्।ततिथिंतावतीपूरणांसमां।नावमुपकल्प्यमत्स्यमुपासितवान्॥
उघेचोत्थितेनावमध्यिरूढः।तंचमनुंसमत्स्यतउपसर्पसमीपेनीचैरेणमुपकर्षामीतिसंबंधः।
आपुप्लुवेआगतः।तस्यमत्स्यस्यश्रृंगेभवितव्यतयैवनिष्पादितेनावःपाशंप्रतिबद्धवान्ते
तेनपाशेनसहमत्स्यःएनरंगिरिंहिमवन्तमधिजगाम।सहोवाच।मत्स्यवचनंपालितवा
नस्मि।अधुनावृक्षेनावंप्रतिबध्नीष्व।किंचापरंगिरौसंतंत्वामोदकमंतश्छैत्सीत्।तद्देशाम
ध्यमंचित्वापृथक्कार्षीदेदस्माद्धानादित्यर्थः।कथंपुनस्तांनावंछिनत्ति।यावद्यावद
ध्वनःउदकंसमवायात्एकीभावायअवधःइयात्गच्छेत्अवतेदित्यर्थः।तावत्तावदन्व
मपितदेतदेवअन्ववसर्पः।येनचवर्त्मनामनुःअवसर्पः।तदद्यत्वेपिएतदुत्तरस्यगिरेः
मनोःरवसर्प्पणमित्याकुरित्यार्थरितिशेषः।अवसर्पोनेनंसवसर्प्पणं।सोर्चंछ्राम्यन्।
पिवमानोपिवघृतक्षीरेण।घृतप्रभवत्वात्घृतश्च्यवंतीउत्तनाउदकादुत्थिताएवंचसुस्मिधा
येनतस्याःपदेघृतंसंतिष्ठतेपस्या।तयाचमित्रावरुणौ।कथमपिसंगतौ।ताऊहोचतुः।
आवयोर्दुहितेतिब्रूष्वेत्यूचतुः।अपित्वंभागः।तंप्रार्थितवंतौ।तच्चभागित्वंवाजश्रौवाश्व
छद्धार्थेजानातिश्चप्रतिपूर्वोद्रष्टव्यः।प्रतिज्ञातवती।चा।नचप्रतिज्ञातवतीतियावतामि
त्रावरुणीतिव्यपदिश्यते।तावत्सानिशातवतीयनस्याःकिंचिताभ्यांहृदयंतेसेर्वनप्रति
ज्ञातवती।तांहमनुः।अजीजनथाःजनितवानसि।आसीरस्मिआसीरस्मिआसीहेतु
त्वादासीः।अवसंगतयासकल्पयसमर्थांकुरु।मयाहेतुभूतयामप्युपहूयमानायांउपहूतो ११५

यजमानइत्यनेनहोतृवचनेनयामासिषमाषान्सासिष्यसइति। तयार्चेन्नतयासहपू
पूर्णमासयोर्देवानर्चेन्। व्रतलक्षणंश्राम्यंस्तपकुर्वन्चारतयाइमांप्रजापतिंप्रजाप
इतिप्रजापतिः। सावेपंचावत्ताउपस्तरणादिविशेषः स्रात्वांनरात्। पश्वावोवाइडापशु
प्रभवद्घृतादिप्रभवघृतादिप्रभवत्वात्पश्वाइडा। ससमवदाय। प्रेसंना। सहोतुरिह॥
इहेत्यभिनयेनप्रदेशिनीपर्वमध्यमंदर्शयति। स्रात्वांनरात्। अथहोतुतिहित्वंनरंस्रात्वां
नरादेवत्वधरमधरमुत्तरमुत्तरे किंपुनर्लिंपतेइवत्वात्संनिधानादइनीयत्वाच्चआ
प्यंतत्राप्येतद्देवेनांप्रपतयइतिइडानिष्क्रयवचनादेइमेवमवाज्यमितिगम्यते॥ एतद्धि
वै। निर्देशोयत्वंनहिंस्युर्महत्स्यादितिशेषः इति। एवंमीतः विम्यतइत्यामीडाएनघदोष
योर्निलिंपतेतस्सुरारक्षोभ्योयावदेकवोच्चैरुपक्षानंश्रुत्वानागच्छंतिरक्षांसितावत्साप
यत्प्राणेष्वेवहूयतइतिवक्ष्यते। तंप्राणदेवंप्रापितवान्। पुरारक्षोभ्यः पुरारक्षोभ्यइति
द्विर्वचनं। प्रयोगांतरव्याप्त्यभिप्रायं। अथहोतुः अवांतरेडावदानमेतत्। अथोपांशु
मुजतऊर्ध्वंहोत्रमिपडोपक्रानंविधीयते। तदपिद्विविधमुपांशुवोच्चैश्च। तत्रप्रथमंता
वदुपांशूपक्रायुज्यते। उपपूर्वोक्पतिरभ्यनुज्ञापांवतते। उपाश्वनुयाजानांतइत्यर्थः।
इडेयंहीडासर्वैऋत्विग्यजमानैर्विभज्यभक्षणीयात्तत्रचोमातिरेकाशंकानिवृत्त्यपेपर
स्परमनुज्ञातव्यं। तत्त्वेनसाधारणमेवानुज्ञानंमध्यकस्थानीयोहोतारन्यैसर्वैरन्चार

116

ब्यः करोति। सउपक्रयतो यदीडानुज्ञातव्या रथंतरादीनां किमापतितमत आह। तदेतामे
वैतदितिइडायाएवैतानि रथंतरादीनि पृथिव्यादीनि च रूपाणि ततश्च तस्यामुपहूतायां
तान्यपुषपहूतानि भवंति। तेषु चोपहूतेषु साउहूता भवतीसाधिदैविकीं विभूतिं व्यापयि
तुं तद्द्वारेणैवोपहूयते तथा च श्रुतिराह। तदेतां परोक्षमुपह्वयत इति उपमां रथंतरमितिस
र्वं त्र रथंतरादिमइडा देवतानां नाहं सत्यज्ञाता तामनुष्याभक्षयितुमनः सानुज्ञाप्यतेमामिसेन
स्वतुल्यहेतुत्वात्सर्वेषामृत्विग्यजमानानां प्रदर्शनार्थः। उपहूतागा। प्रसंगाच्च तत्र ःप्राणश
रीरमिडायाएनदृष्टव्यं। अथयमति। अथोपांशुपह्वतइतियदुक्तं तस्यावच्छेदार्थमथप्र
तियत इत्याह। तेनेतऊर्ध्वं पथ्या प्रासंउच्चैर्वक्तव्यं। प्रसंगाच्च प्रायेणतःपरं वसावेदे व्या
अध्वर्युर्वदित्यादि नानत्राम्यं विशेषनानुज्ञाय विशेषत आग्नीध्रमनुजानीते उपहूतेनानु
द्यावापृथिवी इति सहितद्यावापृथिव्योरधिदेवरूपेणानुज्ञायंते। उपहूत यजमान इति यज
जमानस्य विशेषोएकानंतत्रापरोक्ष्यं तत्राशीरितिकथं परोक्षं उत्तरस्यां देवयज्यायां
उपहूत इसनुज्ञामात्रमिहश्रूयते तं तंन साम्न इति। यत्वाशास्यते तदनुज्ञातव्यमिसनुत्त
याआशीर्गम्यत इत्सभिप्रायः। ततश्च यजमानोपि सामान्यरूपेणैव यमान इति वव्या
व्यान विशेषरूपेण देव दत्तो यज्ञदत्त इति तद्विस्पष्टं प्रसक्ष्ंमानुषमिसभिप्रायः। उत्तर
स्यां यदिडाया मुपहूतः तदुत्तरस्यां वेद्यायामुपहूत सापीडायएवं विभूतिरिसभिप्रायः। ११६

तस्मादेतदिति। जीवनादीनुत्तरेज्याहेतुत्वात्। उत्तरया देवेष्टया जीवनादीनि लक्ष्यन्त इ
ति दर्शयति। तच्चाशास्यते। तत्रोपयोगानं युक्तमिति गम्यमानमाशिषं परोक्षमाशास्त इति
दर्शयति। एतेन भूयो हविष्करणमाशास्त इति व्याख्यातं। एषा वा आ। एषैव नानातोऽधिका
स्तीत्यभिप्रायः। तद्यत्सम्भूतिमिति प्रस्तरग्रहणं प्रियोपलक्षणार्थमित्यभिप्रायः। तदेवाभ्या
पितीत्यद्यपि जीवनादिलक्षणमेकत्वेनयत्राभिन्नं तथापि स्वरूपेणोत्तरस्याश्रुत्या यावद्
हविष्करणमभिधत्ते अल्पे। नापि हविषा उत्तरस्या देवइज्या उपपत्तेः। देवा मे। देवा मेदमिदं
हविर्जुषतामिति यो मनोरथो यजमानस्य तस्मिन्नयमनुज्ञातः सोऽभ्यसमश्नुतामित्यर्थः।
तद्यत्स्येवेत्तदिति। हविर्जोषणद्वारेण यत्तमद्व फलमाशास्त इति दर्शयति॥ तावेश्वा प्राश्नं
वा। प्रसंन्नाप्राणोऽथ वहू। त्वनुद्ध समुच्चयार्थ यथार्थः। होत्रादिग्रहणं। प्रदर्शनार्था ब्रलाग्नी
धोर पिपंच प्राश्नंतीति वचनात्। अथ यस्पूर्वार्धमिति पुनर्वचनं यजमानभागस्त्वज्ञापना
र्थं नेदं सक्ति तद्इति वचनात् संस्क्ति तेमाश्नातीति वक्ष्यते। यत्तु यजमानस्य प्राशितं भ
वतीति अग्नौ हुत्वाथ भक्षयति। देवो वा अस्यैष आलामानुषो यमित्यनेन दर्शनेवाव स्वयं य
जमानेन प्राशनीयमित्यभिप्रायः। अथ यस्मत्सक्षमिति यजमानभाममन्तु पहूतं तन्न प्राश्न
इति। इडां तु विशेषण तदुपहूतां प्राश्नासेव नेदसंस्क्ति तद्इसाद्यापि अनुयापत्नीसंयाजदेव
तानेज्येने। नाद्य निष्ठास्य युक्तं स्वयमानद्यामित्यभिप्रायः। एतद्देवास्येति होमानन्तरमेप्राशि।

117

तंभवतीत्यभिप्रायः। अन्येतु प्रसक्तमेव प्राशिष्यति। अप्राश्यमानेयजमानभागस्यपदे
शानुपपत्तेः। सर्वप्राश्नंतीडामितिसंबध्यते। अथ यत्र प्रति। यत्र काले होता प्रतिपद्यत
इडोपहूतेसेतंनिगदं तत्तदा चतुर्द्धाकृतापुरोडाशोमाग्नेयंश्याखांतरात् बर्हिषि सीदंतीति
बर्हिषत्। यथा बर्हिषद्भवति तथा करोति। बर्हिषि सादयतीत्यर्थः। न च चतुर्द्धाकृतस्य बर्हि
षि सादनं तत्र दर्शपूर्णमासयोः पितॄणां भाजनेन होत्रा क्रियत इति शेषः। पितॄणा
स विभागा इत्यर्थः। किं न सितत्प्योदीयते नेत्याह। किंतु र्हि तत्तुः संख्या सामाद्बर्हिः संबंधा
च्चाभक्तिमात्रमेतत्। तदाह च तत्सोवाइति अवांतरदिशो वै पितर इति। तासु हि पितृप
तेतेभ्यो दीयते। अथ यत्राहो। तदग्नीध आदधाति आङ्पूर्वो धदधातिरन्यत्रस्थाप
नेयुक्तोऽत्र तर्पणे द्रष्टव्यः। न चैष इडाभागः किं तर्ह्यन्य एवायमग्नीध्भागः। प्राशित्रं चेडा
च यत्राग्नीध आदधातीति तीडाया भेदेन व्यपदेशात् एतेन ब्रह्मभागयजमानभागयोरपी
डाव्यतिरेकः सिद्धः। द्यावापृथिव्यो वा एष यदाग्नीधः अग्निमिंधे दीपयति संमार्गे तेन
सन्नात्। स एव द्यावापृथिव्यो पर्ययति। धूमेनामूं वृष्ट्येमां। तेनायं द्यावापृथिवीदे
व सो द्यावापृथिव्यः। ७। अथ यत्रा। यत्र काले आशिखं उपहूतो यं यजमान उत्तरस्यां
देवयज्यायामिति होता आशास्ते तत्तदा न जपकः यजमान आशिषां तदर्थत्वात्। न द्याए
वात्रर्त्विजो यजमानाया शिष आशासते नाएवैनसतिष्ठ द्यासंकुरुत इति वाक्यशेषात्। ११७

मार्जयंते मन्त्रोक्तो चालंकारयोः चौरादिकत्वाण्णिच। शोधयसामानमित्यर्थः। अथ तेप
वि। यजमानो वै प्रस्तर इत्तरस्माद्बर्हिष उत्कृष्टतरत्वात्। प्राणो ह्यानोम विन्नेद्वित्वात्। अवि
सृजति संसृजन्ति॥ ७॥ आचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु अष्टमस्य
प्रथमं ब्राह्मणं॥ एवा एते उल्मुके। अनुयाजब्राह्मणमेतत्। अथाग्निं कल्पयति। तस्मिन्
क्रमे उल्मुके द्वे उद्धं नयंस अग्नितः पृथक् कुर्वन्त्यृत्विग्यजमानाः साक्षादध्वर्युरितरे तदनुज्ञा
ते। अथ कस्मान्न वहवएव साक्षाद्दूहं अनुयाजार्थं। कोऽनुयाजेषु तयोरुपयोग इति चेत्
यातयामाग तरसो गतवीर्यः। एनत् एतस्मिन्ननुयाजकाले अग्निर्भवति देवेभ्यो यस्मा
घस्तमूढवान् भवंति। ततश्च गतवीर्यत्वादनुयाजेष्वक्षमः स्यात् ताभ्यां तु प्रागुन्नीताभ्यां
पुनः संसृष्टाभ्यामगतवीर्यो भविष्यतीत्यभिप्रायः। अत एवाग्निकल्पनकाल उद्दूहंतीति ग
म्यते। अनुयाजेभ्य उल्मुके उत्सार्य देवयागाग्निं कल्पयंतीति हि तत्र गुम्यते। ते पुनरनुअ
नुयागे तीतेय पश्चात्संस्पर्श्य संगमयंति। अथ समिधं। उल्मुकसमासेन पुनर्नवीकृतो
ग्निः समिधा सामिधेनीस्थानीयया वैष तेजसा न पञ्चासमिध्यत इत्येतत् ताभ्यां द्वाभ्यामाह।
अथ संमार्ष्टि। संमार्गो द्वाभ्यामुच्यते। ससृवान् ससृतवानिति प्राप्ते तकारलोपः। अथा
नुयाजान्। अन्वानुयाजानमिति विधिरुपक्रांतः तस्माद् अनुयाजान्यजतीत्युप संहरि
ष्यते। यावा एते ने ति निर्वचनं। अथ यदनुयाजानि। सर्थवादसंबंधार्थः। पुनरुपन्यासः।

घहा॰ स्विपसाछंदोभिर्देवास्तर्पिताः अथोत्तरकालं देवैछंदांसि तर्पयानीति इति हासस्त
मधियज्ञं योजयति तद्दतः अनुयाजेभ्य आकृष्य मधियज्ञं किं तत् यछंदोभिर्देवास्तर्पि
तास्तस्य तद्यज्ञरूपं दर्शितं। प्रयाजादौ स्विष्टकृदं तद्दसर्थः। यस्तद्वितीयं तांतोदेवैछंद
सां तर्पणं। स एतद्दर्शनीयतदर्थत्वानुयाजाद्यं तद् इति दर्शयन्नाह। अथ यदनुयाजान्य
जतीति। स वै खलु। उत्तरस्यां कौडिकायां बर्हिषा जगत्त्वं वक्ष्यते। अस्यां तु गत्सा। अनुयाजेषु प्रा
थम्यकारणमाह। तद्दैतरत्र सामिधेनीषु कतिषु मरसंख्यया ल्पतमं सछंदो गायत्री प्रथमा
छंदसां यत्तेषु युज्यते सामिधेनीषु तत्तेन वीर्येण यच्छ्येनो भूत्वा सोममाहरन्। तच्चायथा
स्वं स्वं स्थानं विपर्यासं मन्यते विद्वांस। यज्जगत्सां परिमाणतो ज्येष्ठा यामेव तिष्ठमानाया
मल्पाक्षरा गायत्री प्रथमं प्रयुज्यते। तद्यथा यथं कर्तुमिहानुयाजेषु देवा जगतीं प्रथमा
कल्पयन् सा च जगती बर्हिरित्यभिप्रायः। किमर्थं नेसापयस्य समस्ता या ज्येष्ठा एक्षया
कनिष्ठं तत्सायमेव सतवस्यः प्रशंसनतरं यत्तेनेदमसत्तदनुकाराच्च। प्रजास्त्वपि यसापंवि
सवं धूकमादिनातद्दस्यः। वस्तुतरं प्रशस्यतरमित्तरस्मादपापान्माभूतिति। यद्देवा य
थायथं मंत्राकल्पयन्नेवं तर्हि जगतीं प्रथमं किं पष्ट्व्या किं बर्हिषा एतदाशंक्य बर्हिषो
जगतीत्वं वक्तुं बर्हिःशब्दप्रयोगे च कारणं वक्तुं पुनराह। स वै खलु। अयं वै लोको बर्हि
राख्यादेवतात्रेज्यते एषा अयं लोकः कथं परिवृढो हि सः एवमपि जगती शब्देन अन ११८

आह। नुषध यो बहिरस्मिन्नेवैतल्लोके नुषधीर्दधातीति बर्हिः शब्देन जगत्यामपीज्यमा
नायामयं गुणो लभ्यत इत्यभिप्रायः। यद्ययं लोको बर्हिर्बर्हिश्च प्रथममिज्यते तेन ततः कथं
तथा यथं छंदांसि कल्पितानि भवंतीति अत आह। तदिदमिति अयमेव लोको जगत्संबं
धाज्जगतीति तस्मादस्मिन् लोके बर्हिषीज्यमाने जगतीछंदसां प्रथममिष्टा भवतीस यथा
यथ्यपरिहारः। तज्जगतिं प्रथमामिति तद्बर्हिः प्रथममयजन् देवास्तज्जगतीं प्रथमामकु
र्वन्नेव यथायथम कुर्वन्निति हासन्दोषस्य पूर्वेण संबंधः। ततो एवैष यद्बर्हिर्यजति तज्ज
गतीं प्रथमां करोतीति तस्मात्पापवस्य संयथायथं करोतीति चोपसंहार इतिहासस्य इष्टव्यः।
अथ नराशंसं। नरः प्रजाः शंसंति वदंत्यस्मिन्निति संसरीक्षं नराशंसः अंतरीक्षमु वै त्रिष्टु
प्। मध्यमेत्वादेकादशाभागत्वाच्च त्रयस्त्रिदिशा आसनेकादशारुद्रसंबंधद्वादशा हापितथैवेति
हासो धियज्ञउपसंहार्यैयं नराशंसमयजन्। अकृष्टुभां द्वितीयामकुर्वन्। यन्नराशंसं
यजति तत्त्रिष्टुभं द्वितीयां करोतीति। अथाग्निरुत्तमो यष्टव्य इति शेषः॥१॥ गायत्री वा अ
ग्निराग्नेयी हि। देवान्यजेस। बर्हिरादिषु यष्टव्येषु बर्हिर्यजेसादिरूपे प्रैषप्रासे याज्या
वचने चेदमुच्यते। देवानिति बहुवचनांतेन देवशब्देनाध्वर्युः प्रेष्यति न बर्हिर्यजेसादि
होतापि सर्वत्र एवं देवमित्याह न बर्हिराद्येव केवलमित्यर्थः। ननु चोत्तरयोर्देवो देवस्या
अनुयाजाइत्याह न देवं देवमिति स समेवं नयथा भातास्वदशादिशाद्वेलनुवदिना व्मेद

119

वंशाद्वाद्वीसाद्विवचनमेतत् प्रतिप्रदिक्क निर्देशमात्रपरं द्रष्टव्यं किंपुनः कारणंव
र्हिरादिषु वक्तव्येषु देवानाह। यस्माछंदो देवस्या अनुयाजाश्छंदांसि च देवानां देवाः
परोक्षत्वाच्च देवशब्दः प्रशस्ततरो अतः छंदोवागायत्र्यादिर्वा। तस्माद्देवान्यजेत्येसेवा
ध्वर्युराह सेतमर्थं देवानां वैदेवाः संतिसादिना दर्शयति। प्रशावोहीति। देवत्वोपपत्तिः।
पशूनां च साक्षाद्देवत्वमसिद्धमितिगृहा हि पशावइत्याह। गृहभोगाः पशुमत एवेति गृहाः
पशवः गृहाणामप्यसिद्धं देवत्वमिति प्रतिष्ठा हि गृहा इत्याह प्रतिष्ठितं सस्यामिति प्रतिष्ठा
शरणं गतिरित्यर्थः। यश्च यस्य शरणं गतिरत्यंतोपकारी स तस्य देव इति प्रसिद्धं तस्मा
देवान्यजेत्याहेत्युपसंहारः। वसुवने। वसुवने वसुधेयस्येति सर्वस्य होतेति हेति संबंधः।
देवतायै एवेति कोऽधिकाद्धयेनास्यपदद्वयस्यांतरार्थव्याख्यानं तस्योपक्रमः सर्वत्रैवया
गे देवतायै व होत्रा वषट्क्रियते देवतायाए वाध्वर्युनाहूयते। एतदुचितं अत्रत्वनुया
जेषु न प्रसिद्धा देवतास्ति बर्हिर्नराशंसायाद्देवतात्वेनाप्रसिद्धेरग्नेश्च गायत्री प्रधा
नत्वात्। तेन वसुवने वसुधेयस्येतिशब्दाभ्यां अग्निमिदं चोपाददायताभ्यां बर्हिरादी
नुपलक्ष्य इदमग्न्यात्मकेभ्यो बर्हिरादिभ्यो वषट्करोति होताध्वर्युश्च तदात्मकेभ्य एव जु
होतीत्युपसंहारः अग्निर्वै वसुनिर्वसुर्हविलक्षणं भजति। इतरद्वा यजमानेभ्यो ददज्ज
नितीति वसुवनिः। इंद्रो वसुधेयः वसूनि हवींषि विधीयंतेस्मिन्निति वसुधेयः। वसूनि ११९

वादध्यातिदधातीतिवासववसुदेधेयः।कृसल्युटोबहुलमितिकर्तर्यधिकरणेवाल्युटः।न
तः किंएवंदेवतायैवषट्क्रियतइत्यभिप्रायः।ननुत्रासजगत्यादिभ्यश्छंदोभ्योवर्हिरा
दिशब्दकेभ्यः वषट्कर्तव्यमिंद्राग्न्याः किमापतितंनैषदोषः।इंद्राग्निभ्यांप्रसिद्धंदेवता
रूपजगत्यादीनिलक्ष्यंतेअसंबंधाभ्यामित्यतआह।अस्तिवेछंदसांप्राणानांइणाधिष्ठि
तयावाचाछंदांस्यभिव्यज्यंतइति।इंद्राग्नीएदेवताछंदसांततस्ताभ्यामधिष्ठान्यादेवतया
शब्द्याम्यासरूपापन्नानिजगत्यादीनिलक्ष्यंतएवमपिवसुवनेइत्यामंत्रितांतंवसु
धेयस्येतिषष्ठ्यंतांतकथंबर्हिर्वितिप्रथमांतेनबर्हिरादिनासंबध्यते।नैषदोषः।
एवमुहेतदितिध्रुवंद्वेअथैतेविभक्तिव्यत्ययेनचतुर्थ्यर्थेद्रष्टव्येइतिदर्शयति।यथापित्ववनै
नैवसामानाधिकरण्येनसंबंधः।कथंतर्हिबर्हिर्वेतुवसुवनेवसुधेयाभ्यांवौषडितिव
हिसप्तात्तिकाजगतीपित्वत्वाज्यंतस्याएवंइंद्राग्निरूपायैवषडित्यर्थः।ननुचात्रयाज्या
मुपपद्यतायमर्थः।शेषतुवषट्कारएवनास्तिदेवबर्हिर्वसुनेवसुधेययजेतितत्र
कथमिकवाक्यतास्यात्।तस्यापियस्काचार्येणवसुवनेयाचवसुधानायचेतिताद
र्थ्यचतुर्थ्याएकवाक्यतादर्शिताअथवाविनैवविभक्तिव्यत्ययादर्थोवक्तव्यः।हिभग
वन्वसुवनेग्नेछंदसोदेवताभूततत्रदासकत्वदनुगृहीतएतद्देवंबर्हिःशब्दकंछंदो
वसुधेयस्येंद्रस्यस्वरूपमधिष्ठायवेत्त्वितिएवमपिचेंद्राग्निसंबंधकीर्तनमात्रादेव

देवतायेषट्क्रियतइत्यभिप्रायः।एवंतावद्वाक्यांतरोर्थः।हे वसुवनेऽग्नेवसुधेयस्यप्रशस्यस्यधे
धेयस्याज्यभागस्यावतुदेवंबर्हिरितिवाक्योर्थः।अथोत्तमाप्रयाजानुयाजावाएतइति
प्राणापानावेतइतिस्तवयति।तेऽश्वसदृशैरेवमवितव्यमित्यभिप्रायः॥७॥इत्याचार्यह
120 रिस्वामिनःकृतौशतपथभाष्येहविर्यज्ञेष्वष्टमस्यद्वितीयंब्राह्मणं॥७॥ ॥सर्वेषुचो॥
यूहति।ऊहवितर्कपूरणे।तत्रद्रष्टव्यः।अन्योन्यविपरीतंनामयतीपरूपन्यासमात्रमे
वैतत्प्राशनेकगुणश्रुतेसूत्तरावेवविधीमनितव्यौ।अग्नीषोमयोरितिलिंगकमाख्या
प्रासमात्रानुवादः।जहूंप्राचींदक्षिणेनपाणिनाऊहतीत्यनुवर्ततेएषातावदेकोविधिर
परोध्रुवमूहंतंतप्रतीचींसव्येनपाणिनेतियदिस्वयंयजमानइतिलिंगात्प्राप्तस्ययजमानस्या
नुवाचएवमेवयद्यध्वर्युरितिमंत्रोसत्तिरपरोध्वर्योरनुवादइपौर्णमास्यामित्यपिलिंगि
क्याएवव्यवस्थयानुवादइअनुवादेनसतियदिकालवचनः।पौर्णमासीशब्दोयदिस्यादा
पवचनोनकश्चित्कर्मणिविशेषएवंयथादेवतंयूहतीत्यर्थः।वत्तायविधिः।ततश्चा
ग्नेरग्नीषोमयोरितिपौर्णमास्यामग्नेर्विष्णोरिंद्रस्येतिसान्नाय्ययाजिनोमावास्यायां
प्रयोगसिद्धः।ननुचयायायत्रयस्यदेवतानांनातत्रतत्रेत्यस्मिन्नर्थेअयमव्ययीभा
वःसमासोयथादेवतमितिततश्चप्रयाजादिदेवताभिरपिव्यूहनंप्राप्नोतीतिनैषदोषः
प्रधानदेवतेअग्नीषोमाविंद्राग्नीयानुकस्यएवंशब्देनप्रधानदेवतालक्षणमितिप्र १२०

कारमनिदिश्यतेनातश्चप्रधानदेवतताभिरेवव्यूहेतनसर्वाभिरित्यर्थः॥छ॥यजमान।
प्रसंना।एतद्वाएतत्।यस्मादेतत्समानेअभिन्नेव्यूहनकर्मणिविलक्षणमाक्रियतेभि
व्यज्यते।भोक्तृत्वभोग्यत्वंचतस्मायत्तानुकारेणभूतेष्वपिसमानादभिन्नात्सुरूपाद्दत्ता
भोक्तापतिःआद्याश्चभोग्याश्चभार्याजायेतेयथासमानेकर्मणिजुहूपभृतौतथाच।
ननुचसमानजातयोर्विवाहएनास्तिकुतोभोक्तृभोग्यभावः।यश्चान्यायेनकश्चिद्दर्ते
ततनसयत्तानुकारःस्यात्किंतर्हियजनेकत्तानुकारःस्यात्तत्समेवंव्यवहारस्ययत्तमूल
त्वादन्यायस्यापितमेवव्यवहारंस्ययत्तमूलत्वाद्दर्शयति।इदमासतेधुनापीति।कथमा
सतेदीव्यमानारममाणाःपरितुष्टांतःकरणाःणाकार्यकारणइवपरिघूर्णाइत्यर्थः।कथं
दीव्यमानांविदेवंदेवैर्व्यवहार्यंतस्मात्सान्येभोक्तारोभोग्यैःसहभोग्याभोक्तृभिःसहदीव्या
महेव्यहस्यव्यवहस्यकथंव्यवहस्यव्यवहर्तॄणामभिप्रायेणव्यवहारंदर्शयति।इदंप्रत्यक्ष
मेवविवाहेनवयंसंगछामहेएकस्मादेवपुरुषान्मूलभूतादुत्पद्यपुनरेककुटुंबारंभेणसमा
मानापत्सारंभेनत्वसंजुग्मामहइतिभर्तॄणांयोषितांचाभिप्रायवचनंचएवंव्यवहारं
दीप्यमानाआसतेपुनःसंगछामहइत्याहुःकिमनंतरएवपुरुषेनेत्याहचतुर्थेवात्ततीये
वेत्यर्थः।तथाचकाण्वानांतृतीयेपुरुषेसंगछामहइतियुज्यतेचतुर्थेसंगछामहइतिसौ
राष्ट्राणांव्यवहारःतृतीयेसंगछामहइतिदाक्षिणात्यानांव्यवहारः।तेहमातुलदुहितुः।

121

स्त्रिषुपितृष्वसृपुत्रेषुसंगच्छंतेतेनचमूलपुरुषाद्गण्यमानास्तृतीयाभवंतितच्चैतस्माल्लिंगा
त्एवंदीव्यमानाआसन्नइतितच्चनान्यातजातीयाःसदृशाःश्रेयकर्मणश्चतुर्वर्णांतरस्यां
संततराइत्यर्थः।ततःकिंएतस्माद्दैवश्रुग्व्यूहनात्कारणात्तथाभवतीतिशेषः॥४४॥अथजु
ह्वा।समनक्ति।संश्लेहयतिजुह्वापात्रेणार्थात्तद्धृतेनाज्येनयथादेवेभ्यइतिपरिधयोपिस्वग्न
योदेवायेस्तेपिदेवपात्रेणदेवानमर्हंतिपालयितारातुसमग्नमितिसभिप्रायः।आहोषीद्धुतवान
ध्वर्युःसमतिष्ठिपत्।संस्थापितवान्।सममनक्ति।सत्रएतेमंत्राएषामेकैका।एकैकानुपधा
नक्रमेनयथाक्रममनक्ति।एतेभ्यस्त्वसेवेतद्याहेत्सापिप्रसेकाभिप्रायंवसुभ्योदेवेभ्योर्थाय
त्वामनज्मित्वयिपार्थिवाग्न्यासकेत्तसेपार्थिवावसवत्प्यतेवस्त्वर्थंत्वामनज्मीत्यर्थः।ए
वमुत्तरत्रापियोज्यं।अथपरिधिः।अभिपद्यभिगम्यहस्तेनालभ्येत्यर्थः।परिधिभ्योहीति
मनुसूक्तवाकप्रैषायेतदाश्रावयितद्वारेणचसूक्तवाकदेवताभ्यःप्रस्तराएवापरिधीनां
मापतति।समसमेवततत्।देवत्वाधत्तासामतःपरिधयस्तेनप्रसिद्धयज्ञोपकरणेनाश्रव
णेनपरार्थेनारोप्यालभ्यक्रियमाणेनलेत्यातोयज्ञभाजःकृताभवंतीस्रूपकारमात्रलक्ष
णार्थात्तादर्थ्येचतुर्थ्यश्रयुक्ताप्रसक्षांअव्यभिचारियज्ञरूपमाश्रवणं।तेनसप्रसक्षोय
ज्ञजुहूस्तुहोमेषयज्ञेष्वपिभवतीतितत्रतथाप्रसक्षोजुहूांजनेयज्ञः।सआश्राव्यादे
सावाएतेहोतारोयत्परिधयइतिप्रतिज्ञा।अग्नयोहीतिहेतुवचनंदृष्टाइतीषितव्या। १२१

ख्यानंअधिष्ठासांतितादृइत्यर्थः॥ अथप्रस्तरस्वगा॥ अव्ययमेतत् स्वस्थामिगामिवच
नंस्वस्थामिगामिनंकरोतीत्यर्थः॥ अगआगमन् गतरइत्यर्थः॥ अपिनयति। संनयति।
सयदिच्छकाम्यतयामंत्रविधायनिसतमेवविभक्ते। तमेतैनैवादती। नेतियद्दाप्लवेतिस
सर्वदेवदृष्टिस्तुखंततश्चसर्ववृष्टिकामइत्यभिप्रायः॥ ततश्चस्वर्गादिकामेनाप्यवि
रुद्धता। न्नयोक्तव्यएवैषआकृतिमेवैतदितिअजाननायंहोमयोग्योभवतीत्यभिप्रायः।
सवाअग्नंअग्नमिवजुहूः साल्कपम्वंतंहित्वाहवनीयंसाविघातिमध्यमिवोपम्वत्सा।
पिहिवेदेर्यजतिस्थानंयावदुत्क्रामतिमूलमिवध्रुवानहिसाचलनिक्कचित्। सोनत्ति।
व्यंतुस्वादंतुइमंप्रस्तरंदेवाः। याभ्योहाप्यतेकीदृशंचयपक्षिभूतंगनंससेनाहवनीयं
कोलोवेसेतंमंत्रार्थं। वयएवैनमितिदर्शयति। सहरति। इयंभूतेतियथापृथिवीमूल्य
मूलान्नसंस्पृष्टापृश्निस्तघोगाधवत्साकाम्याएवंचगपिदार्भमयत्वान्मूलितांतेनोपे
ताघ्रतेनवामूलेनततश्चइयमिवभूतेसेतमर्थमनेनाह। वृष्ठाद्वाउग्नसत्कभूतंभूता
नांसाद्विजायतइतिवृष्ट्यायहनप्रयोजनं। अथैकंतृणं। यदेकंतृणमपगृण्हाति
तथाक्रियमाणेयजमान। ज्योक्चिरंजीवति। एवंतावत्कृत्स्नानुप्रहरणकृतदो
षपरिहारायोपगृण्हातीत्युक्तं। अधुनातुअन्यकृतोप्यायुषेः क्षयोनेनायंग्रहणेन
रक्ष्यतइतइत्याह। यावत्उत्थाद्दश्वाथेयावन्वेहलोकेह्यपूर्वकर्मोपात्तमायुस्तस्मैवै

122

चैतदपगण्हातीसेवंशब्दसमुच्चये॥ तन्मुहूर्त्तं॥ प्रसंन्ना॥ तंप्रांचमन्त्र॥ तंप्रकृतंप्रस्तरंप्रां
चप्रागग्रंस्रुक्प्रागेडक्तप्रायेकेवलासमस्यतिसमग्नमेवसप्रिक्षिपति॥ नमंगुलिभिरेव
योयुज्येरन्॥ युपरूपलुपविमोहने॥ पुनःपुनस्तंमूर्द्धयेयुर्नकाष्ठेहस्तेनोपरवेयुरित्यर्थः॥
किंकारणंदारुभिर्वैरंतरंमानुषंशवंचिरूषंतिरूषीगतोनयनेत्रदृष्टव्यः॥ विस्मारयंति
सुदग्धात्तायेत्यर्थः॥ तदुपचारास्ययज्ञियस्यविलक्षणेणोपचारेणभवितव्यमितिनेत्तथे
त्याह॥ अथाग्नीद्॥ प्रसन्ना॥ अथाहसं॥ संवदस्वेत्यादीनांव्याहृतीनांवाक्यस्तावदर्थः॥ अग्नी
दध्वर्युं॥ प्रष्यतिसंवदस्वत्वंमयासहशंयुवाकप्रैषार्थमितितमध्वर्युःपृच्छतिकिमगम
त्प्रस्तरस्त्वाशरीरोयजमानस्वर्गलोकंकिंदग्धःप्रस्तरइत्यर्थः॥ अग्नीत्तगान्नितिप्रतिवच
नंगतोयजमानदग्धइत्यर्थः॥ अध्वर्युस्त्वामहमघेवंततःशंयुवाकपरिधिप्रहरणयोः
कालोवर्त्तनेनतस्मात्श्रावययहोमारमाकर्णयेत्यर्थः॥ अग्नीत्ताहवौषट्स्त्ण॥ न्येवाम
वहितोब्रूहित्वंयद्विवक्षितमिति॥ स्वगादैव्याहोतृभ्यइतिशंयुवाकप्रैषः॥ हेहोतःशंयोर्ब
हिस्पसस्यऋषेऋषेरार्षंब्रूहिस्वगास्वस्थानगामित्वंदैव्यादेवेभ्योहोतृभ्यःपरिधिशरीरेभ्या
स्कुहूयतांपरिधयइत्यर्थः॥ मानुषेभ्यस्कहोतृभ्यःस्वस्तिरविनाशोस्त्वित्येवंरूपंवाक्यंब्रूही
त्तिनिस्रूसांकेतकंगूढतरमर्थंव्याचष्टे॥ अत्रचयथैवप्रहरणसंबंधायाव्याहृतयोनुषंगा
त्प्रस्तरस्थत्तांतंप्रकाशयंतीतिदर्शयति॥ संवादयेनंदैवैरितिप्रियमिवातिथिमादृतैर्दैवैः १२२

संपाभाषयेत्यर्थः। ततिश्चलुपमन्नदर्शयति। अग्नीनग्नीदितिगमनइच्छमेतमेवाग्नीधं पृच्छति किंगतोयजमानोयेनसंवाघते। गतइतीतरेणोक्तेध्वर्युराह तमेवंतर्हिमद्वचने नश्रावयेनमितिअग्नीत्साहश्रौषडिति विदुर्वैएनमिति जानंसेवैनंतद्देवाउपकारित्वा दनाख्यातमपीत्यर्थः। अनुवैएनमनुस्सतेति पूर्वमेवायंवाश्रौषडित्यस्यार्थः। इत्थाहस्त्व। नइस्मैमानुषायेति प्रयोगेबहूनांमानुषाणाहोतृणामभावादेकवचनस्थानएवेतद्ब हुवचनमितिदर्शयति। अथपरिधि। प्रसंन्ना। अथजुहूं। संप्रगृह्णाति। संगतेउहूंगृह्णा ति। संस्रवहोमायकृतएतएतन्मंत्रवर्णाक्तौध्वाक्यशेषाद्वाहुतिमितिपरिधिसंस्कारा र्थांकांनिवर्तयति। एवंसत्यासंक्रमनेयद्दैहविरशुक्तंयदभिघारितंतुजुष्टंतन्मेध्यमिति वचनाद्धविरभिघारणीयमनंतरमेवचहुता। परिधयस्तेभिघारिताआहुतिर्भवंति अतस्तेषामाहुतित्वायये तेस्रुचौसंप्रगृह्णेतेनपृथगेवसंस्रवहोमःकर्मेतितंन्निरा करोति। अतएवपरिधयआहुतिरूतायत्तेआज्येनज्योहवेनात्तासूक्ष्मानतेषांआहु तित्वाअरम्भुवौसंप्रगृह्येते। किंतर्हिआहुतिर्भूत्वाइदमेवाज्यंदेवलोकंगच्छेदितिएव मर्थंसंप्रगृह्णाति। यथैवप्रस्तपरिधीनांस्वगाकारोनुक्तएवमाज्यशेषस्यपिविलग्न स्यत्सभिप्रायः। सर्वैविश्वे। अपित्विसोमागिन्योत्रवयमपिसेवंमन्यंते। संसंप्रगृह्य। संस्रवोह्येवेतियवायःपरिशिष्टःससंस्रवःतदेतेद्भाजःसस्त्रवभागाएवंभवतीसभि

प्राय:। प्रस्तरश्च ही ति प्रस्तरे परिधिषु कृतेषु तद्दितो ग्निश्चारीरं येषां ते प्रस्तरेष्टा: परिधेया
श्च भवसे वेत्यभिप्राय:। स यथस्यान: विमुंचति। जुहूपभृतौ यत्तो युनज्जामे ति व्याख्यानं।
युजो हवाए ते। विमोचनावाद्दोयं। तत्र यज्ञं वा अनु प्रयाजा इत्सभूतं वक्ष्यते तदुपक्रमा
र्थं युजो यो क्तव्यावस्थावेते मज्ञस्य यत्सु वा विसाह। स यन्नि धाया वद्येदिति प्रसंगे ना
र्थ प्रासंचरकश्चु ति प्रासंचनिधायावद्दानं प्रतिषेधति। वाहनं वाहयति तदभिवाह
नमश्वादि यथा न द्वाछे तु अध: पतेत् वाह्यमानं एवं निधानं स्रुचो: प्राग्विमोकाद्य
श्चलनं तद्यज्ञस्य स्यादि स र्थ:। नए न स्विष्टकृती ये चरता युक्ते न स्विष्टकृ ति अभित
इति शेष:। विअ परिसमाप्तोर्थाविमुच्यते स्विति विमोचनं स्थानं तदागछत:। ते न तत्र
सादयत्यध्वर्यु: तत्र विमुंचति विश्रामार्थे पुनश्चानुयाजेषु प्रयुक्ते तदंते च विश्रामा
र्थमेवमपुनर्विमुंचति पुनश्च संप्रगृण्हाति प्रयुक्ते तदंते च कृतार्थ: संगतगंतव्य: सुवि
युक्ते करोति मंत्रेण देश्या नियमेन च गम्यत इति न गिरध्वागंतव्य: या गतिं यमध्वानम
भिगंतुं युक्ते नां गतितमध्वानं गत्वा विमुंचते यज्ञं वा अनुजप्रा जा इति आधिपत्तिक
यो र्योग विमोकयोर धिभूतवचनं। साध्या इति सुम्ने इत्यस्य व्याख्यानं साधावि ति सुम्न इ
त्यस्य सुम्नं सुखं तच्च साध्वि त्यभिप्राय:॥ ७॥ आचार्यहरिस्वामिन: कृतौ ग्रात पथभा
ष्ये अष्टमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणं॥ ७॥ समाप्तश्चाष्टमो ध्याय:॥ ७॥ सयत्रा हिषिता:। १२३

123

अध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषसंयुवाकप्रैषसंयुवाकप्रैषश्चाधस्तादुक्तस्तत्प्रसंगात्सूक्तवाक
संयुवाकयोर्होतत्रयोरेतद्ब्राह्मणं तत्रापि सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवक्षुः कालसंबद्धं
गतमुपादाय प्रयोजनमाह। सयत्राहेति यस्मिन्काले ध्वर्युराहेषिता इत्यादि अनन्तर इ
ति सर्वनामव्यसयो द्रष्टव्यः। ननु ऊर्ध्वं होता यदाह। इदं द्यावापृथिवी इत्यादिना सूक्तान्या
हेति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनं शोभनार्थत्वाच्छोभनावचनानि सूक्तानि ततश्च सूक्तानां
वाकं वाचकोग्रंथः सूक्तवाक इत्येवं सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः। यजमानायेति
सूक्तके वा संक्षेपेन नाणार्थाभिधानं यदपि वा अतीतार्थकीर्तनं तदप्यपाशीः परमेवेति द
र्शयिष्यति। तद्यदत्रस्यैवैतत्संस्पष्टि मारायस्त इति तद्वाएनदिति कारणविवक्षयोपन्यासः।
यत्त्वं वा एषः। यतेमानः मा अजीजानत जनिवान् तस्मै आशिषं सन्नमायामीति मन्यमा
नो यत्तः यजमानः मुत्तरकालं संनयति नप्राशिस्यभिप्रायः। देवान्वा एष। तच्छब्दः समुच्च
ये ऋग्भिश्च यजुर्भिश्चाहुतिभिश्चेत्यर्थः। देवान्प्रीत्वा तर्पयित्वा शास्त्र परिषदीव संप्रश्नेसं
इत्वा तेषु तेषां मध्ये अपित्वी भागी भवतीति। भागिही भागं प्रार्थयमानो लभते नानागीस
भिप्रायः। अथ प्रतिपद्यते। होता वक्तुमारभत इत्यर्थः। इदं द्यावापृथिवी इत्यादि। सूक्तवाक
स्तत्र। यद्धोतवत्तु हे द्यावापृथिव्यौ इदं तावदुभयोः प्रसादादस्माकं कल्याणं जातमेव किं
भद्रोरिद्धवं नः सूक्तवाक देवाः सूक्तवन्तो वयमित्यर्थः। अत अपि नमोवाकमं नादानवच

नंच प्रासवंतः। यत्तेतद्द्वयमपि भवतिर्देवतादृष्टिः। अस्माभिरित्यर्थः। अधुनानुग्रवयो
रेव प्रसादादिदं सूक्तोच्यं सूक्तवचनमध्यास्मेत्यासीः। अग्नेत्वमित्यग्निं होतारमुपधावति।
विदित्वामामधिष्ठातुमर्हसीत्यभिप्रायः। उपश्रृण्वत्यो द्यावापृथिव्योरित्येकांते मन्त्र
कपि कुर्यात्। नजनसंस्मार्यदित्यभिप्रायः। नुमतती साक्षीर्यजमानप्रत्यक्षीकृत्यतयो
राविदि अग्निरिदमित्याद्यामिथो हेतुवचनं यस्माद्यापृथिव्योररनुमन्यमानयोरग्न्याद
यो हविः स्मजुषंत मस्माद्यावापृथिव्यो नुमतत्वादिगुणेत्तमिरितिसंबंधः। अस्यामध्ये
दितिपरोक्षस्य यजमानतस्माभ्याशिषः आशास्ते। उत्तरां देवपत्न्यामित्यादियदनेन हवि
षेत्यादित्य एवसमासेइदं वचनमोदेवेभ्य इति याचितेभ्यो निन्हव एवमेवार्थं भद्रं स्वभूरि
त्यादि विवृण्वन्दर्शयति। असरास्मयतामित्येतदार्थासूक्तवाअमित्यस्य पर्यायवचनं अ
रात्मेन्यस्याप्यन्निद्यासस्येतत्सपर्यायवचनं संसाधितवंतो लब्धवंतो यज्ञं वयमित्यर्थः।
उपश्रुती उपश्रृण्वती स्वपश्रुतिः ततः सप्तमीद्विवचनं उपश्रुत्योरितिप्राप्ते तत छांदसः
पूर्वसवर्णः। उपश्रुती इत्युपश्रृण्वत्योरिति दर्शयति। दिवस्पृथिव्योरित्यस्य व्याख्या समा
धिः। द्यावापृथिव्योरिति उमन्वती। अवतितर्पयति नुमन्वती। संगवी। स्त्रांवतोगवीन
संगवीसंगव्यावितिप्राप्ते पूर्वसवर्णः। जीवदानू जीवनस्य। दाश्रोः अवसनशीले अत्रस्तू।
अत्रस्तु वते उपासीनो वान्वास्यतीति देवधर्मं यजमानेन दर्शयति। नासकस्माद्वनस्प

त्रासीरिति। अप्रंवोदप्रवेदनंप्रलाभः। नास्तिप्रवेदनमेनयोः अप्रवेदे दुर्लभे ताहक्षौचोपासीनस्य
पुष्टपुष्टिरिसेतदुर्लभवतानभवतीसेतन्मातरुदंपुष्टंकश्चिदपिप्रविदनमालत्तिनिदिशति।
उरुगव्यतीगावः अवंतप्यंसस्मान्निति गव्यूतिः। गोप्रपचारसान्वक्षेमउवर्भवति। व्याघ्राभये
त्रसंतिनदूरंगन्ताक्षानोगच्छंतीसच्छ्रीगव्यूतिर्नभवतितेनगवांक्षेमहेतूद्यावापृथिव्योतामित्यर्थः।
अभयंकृतावितिसामान्येनाभयंकारेस्यानामिति॥ दृष्टिद्यावावृष्टेर्वाआददातेर्वनिप्॥
यकारश्चागमः दृष्टिदातारावितिप्रामेरांसयोसरानिस्ट्सिः स्तांनापना। इतिरीत्यासुष्ठु
वर्षवितारावित्यर्थः। शंभुवौदुखोःपसमनेसेभावंयतनइतिसरशंभुवौसामियोतिरिसर्वेण
प्रार्थनीमयः सुखंअनुकूलंवेदनीयंनद्भावयनःमयोभुवौ। उजवलप्राणनयोः। ऊर्जमतीस्
कूारसःसोमयोरस्तीसूर्जस्वसोऊर्जः मतुपिअसुगागमः मकारस्यचवत्वंएतदाह। रसवं
सोतेस्तामित्याहेति। पयप्यायनंस्थावरजंगमानांनोपघातंतद्सोतदाह। उपजीवनीयेस्ता
मित्येवैतदाहेति। सूपचरणाअकृच्छ्रेणोपचर्यतइतिसूपचरणाद्यौः साहविरुद्धाअकृच्छ्रेणे
वोपचर्यतेएवंस्वधिचरणापृथिवीतस्यांहिदृढायामकृच्छ्रेणचरंति। छंदसिगत्यर्थेभ्यइति
खल्वार्थेषुअस्यः एतदाहसूपचरणाहतेसावसित्यादिनाआवेदनमाविन्आवेदनेना
भिलक्ष्यतेयस्याजानतःशक्तस्यपत्क्रियैनेरानदनुमन्यतइति। अग्निरिदंहविः। तदाग्ने
यमितिसमस्तार्थवचनंपदेतदग्निनाहविःसेवनमतीतंकार्यतएवंतावतआग्नेयाज्यभा

गइत्साह। अथवा चाज्यं च सोभागाश्चेत्स्याज्यभागः आज्यमेव भाग इति मः शब्दार्थं दर्शयति। एवंप्र
योजनेन यागो लक्ष्यते। अजुषतेत्यादीनुशब्दानां तेव्याख्यास्यंति। अथ यथादेवतं। यायादे
वतायष्टव्या तां तामाहेति वर्तते। प्रयाजानुयाजा या जा वै देवा आज्यपा इति प्रयाजानुयाजदेव
तायै देवा आज्यपा इत्यर्थः। अग्निर्होत्रेणेतीच्छंभूत लक्षणे तृतीया होत्रेण देवताकानेन कर्म
णा प्रयुक्तोग्निरजुषत स्विष्टकृदित्यर्थः। एवं यादृष्टाद्रसे तत्तत्पथादेवतत्स्यार्थं स्फुटीकरोति त
तश्चेष्टादेवतावाचिनामेव देवतापदानामस्मिन्प्रदेशे मंत्रत्वागतेव विकृताह विधौ सेत्स्यतः।
प्रकृतौ च पौर्णमास्यममावास्यदेवतापदानां व्यवस्थां भविष्यति समन्द्धमासा शास्त्रत्रइत्सेनुप
पन्नं भूतानुवादस्वरूपत्वादजुषतेन्यस्य यदपि हेतुवचनं यद्धिदेवा हविर्जुषंते। तेन हि तन्मह
ज्जयतीति दद्यादाशीष्टं न साधयति। किं तर्हि उमत्वतीत्वनेत्वे स्मिन्यज्ञे यजमानद्यावापृथि
वीतस्या आशिषो होतुले नोच्यते ग्निरजुषतेति तयश्च यस्माद्यावापृथिव्योरा विद्धिअग्निरजु
षत तस्माद्यावापृथिव्योउमत्वतीत्यानि साशीपरमेवर्तीत जोषणकीर्तनमिस्रूपपन्नं। यत्तु सम्प्र
ध्याशीर्वचनं। यद्धे देवा हविर्जोषयंत इति स्वैरनुच्चैरेः सेवंते तेषां हि बहूनां तत्सयेनयेत्स्तोक
मपि यजमानदत्तं हविर्नंतद्बहुकुर्वंतीत्यर्थः। महो ज्यायो कृतेति पूर्व एकवचनांतं व्याख्याय परं दं ब
हुवचनांतं व्याचष्टे व्याख्यानं च। व्यापितत्यापनार्थं। यज्ञो वै देवानां महः महनं पूजा विभूतिः।
तं च यत्तं देवाद्वृद्धतरं प्रशस्यतरं प्रगवस्थानः कुर्वंति। अस्यामध्येतदेनं प्रसक्षमिति श्रुतया १२६

आशिषो विशेषेणनाम्ना नो देवदत्तादिकायाया इडायां उपहूतोयं यजमान इति आशीः श्र
द्धाभावान्नाम्ना वाच्ये परोक्षमाशीषा संपादयति। दीर्घायुत्वमा। अमुत्र इडायामुत्तदेवयज्या
मुपहूतोयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामितिह प्रसक्षं श्रोत्रे दीर्घायुत्वमामेश्वर इत्यर्थः।
सुप्रजास्त्वं प्रशासनं प्रशास्यं तेन देवाः प्रार्थ्यमाना इति प्रशासनं पुरुषस्यासाक्षात्स्वार्थप
रत्वं कुर्यादित्यर्थः। उत्तरां देवयज्यामिति एवं तद्देवार्थाशीः पूर्विका स्वार्थासीरन्। यजनी दे
वानां भवति। यज्यायां च यथा जीवनादित्रयमंतर्गतं तथोक्तमेव। भूयो हविः। तद्देवतदिति
यद्देवेन सूर्वजीवनादिवयं देवा पुरः सरमुत्तरां देवयज्यामिसूक्तं तदेतद्भूयो हविः करण
मिति। किमर्थं नहि तद्देवोच्यते। देवार्थभेदात् अन्या हि उत्तरा देवेज्या पुनर्यागमात्रमन्य
द्भूयो बहूह विष्करणं प्रयोग वा कुल्यात्मक मनल्पेह विष्करणं स्याः। पोनरक्तं सजाता अजान
रः आत्मिकास्ते प्राणास्तेषां च तस्या संभक्तिः स्तेर वियोगः। सजातवनस्य। वनतेर्ह्नः कण्वा
दिभ्यो यत्। वचनं वनस्य। दिव्यं धाम। दिविभवं दिव्यं। देवलोके मे पीति योजयाते स एवम
र्थं इह तावन्ममास्त्वेव येन कार्यं देवलोकेपि मे कथं। नाम स्यादिति। तत्र स्थानमासान आ
शास्त इत्यभिप्रायः। अश्यात्। अशू व्याप्तौ। प्राश्यात्। प्राप्नोतु। ऋध्यात् समृध्यंता। ता वा ए
ताः पंचाशिषः उत्तरे देवयज्या भूयो हविष्करणं। सजातायनस्यादिव्यं धाम यदनेनेतिकर्म
फलं समीहितं। एताः पंचतिस्र इडायां देवेज्या हविष्करणं। देवा सइदं हविर्जुषंतामिति वी

126

यंगायत्रीवीर्यवतांश्येनोहिभूत्वादिवःसोममाहरत्।मातोभूयसाः।व्याख्यांनराधीतानांप्र
तिषेधः।अपीद्वेका।भूयस्त्वेकारणंप्रदेशांतरउक्तं।नूनाइमाप्रजाःप्रजायनेनघ्रूःश्वेम
समुत्तरावदिति।राद्धं।तां।रासुदाने।इदंकर्मभिम्यज्यमानमनुमन्यंतामिति।राद्धिः।तद
ग्निर्होतादेवेभ्योवनुतांयाचने।यच्चतां।वयंचमानुषाहोतारःआत्मनिवक्तुवचनं।अग्नेः
अधिक्याद्वाग्निरितिसस्यपंचम्यांनत्वद्योतनार्थः।अनेकपंचम्यर्थसंभवेपादानार्थत्वद्योत
कइष्टंचवित्तंचोभेचद्यावापृथिवी।एतंचयजमानमंहसोविधायतामिति।संबंधः।इ
ष्टंकर्मयाज्ञंसर्वकालंमनोरथैर्वास्थितमित्यर्थः।।चित्तंदेवलब्धंदेवेप्राथितवंतऋत्वि
ग्यजमानाःयत्तंतमविंदन्।विद्लाभे।लब्धवंतः।तदुहेकाउभेचमानांद्यावापृथिवीइत्येवं
होताब्रूयात्।एकआहयजमानस्यवैयत्तआसीः।किंतत्रतत्रऋत्विजानकिंप्याशिषऋत्वि
जामित्यर्थः।कथंयांकांचसर्वामित्यर्थः।आशिषमाशास्ते।यजमानस्यैवसाभवति।।
नत्विजातनस्यैवयवमाहोतेचमेति।नसक्कश्चिदाप्यतामाशिषंप्रतिष्ठापयति।कथंयत्रभ
याप्रतिष्ठातव्यंयजमानेतत्रसंनाह।यत्रात्मनितत्रमानप्रतितिष्ठतीति।तस्मादुब्रूदुस्तन्वे
नमित्येव।नउभेचमेतीसेवशब्दस्यार्थः।इहिगतिः।इहयजमानेगतिःप्रतिवाभस्यवन
तीयस्यसाधुनःअस्तितिशेषः।तघदेवयत्तस्यसाधितिअसाध्वपिकिंचिद्दिसाघस्तित
त्यजमानेमाभूदित्यर्थः।इदमितिनमस्करणंप्रत्यक्षवदाहनमस्करोतिहोतादेवेभ्यःवेग १२६

ण्याच्छांकानिन्द्रवायपत्तकृतकद्र्थनानिन्द्रवायवेचेत्यभिप्रायः। अथ संयोः। शंयुर्नामाब
र्हस्पतेः पुनः सयावदत्र लोकेऽभ्यास्ते तावत्ताद्दशीयज्ञस्य संस्थानं भवतियाहस्त्रीसंविदांच
कार। धुलोकंतु गते शंयो नतस्समानवीर्याकनीयसीसंस्थाभवतीत्येतदितिहासेनाह।
शंयोर्वाकमितिविशेषतः आह होताध्वर्युनाणाप्रेषितः सन् अंजसा कृत्स्नम्यागिस्य
र्थः। सत्वकश्चित्काल देवलोकं समीपायपअपिगतः। नत्तद्दातत्क्षिशानंभवितव्यतावच्छांद
वअंतर्हितं विछिन्नं मनुष्येभ्योबभूव। तद्वाकृषीणां। कनीयस्याः संस्थायाः प्रतिसाध
यंतदृषिभिस्तत्कालेऽश्रुतां कनीयस्याश्च कालं स्याविदित्वातामेवावानारितवन्तः। स्त
स्यान्यूनवीर्यतायै। आहतेतामेवेति। यच्छं योर्वाकमकुर्वन्। समप्रति। यच्छंयोः संबंधे
संस्थानं संयुनादृष्टं ततनाआवृणीमहे प्रार्थयामहे। कीदृशं गातुंगमनंयज्ञायधुलो
कगमनंयज्ञपतयेपिचयज्ञेयययजमानेचदैवीदेवेषुभवास्वस्तिरं विनाशोन। अस्मा
कमस्तु स्वस्तिश्च मानुषेभ्योमानुषेषुचनः अविनाशोऽस्तु तद्इति। सेतिकुर्वन्स्वामिनंव्य
पदिशति। उर्ध्वं देवलोकं जिगातु जयतु भेषजं संसारव्याधिविनाशनं यस्तारव्यं यज्ञेन
हियोजितः सयजमानेनजीतएव भवतीत्यभिप्रायः। संनोअस्त्विति यज्ञे गच्छंतितद्गु
कारणेनद्विपदादेरपिगगनंमाभूदितिशंसुखमासास्तएवमेवमंत्रार्थंब्राह्मणं व्याचष्टेत
स्रसत्रमेव। अथानये। अथानयादक्षिणस्यपाणेः कनिष्ठिकायाएवमित्यभिनयेनदृष्यि

व्याउपदर्शनं दर्शयति। इयं वै पृथिवीति वाक्यशेषाद्न्येत्तनया। यसेवं मंत्रं मन्यंते अ
नयैवं सन्नेन मंत्रेणोपस्पृशति। किं वाक्यशेषात् पृथिवीमिति तेषां मतं कनिष्ठिकया पृथिवी
मुपस्पृशतीति। काण्वश्रुत्स्कपराधः कः पुनः रुपस्पृशति। यस्तो हेतोन्वाहृयतमुपस्पृशति।
127 अमानुषत्वं वा एतदिति। अग्निर्देवो दैव्यो होतेति त्रियमाग्निभवं विवेनोपगतः स पृ
थिवीस्पर्शनेनाभिनयेन मानुषायतनं पृथिवामुपगतोस्मीति दर्शयति पृथिव्युपग
मेनापितस्कमानुषभावोपगगमन्नुपलक्षणवलोते नाप्यग्निभवसांगं लक्ष्यति नव
लक्ष्यसेतयद्विमुक्तं न विमुच्यते प्रतदस्सतदति। तस्मात्सर्वयत्नेमुक्तं विमोक्तव्यं एवं प्रा
संगिकं होतृब्राह्मणं समाप्तं॥ ७॥ हरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु नवम
स्य प्रपथब्राह्मणं॥ ७॥ ते वै पत्नीः। पत्नीसंयाजब्राह्मणमेतत्। वक्ष्यमाणाम ध्वर्य्वादयः प
त्नीदेवानां संयाजा। रथ्यंतरे वैः सह संगताः याजस्यंतः यजमानः संभजते तेन यजमा
नेन समिज्यमानास्ते ऋत्विजः संयाजयंति संयाजनार्थं प्रति यस्माद्देव गार्हपत्यादृशाहु
ता स्नमेव हंति। गमन प्रतिलोमम् आहवनीयात्सरास्तमभिमुखमायंति। आगंकं तश्वेदं
कुर्वंति जुहूं च स्रुवं वाध्वर्युरादत्त इत्यादि। तद्वै केषां। वहिष्ठा वर्हिरेव बर्हिर्ध्रियत इत्यस्मात्
साधनस्य शरीरोयत्नोन च हवनीयात्प्रासाधनं किंचिदस्ति ततश्चाध्वर्युणा यत्नांगेन यत्न
शरीरं मोक्तव्यमित्यभिप्रायः। जघनेनो। गार्हपत्यमुत्तरेणानीत्पत्नीवापरेणप। १२७

त्या दक्षिणपार्श्वस्थितो यज्ञादिसपरेच्छाखिन आहुः न सदुत्सर्गायतनं यथा मसदिशिरः सं
योजयेत् तच्चायुक्तमित्यभिप्रायः। अंतरेण। गार्हपत्यमुत्तरेणानीत्य गार्हपत्यस्य पत्न्याश्चा
तरालेनेत्यपरे। अथ पत्नीः। यस्माद्धि प्रजा इत्यस्मिन्काले पत्नीषु संयाज्यमानासु यत्तस्य
जघनार्थे मिथुनं कृतं भवतीत्याह। प्रजापतिभावावपत्तः स्तन सर्गस्य हेतुर्भवति सोपिन
च सर्वात्मना किं तर्हि यदाधियज्ञिकं मिथुनं तेनांशेन प्रजासर्गस्य साक्षात्कारणं भवति तदा
ह। यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायंते एवं चैतदपि मिथुनयजयज्ञस्यां तेव नर्ते तस्मात्प्रजाः
प्रजायंते स हि यज्ञपुरुषस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयंति यस्मात्त्वेवमभियज्ञक्रियते॥
तस्माद्यज्ञानुकारिणो मिथुनादेव लिंगद्वयात्प्रजननादंततः जघनभावाद्यज्ञस्य यज्ञकार्य
पुरुषस्येमाः प्रजायंते। चतस्रो दे। चतस्र इति देवानां पंङ्क्ति सोमयद्यपि विष्णुस्तथाप्येके वस
हविर्भागदेवतेत्यभिप्रायः। द्वौ द्वे हीति। द्वाभ्यां देवताभ्यां मिथुनमपराभ्यां मप्यपरं मिथुनं ता
भ्यामपि मिथुनाभ्यामपरं मिथुनमित्येवदर्शयति। नावा आज्य। रेतआज्यं सा सत्का
रणं द्रव्यत्वस्ते हेश्वरे तए एवैतदधियज्ञं सिंचति प्रजार्थं। तेनोपांशु। चरणशब्दे सर्वहोचाध्वर्य
वमात्राथ्यंतिरोंतर्हितमप्रकाशं मिथुनेन गिंगद्वयेन चर्यते लोके तेन यज्ञपूर्वके न भवती
यं। उपांशुचाप्रकाशं तस्मादुपांश्वित्यध्याहारः। अथ सोमं। यद्यप्याज्येनैव रेतोर्थः। सिद्ध
स्तथापि देवलोकमपि न संपाद्यमिति। सोमं यजति। मिथुनोपपादनाय यत्तत्वंक्वचनपुं

128 सियएष्वेमिथुनात्रिगुणएवाश्रयनायइत्यभिप्रायः। त्वष्टावायुःसोध्यात्मवस्थितःसिक्तमा
त्रमेमरेतोयावत्सृष्टीतियस्यप्राणिनस्तावंतितस्यसूक्ष्मविभागानिखंडितानिकरोतित
त्वाधियज्ञानुकारेणनान्यथेति। यज्ञोपिमिथुनेत्वष्टाविकुर्वन्दर्शनीयः। सोयदस्यत
इतितदेषएवैतदाह। अथदेवापत्नीषुवैयोनावितिपत्न्याएवयोनिस्थानं। तस्मिन्रे
तःप्रतिष्ठितं। ततएवचप्रजायतेपत्नीनांयोनेरेव। विकृतरेतसम्प्रसृतिर्भवति। तत्पत्नी
ष्वेवयोनिभूतासुसिक्तंरेतःप्रतिष्ठापयति। ततस्ताभ्यःदेवानांपत्नीभ्यःप्रजायंतेसर्वयो
षितोनुलक्ष्येत्यभिप्रायः। सयत्रदेवा। नसुरस्तान्तिरःकरोतिअंतर्द्धानमाहवनीयात्ता
भ्यएवैतत्तिरःकरोति। संतर्द्धेपिनादर्शनमिछति। सपाशनासंचमीपुंसःअहस्समानाजी
वत्संतिभक्षयितुमिछंति। याइवकनराइवनरापुंसःपुरोजिघांसत्यासस्त्रियस्ताःअस्मा
घज्ञांगानुकारादित्याहयाज्ञवल्क्यःकृद्योपितस्तुपुंसःसमक्षमप्यत्तेश्नंति। तत्रैवा
तोनुकारादित्यभिप्रायः। अथाग्निः। अयंलोकोग्निर्गृहपाःइतिरयमग्निर्गृहपतिर्गार्ह
पत्यइतिवचनात्गार्हपत्यश्चायंलोकस्ततश्चयदग्निंगृहपतिंयजतितदिमंलोकमपिलो
कोपलक्षितेदेशेप्रजाप्रजनयतिततश्चयज्ञानुकारेणतथैवताःप्रजायंते। तद्दिडांतं। इ
डांतदिहासंचरइडापत्नीसंयाजेषुविधीयते। तस्याश्चपूर्वोक्तएवविधिअर्थवादेपिचपूर्व
एवेतिनोक्तः। तस्माद्यज्ञेकल्पयेत्सादियथैवहिदेवधिडाव ऋसातथास्त्रीष्वपिदेवेष्विसभि १२८

प्रायः।नह्यत्रपरिधयइत्यादिश्रुतेइडायांअंजनेर्थवादः।तत्राभिप्रायमत्रापियं।पत्नीय
ज्ञेयथैवइडादेवयज्ञे च एवंभवत्येवंसूक्तवाकशंयुवाकाभ्यांमपिभवितव्यमित्यतआह।
नह्यत्रपरिधयोभवंतीतिपरिप्रस्तरसंबंधौसूक्तवाकशंयुवाकौ।तदभावेनुपपन्नावित्यभि
प्रायः।ननुचप्रस्तरप्रहरणेनयजमानःस्वर्गात्कृतोदेवक्षेत्रद्वायज्ञेपत्नीतत्रस्वर्गाकर्त
व्या।इतरथातुस्वर्गाल्लोकात्सातर्हिनैवस्यादिति।अतआह।प्रस्तरेणेति।इतिपरिसितंचन
कुर्यात्।इयमत्रआद्वौवसानवचनःकरावादिःसूपपद्यते।अवसत्तमवसादंयस्ताःकुर्या
यजमानेगच्छति।स्वर्गंपत्नीनगता।अत्रैवावसंनासाअधुनायातीत्येवकुर्यान्नवायुक्तं
पतिसन्नुचज्जायेत्यभिप्रायः।सयदिप्र।प्रस्तरस्यरूपंप्रतिनिधिंकुर्यात्।णायमतत्अथै
वादइतिस्वेनैवहिमहिम्नायजमानवत्तांस्वर्गाकरोतिनातिवधायातपत्नीत्यर्थः।सय
दि।प्रसंन्ना।अथाग्नीसंप्रस्तररूपवचनात्सूक्तवाकोपिमाम्नायदित्याहाथाग्नीदाहेति
यावदुक्तमेवभवतिप्रैषसामर्थ्यान्नसूक्तवाकमाह।अथजुहूं।संप्रगृह्णातीतिहोतुंत
स्रुचमाज्यंननुचतृणस्याकृतित्वकरणार्थंकिंकारणं।अतएवतृणमध्वर्युराकृतिंकरो
ति।यत्तदनक्ति।असंजित्वापीत्यादिकिमर्थंचजुहूंचसंप्रगृह्णातिकथंनामाहुतिर्भू
त्वादिदमाज्यंदेवलोकंगच्छादिति।सवाअग्नयेअनीतमः।अनमीवंअमीवाव्याधिःस
यस्यकार्यतयानास्तित्तदनमेवं।आसनिअग्नेर्दक्षिणाग्निहोमादित्याख्यांतरात्॥

अथवेदंविस्रंसनमुपन्यस्तमेवार्थवादस्तुपयुक्तं न विमुच्यते प्रनद्धस्तन इतिगम्यमानए
वेतिनोक्तः पत्न्यास्तुकर्तृत्वमर्थवादंवक्ष्यसयपसत्नीविश्रं ॰ सयति। अधुना विस्रंसनप्र
129 संगादुसन्तिविनियोगोवेदस्याह। तत्रोसत्तिस्तावघोषावेवेदिरितिविनियोगोयथयदनेनवे
देनयज्ञेतेकिंचिदुपालभते। उपगृण्हाति। गृहीतमपिसदुवर्यायोपकारायसुगृहीनत्तातय
न्मिथुनंक्रियते। उपम्नाद्धस्यवदेवसचेस्कपग्रहणेविन्योगः। सएडव्येदूसेतन्मिथुनवचना
त्तदेतणम्यतेनैकद्व्येहिकर्मणितेषांयस्योक्तान्योसमिवमिथुनंसिद्धंतदपिसोज्येकर्मणि
स्रुवहोमादौवेदेनोपग्रहणंनसर्वत्रेसेतच्छास्त्रांतरात्। अथपत्नी। प्रसंन्ना। साविस्रंस।
यदियजुषाकर्तुमिच्छेदितियदिग्राह्यात्पाक्षिकंवेदस्ययजुषाकरणमितिगम्यते। अथ
यविकार्यानुपपन्नेतिसामर्थ्यात्यदिहाज्यनिर्वापकालेचिकीर्षतिकः पुनः कुर्याद्यजमानः शा
स्त्रांतरान्मखंभूयादितिवचनाद्ग्रीयोगः॥ तमावेदः। आङ्‌भिविधौसंस्मर्यतेवेदिंव्याप्ये
तिपरिगृह्येवेयोषाहरणाऽव्होतरतिशेषात्। वेदसंस्तृणातिसमाख्यानाध्वर्युः होत्रेन
नुविशेषवचनाद्धोतासंस्तृणाति। अथसंमिष्ट। प्रसंन्नाश्चनतत्रः। अथवर्हिः। अयंलोको
वर्हिः। तत्रहिवहिहिवर्द्धोयंलोकस्तत्किं। यदेतद्वर्हिः संज्ञाद्ववाच्यताचऽधधिनावद्वर्हिः स्रा
द्ववाच्यांशेनतद्वर्हिरयंलोकस्तस्यापिवर्हिराद्धकत्वात्ओषधित्वांशेनतत्सर्वाओषध
यततश्चयद्वर्हिरधियज्ञंजुहोतिनयेनलोकइमेकेवलषोसोओषधासकमंत्रांधाततथे १२९

दंनथैवद्दन्दयेत। तांवाऽअतिनांबर्हिराकुतिंयत्तादतिरिक्तांजुहोतिकथंसमिष्टयजुर्वेवांतो
यज्ञस्यतद्धिदेवताविसर्जनार्थमित्यभिप्रायः। ततश्च याऽऊर्द्ध्वंसमिष्टयजुषः सातिरिक्ता
तस्मात्सुगनास्तुनदेवतासु यद्वाहिरावश्च राक्षार्थेयदासमिष्टयजुर्जुहोति। अथानंत
रंएनाभ्यःऽओषधीभ्यस्तादर्थ्येचतुर्थ्यऽओषधयोस्मिल्लोकेकथंनामभविष्यंतीतिए
वमर्थंजुहोति। सज्जुहोति। प्रसन्ना। अथप्रणीताः अध्वर्युः रुत्तरं रपार्श्वाद्दक्षिणपार्श्वं
वेदेर्गीत्वास्वदेश्यावस्थिता एवप्रणीतानीचैर्नयतिभूमौपर्यस्यतीत्यर्थः। युक्तेवा
इतिनिनयनार्थवादः। दक्षिणतइत्येतस्यतुनह्यतन्भवतीत्यर्थः। वादंवक्ष्यति। पराङ्
अनावृत्तोयज्ञेत्यस्तुयजमानं। प्रणीयास्ताहिंसायां। हिंस्यात्। तथानीयमानासुप्रणे
तासुनप्रक्षिणातिनहिनस्ति। सनिनय। तत्सुष्टिमत्तमामितिपुष्टेहेतुरापः। तासुनिरस्य
मानासुमाभूत्पुष्टेन्निरासस्तेनपुष्टिनिराहाऽत्तमामितिआध्वर्यवस्यांतेइत्यर्थः। सयेने
वा। ध्ववेदिग्रिष्टंतच्चाराक्षानिराशाप्रधाननिदेवतंचप्रधानाद्यत तश्चनिनयनमेवाध्व
र्योयिज्ञउत्तमित्यभिप्रायः सयेनेवप्रणयतीतिकस्तेसेताभिरतिरुक्ताभिव्याहृतिभिरि
त्यभिप्रायः। अथफलीकरणान्कपालेनाधोधः फलीक्रियंतेतंडुलएभिरितिफलीकरणाः।
अकृंमीवतियेषांतंडुलनिष्पत्तौकारणाः। अधोधः। अधस्तान्नातिदूरेकृष्णाजिनमित्य
धोधइत्येतघोरानिमितात्द्वितीयाकृष्णाजिनस्याधस्तात्समीपइत्यर्थः। देवाश्चवै। प्र

सन्ना।ततोदेवाःसंरुन्ध्यसमासिषुर्वसंहस्यभागधेयंभागएवचभागधेयंस्वार्थिकोधेयः।
तेनभागधेयेनपीपिष्टेनएनानसुराःन्निरभजन्निर्भक्तवंतःबर्हिर्यज्ञान्कृतवंतःकेनक
स्माआहास्तापन्नोः।अस्यकृराद्धस्यअस्तादेश्राःलोहितेनपश्चोनिरभजःन्फलीकरणेः।
130 कणेर्हविर्यज्ञात्वासान्एषसुनिर्भक्तः।यःस्वल्पभागेनापिभक्तः।अभागंभाममदत्वायं
निर्भजंति।सआरंसनएवअपिवञ्चोबलतमोनवलंअवलोहिबलवनावञ्चोभवतिलब्ध्वा
आसाघकुतश्चित्कालपर्यायात्किंत्वंमामांबमकुयामनक्षितिकिंमहंत्वयादत्तमिसर्पः।
तेनलोहितंसिद्धं।।७।। ।।आचार्यहरिस्वामिनकृतोशतपथभाष्येहविर्यज्ञेषुनवमस्य
द्वितीयंब्राह्मणं।।७।।संस्थितेयज्ञे।याजमानकर्माभिधायिब्राह्मणमेनत्।दक्षिणतःप
रीस्याध्वर्युःनिर्नयति।हियतस्तथाकृतेउदकंभवतिपरीस्येस्कन्तेदक्षिणागत्वानितयना
योदगागमनभवति।उदपात्रनिनयनस्यानुवाहोनसर्वतःविधिकृतः।सविष्णुक्रमात्।।
क्रमइतिपरतोप्यवशब्देनानंतर्यवचनेनसंयुज्यपदार्थांतराणांविधानात्।तथाह्युद
गिसयंदक्षिणतःपरीस्येसर्थवारोयंपूर्णनिनयनेदेवलोकमेप्यादिअयंयज्ञोसतन्भव
तुएवमर्थंयजमानोयजतेयोयजते।सयज्ञोस्ययजमानस्यदेवलोकमेवाभिप्रैतिमासं
स्कृतवानसोअमयापस्कृपकरणीयमिस्कृभिप्रायःतदनूचीःदक्षनेःसमध्यस्यदक्षिणा
रूपंयज्ञसमध्यर्थंयज्ञमनुविलग्नादक्षिणेति।दक्षिणांअन्वारभ्य।साहिपरिक्रयार्थ १३०

इत्विड्भ्यादिनपरिक्रीयते। यथान्यत्रापि परिक्रयसंबद्धः परिक्रताएवमन्यत्रापि। सए
षदे। देवयावः आसयाजिनः तस्य कर्मण्यादिमोक्षप्राप्तेः देवयाजिनः पितृलोकपंथाः।
एवंच केवलकर्मिणः पुनरावृत्तिर्दर्शिता यतास्तएवमेवानुपसिवर्तंते। इत्युपसंहारः अ
पिहिनक्रमेः वर्त्तः श्रुतं द्वेसृती अशृणवं पितृणामित्यादौ रूपकम्य ज्ञानसमुच्चित कर्मणो
पुनरावृत्तिर्दर्शिता तेयएवमेतद्विदुरित्यादिना। वाशब्दो व्यवस्थितः। तमुभयतोग्नि। स्त्रो
षेग्निज्वालिभस्मसात्कुर्वंस्तौ तिष्ठतः। दहनात्मकौ रिसर्पः। ज्ञानसहकारी यजमानो
निस्रज्यः। ज्ञानिनो ज्ञानिनश्चैवेष्टं पंथानं उभयमर्चामर्चाभिरद्भिः शमयति शांति साधनं
शांति। ज्ञानसमुच्चितं कर्मफलमक्षालकं भवतीति संमतं। केवलस्य स्वर्गादिफलकार्या
रंभादौपचारिकत्वमिति तार्किका विग्रहेणैव गच्छंतीति यद्देनास्ततः किं यदि फलभोगा
यदेव लोकं यजमानो याति स देव एवास एषदे। फलभागार्थं देवानेति देवान्भूत्वा देवान
प्येतीति वचनात्। पितृश्च केवलात्कर्मणः तदुभयतः। तत्र यउभयतः उभयोरपि मार्गयोः
अग्निशिखेव स्रूयरस्मयः दहनः। योअकृतनिसृकृसः तमुखतः यः कृतमियकर्मातम
तिस्तः। परं चनेनपूर्णमेकेनशांतेजतेजा। पूर्णमिनः। प्रस्कृष्यतस्तं यः प्रस्कृष्यः। उष
दाहे। प्रतिदहनार्हः प्रसेषेतः प्रतिदहतः यथा दर्शितं यज्ञांदेशोएवाग्निसयोगानिसि
मितिएवंतदपितेप्रदीप्तेदहतः। संस्त्जनेअतिसर्जनं विसर्जनं अपांपूर्णशांतिरापइ

तिवचनादुदकस्यएवंनावदीधिदैविकनियननयनस्यप्रयोजनंअधियज्ञंदर्शयन्ना
ह।यद्देवपू।यस्मिन्मिथ्याक्रियतेयज्ञस्यअकरणमन्यथाकरणंद्विगुणंचतद्विरुहंति
व्यक्तंकुर्वंति यज्ञात्।क्षणवंति।क्षुणुहिंसायां।हिंसंतिदुःखयंतीत्यर्थः।तदंजलिना।
यद्यप्यनुमार्ष्टितद्वोयद्विलिष्टमितिलिंगात्मुखोपस्पर्शनांगतामंत्रस्यप्रतिभाति
तथापिवाक्यात्प्रतीग्रहणांगतातथाहियद्युद्धंतसंदधातीतिगहणार्थवादएवपर
तोदृश्यतेर्थवादांतराभावाद्दश्यद्धेनचमुखोपस्पर्शनस्यव्यवधानादर्थवादांतरदर्श
नाच्चलिंगंचाविरुद्धमेवमुखबद्धस्तयोरर्थः शरीरैकादेशत्वात्यद्विरुद्धमितियजमा
नस्तुएवयज्ञोवर्तते।तथैवस्थितस्ययद्विरुद्धंतसंदधातीत्यभिप्रायः।कण्वादातुतदं
जलिनाप्रतिगृह्णातितत्रजपतिसंवर्चसेतिगृह्णतयत्रवीर्यंअत्रचजप्यमानःप्रति
ग्रहणोपस्पर्शनेअविप्रकाशयिष्यतिकःपुनःप्रतिगृह्णातियजमानोऽध्वर्युर्वानयने
व्याप्टतत्वात्अन्यःकोपीतिसिद्धेआशीलिंगत्वान्मंत्रस्ययजमानःतथायज्ञस्यतत्स
मानिदृढंतत्संधातीति।उपपस्यतेउत्तरत्रतदुच्चैवैतत्कर्मासत्रुरुत्तइतिमंत्रवाक्यशेषे
रेवत्वसर्वमेवातःपरंयाजमानमित्यवसीयते।अथमुख।एतदुत्तैवैतत्कर्मान्कृतइति
शेषाद्यजमानआत्मीयमेवमुखमङ्गिरूपस्पृशतइतिगम्यतेयस्मात्कारणात्मुखंस्पृ
शतितद्यंतद्धेतेकारणेइत्यर्थः।तत्रैकंतावदम्त्तेनैवैतदात्मानंसंस्पृशतइतिकथम

द्भिःसंसृष्टसमानेअमृतेनसंसृष्टेपदाहुः।अमृतंवाआपःयत्तेदेवानामन्नममृतंनाआ
पःआपएवहिस्पृष्टसमाअमृतमित्यभिप्रायः।अमृतसंस्पर्शयजमानेनकर्तव्यंइत्येकं
कारणंअपरमपिएतच्चकर्मआत्मनकुरुतेयजमानः।कथंयज्ञोवाआपः।आपश्चसं
श्लेषहेतुरित्यभिप्रायः।अथविष्णुक्रमान्मंत्रसंप्रवेशमिवदत्त्वादेवानेवापिची
भागीभूत्वान्वउपैतिविष्णुक्रमैर्देवयाजीसर्वः।अनुपसर्गाद्वितिक्रमैरासनेपदं।यद्दे
ववि।विष्णुर्यजमानशरीरस्थएवयज्ञोविष्णुर्यर्यगजमानार्थंविक्रमतो।तद्दैतत्रइ
तएवलोकान्पराचीनमूर्द्धंअंतरीक्षंदिवमित्येवंबहुतमाःमक्रमंते।विष्णुक्रमने
णमंत्रः।तदुतस्य।इत्येवमिमांलोकानित्युत्तरपक्षस्यार्थवादः।गम्यतइति।प्रतिति
ष्ठंत्यस्यामितिस्थानस्यादित्यस्यपरश्मयःकदंबकेसरवदनेनभेदास्तेषुकृतोपय
जमानेस्वेतेजःशरीरा।उपरितमेवतयज्ञरूपीप्रजापतिःस्वर्गोवालोकःअज्ञानि
नांकर्मकर्तृणांप्रजानांपतिस्तानिनामुपभोगस्थानंतत्रतेगच्छंतीत्यभिप्रायः।अ
थयत्सरंभाःप्रकाशमात्रंरूपंरूपत्वेतिपक्षांतरोपन्यासः।परस्तात्वतुशब्दश्च
शब्दार्थेएवावधारणेयइतस्माल्लोकादनुपाशासनअस्मिन्नेवलोकेफलोपभोगं
बहुकालमाशास्ते।सर्वोडक्रमेनैवयस्माद्धेतोःपरस्तात्क्रमेनतद्वयंकारणं।अपस
रःजितजितासरणेनजितवंतोद्युलोकादारभ्यअस्माल्लोकादनपसृज्यअसुरा

न्त्ववंतद्देवाः॥ द्वितीयंच फलोपभोगानंतरं प्रस्कृतानां स्वर्गात्प्रतिष्ठायां लोकः निरूप
इवत्वा ततश्चवयद्दितःपराचीनं क्रमते। तद्देतां गांतिं गत्वा प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति।
तद्देतद्दिति। यद्दि स्वर्गे यथाच तेतदाप्यस्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठितं चंद्रमसं प्याप्याय
नं प्रतिपद्दि संन्नाय्येन क्रियते अतो अस्मान्निष्कासितो भव। अथाज्येक्ष्य। प्राङ् निरी
क्षणेन संतर्पितगच्छंतो देवा निरीक्षिता भवंतीत्यभिप्रायः। समेक्षते। मंत्राः क्रोशंती
ति वत स्वर्देवाः। भेजे सशरीरत्वा सत्याति देवाः समभूमदेवत्वं प्रासादः सर्वः। अथ
सूर्यमु। पश्चात्कर्तृणां गंतव्यं प्रतिष्ठा च। स उदीक्षते जो घनोरश्मिः शब्दो नोच्यते एष ते
षामतिशायी यान्त्वल्क्ष्यः साहस्मवचों मे देहीति स तद्देवाश्वास्महे न यं। अहं इति ब्र
वीमि। ब्राह्मणेन तद्देष्टव्यं पदहं ब्राह्मण्यमुक्तः स्यामिति तु आह सा उक्तवान् उपगम्य
उद्दाताधितुरूपादिनास्त्रीभ्यो ढक्अ पस प्रसयोढक्ाउपोदिताअ। याजपए स्वमि
ति विम्नहे सति तस्य गोदोयमिति गोप्रार्थना एव प्रजात्याधपि वक्तव्यं। अथावर्त्तते।
प्रदक्षिणमावर्तते एवं तस्य सूर्यस्यानुवृत्तिः। अथ गार्हपत्यं कारणद्वयस्तस्या
प्युपस्थाने सूर्योपस्थानात्स्वर्गतिर्ज्ञाना गार्हपत्योपस्थानेन स्वगृहे प्रतितिष्ठति॥
द्वितीयं चापावोप्याह। मानुषं यवायुषे उपतिष्ठते। अस्थूरिणो असहायो बाह्यः स्थू
रः तत्रासहायमात्रं लक्ष्यते स्थूणास्मिन्नसीति स्थूरी न स्थूरीय सहायो नितवगार्ह १३२

पत्येकर्मणिप्रवृत्तेअहमित्यादिनापालकःममत्वं।अस्थूरिगृहपतिःकर्मणांवाति
रेकान्नयुक्तः।त्वंअतआह।नार्त्तानीतिअस्थूरित्वेनचसामर्थ्यात्।पक्षेप्रयजमान
स्यजीवितमितिसततंवर्षाणिजीव्यासमित्याहेतिविवृणोति।अथावर्त्तमंत्रवर्णास
क्षिचसूर्यस्यावृतमित्विमितिमंत्रेदृश्यतेसूर्योहिप्रादक्षिण्येनगच्छति।एतस्येवसूर्य
स्य।अथप्रत्रस्यकथंपुनर्ग्रहातिनतोसिनंतुरसीत्यस्मिन्मंत्रेतस्यदेरेकवाक्यभू
तंगृण्हातिन्चातिनुनःकाण्वसमाम्नानात्।इदंमेकर्मवीर्यंपुत्रोदेवदत्तोनुसंतनोदि
तिकिमर्थंनामगृण्हाति।इदंमेवीर्यंविक्रमंपुत्रोदेवदत्तादिरयंमजाताःपुत्रःअनुसंत
नोतुकथंमेममेदंवीर्यंअनुसंतनवीर्यंअनुसंततनवदितिमांविछिंद्यादित्येवमर्थंय
दिपुत्रोनस्यात्कथंविसुत्ररहितश्चेन्मतपुत्रोवातदाआत्मनोनागृण्हीयान्नत्वस्म
द्ब्रनामगृण्हीयादितिवचनात्तथाचइदंमेकंमेदंवीर्यंदेवदत्तोहंसंततनवानीतिनाम
ग्रहणं।अथाहवनी।गार्हपत्योपस्थानादिकर्मणायपदंनप्राप्नोति।अतउपसंख्या
नस्यक्रियापसक्तसंस्थानंविधेयमिमितिमंत्रनिवृत्तिःक्रियपते।अथव्रतंवि॥
प्रागुक्तामितिकर्तव्यतामनूद्यजज्ञिसमासिव्रतविसर्गसंबद्धाविधीयते।यदि
दमुक्तंसंस्थितइतितत्नरादिष्टोतेषुयदिदमवसरप्रासंव्रतंविसृजते।स्वशाख
यामिदमहमन्नतात्सत्यमुपैमीतिमंत्रोच्चारोभिप्रेतः।अतएवपक्षांतरोपन्यासोनक

133

तोभगवस्साप्तुसा।समासोयंपौर्णमासिकः सर्वास्विष्टिषुपशुबंधेषुयागेषुसोमाम
न्यांप्रकृतिभूतः अग्न्यपयंकृताधानस्सभवतितथापिआधानेष्टीनांतनूहविःसं
ज्ञकानांपौर्णमासिकोयागःप्रकृतिःतस्मात्पूर्वमुपदेश्यः।ननुतर्हितनूविषामेव
सर्वेष्टिप्रकृतत्वंकृत्वातान्येवपूर्वंकस्मान्नोपदिष्टानि।सत्यंकिंतुनेष्टिनिकर्तव्यता
वैकृतसंदर्शनात्सर्वप्रकृतित्वंसंभवति।तस्मात्पौर्णमासयागएवपूर्वमुपदिष्टः॥छ॥
आचार्यहरिस्वामिनःकृतौशतपथभाष्येहविर्यज्ञेषुअष्टमोध्यायःसमाप्तः॥
समाप्तमिदंकाण्डं॥ ॥नागस्वामिसुतस्सांपाराशर्योवसन्हरिः।श्रुत्यर्थंपातया
मासशक्तितःपौष्करीयकः॥१॥यदाब्दानांकलेर्जग्मुःसप्तत्रिंशच्छतानिवै॥च
त्वारिंशत्समाश्चान्यास्तदाभाष्यमिदंकृतं॥२॥ ॥श्रीशुभमस्तु॥छ॥ छ॥ ॥ १३३

प्रथमकाण्डः